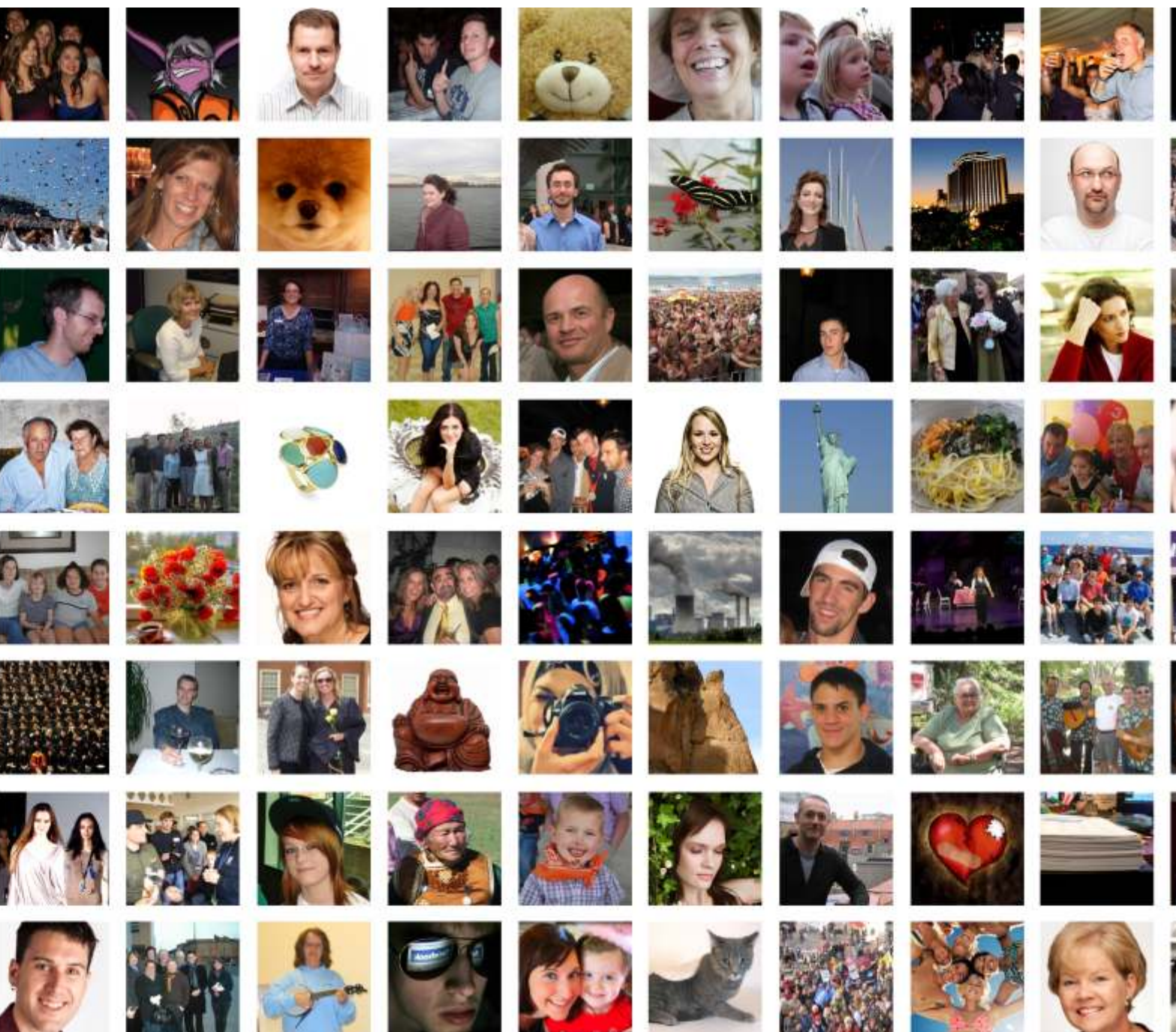

Mješoviti brakovi u Bosni i Hercegovini

Neda Perišić

Neda Perišić
Mješoviti brak u BiH

Naziv publikacije: Mješoviti brak u BiH - Od poželjnog do prezrenog – mješoviti brak kao kulturna i politička kategorija u savremenoj BiH

Izdavač: Friedrich-Ebert-Stiftung

Autor: Neda Perišić

Za izdavača: Dr. Paul Pasch

Lektura: Blago Lasić

Korice: Aleksandar Aničić

Štampa: Amosgraf d.o.o. Sarajevo

Format A4

Tiraž: 300 primjeraka

Sva prava pridržana od strane Friedrich-Ebert-Stiftung BiH

Stavovi, mišljenja i zaključci izraženi u ovoj publikaciji ne moraju nužno odražavati stavove Friedrich-Ebert-Stiftung.

Friedrich-Ebert-Stiftung ne garantuje za tačnost podataka koji su izneseni u ovoj publikaciji.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

316.356.4:314.54]:316.7(497.6)

PERIŠIĆ, Neda

Mješoviti brak u BiH : od poželjnog do prezrenog, mješoviti brak kao kulturna i politička kategorija u savremenoj BiH / Neda Perišić. - Sarajevo : Friedrich-Ebert-Stiftung, 2012. - 156 str. : graf. prikazi ; 30 cm

Bibliografija: str. 147-155 ; bibliografske druge bilješke uz tekst.

ISBN 978-9958-884-14-6

COBISS.BH-ID 19658246

Neda Perišić

Mješoviti brak u BiH

-Od poželjnog do prezrenog – mješoviti brak kao kulturna i politička kategorija u savremenoj BiH

Sarajevo

2012

Predgovor

KONSTRUKCIJA TRAGEDIJE I(LI) TRAGEDIJA KONSTRUKCIJE

- jedan mogući komentar o fenomenu „mješovitih brakova“ -

Brojne su odrednice kojima se može označavati priroda i funkcioniranje bosansko-hercegovačkog društva: apsolutizacija etničke matrice, tribalizam, diskriminacija, redukcija ljudskih prava isključivo na kolektivna prava, nivelacija one reljefnosti života što je proizvodi bogatstvo razlika, poništavanje individuuma... I tako dalje. Ovakve odrednice ukazuju na mnogo toga, a ponajprije na onu dobro znanu činjenicu da u Bosni i Hercegovini ne žive ljudi već samo Bošnjaci, Srbi i Hrvati, pa čak i oni koji se tretiraju kao „ostali“. Takav je ustavni, ali takav je, nažalost i ovdašnji životni poredak. Nedgdje na marginama tog poretka nalazi se i struktura (nesretno i nespretno) imenovana kao „mješoviti brakovi“.

Posmatrano iz horizonta dominirajuće etno-nacionalne svijesti i svih teških mentalnih poremećaja kojima je ova svijest bremenita, „mješoviti brakovi“ su uglavnom označavani ili se označavaju kao kancer na inače čistom i zdravom tkivu ove ili one etnije, zatim kao bračne i životne zajednice onih koji su izdali „svoj“ narod ili pak kao institucije jeretika koji sami – a naročito njihova djeca – ne znaju šta im je vjera, kojoj naciji pripadaju itd. Brojni su primjeri ovakvog odnosa, kao što su brojna i istraživanja koja tome svjedoče. Ova svjedočenja bi se, sasvim pojednostavljeno, mogla opisati kao zbirka primjera brutalne i bezdušne diskriminacije, ponižavanja i socijalnog isključivanja svih onih koji žive ili su rođeni u „mješovitim brakovima“. Kao da se nekom neznanom, strahotnom silom, ovi ljudi izmještaju u društveno hladne prostore u kojima možda ima sunca, ali njegovi zraci ne griju; u kojima se možda nekako živi, ali se više bludi i besciljno hodi napuštenom zemljom... A na drugoj strani, etnokomformizam, upravo komforno, uživa plodove sopstvene iluzije po kojoj je onaj doista preuski prostor etničke matrice – najširi i najbogatiji okvir življenja.

O tome, dakle, svjedoči analitika fenomena zvanog „mješoviti brakovi“. Jedan dio ovih svjedočenja dopire i do različitih (ideoloških, političkih, pa čak i medicinskih) uzroka, pokazujući da se baš kroz marginaliziranu populaciju „mješovitih brakova“ prelamaju ukupni društveni odnosi. I naravno, u tom prelamanju pokazuju svoja, manje više, neljudska lica.

U takvom sticaju stvari, čak i ono što bi trebalo biti najdublje ljudsko – pretvara se u svoju suprotnost. Jedan istiniti događaj, jedna skaska o ljubavi: tokom ovdašnjih ratnih godina, u jednom našem gradu dogodila se velika ljubav. Žitelji tog grada su kazivali da takvu ljubav do tada nisu vidjeli – dvoje mladih se najiskrenije voljelo, najtoplije ljubovalo. On je bio Musliman (tad se to tako zvalo), a ona pravoslavka, Srpkinja. Vjenčali su se, ali je on prilikom vjenčanja, promijenio vjeru ili narodski rečeno, pokrstio se i postao pravoslavac ili kako se to (pogrešno) izjednačava, postao je Srbin. Oni su sretno živjeli u tom braku, ali kako je život čudesan i nepredvidiv, nedugo potom, on se zaljubi u drugu djevojku koja je bila Muslimanka. Razvede se i oženi se ovom djevojkom. Jednog dana, među njima je došlo do žučne svađe i on je, revoltiran, ubio svoju novu suprugu. Naravno, osuđen je na dužu zatvorsku kaznu. Čitao sam zapisnik sa suđenja: u tom dokumentu je navedeno da je osnovni povod ubistva bilo to što je ona, tokom pomenute svađe, povrijedila njegove srpske nacionalne osjećaje!

Naravno, ovaj događaj – kao i svaki događaj – može se različito tumačiti, ali mi se čini da se ovdje možda otvara jedno upozorenje ili pitanje: nije li ova tragedija i nisu li možda naše brojne tragedije, ništa drugo do posljedica konstrukcije? Ako je jedno ovakvo pitanje smisljeno, da li to znači da je i splet odnosa prema „mješovitim brakovima“, takođe konstrukcija? Jer, sudeći po svemu, ovdašnji etno-nacionalizmi su upravo na jedan konstruirani način (ili na način konstrukcije) proglasili da je prošlost naša budućnost, da je apsolutna redukcija života isto što i njegovo proširenje i obogaćivanje, da je strah od Različitog i Drugog prirodna osobina svakog pravog čovjeka... Dakako, ne radi se samo o etno-nacionalizmima ili o aktuelnim

političkim elitama – problem je što su ovakve i slične konstrukcije postale prirodno stanje prosječne društvene svijesti pa i svijesti svakog od nas ponaosob. Ukoliko ovo stoji, valjalo bi, po mom sudu, naći načina da se konstrukcija tragedije postepeno zamjenjuje tragedijom konstrukcije, dakle, onim nizom djelanja i akcija koje mogu konkretno uzdrmati konstrukciju, narušiti je, izmaći joj temelje, pa i srušiti zidove njene hermetičnosti.

Ovo posljednje mi se čini iznimno važnim. Jer, upravo je hermetičnost pojavni okvir autistične logike konstrukcije. Naime, konstrukcija se ni u kom slučaju ne odnosi na život, ona je sama sebi dovoljna i komunicira samo sa sopstvenim, unutaršnjim sadržajima. Jednim dijelom ti sadržaji mogu biti predrasude i stereotipi o našim identitetima, ali – što je mnogo opasnije – često bivaju i obznana onoga što je povijest baštinila kao „ideologiju krvi i tla“, kao raznolike forme rasizma i svega onoga najgoreg što je (ne)ljudski um mogao smisliti. Tome svjedoči i već samo problematiziranje, samo postavljanje pitanja o „mješovitim brakovima“, a naročito praksa usmjerena direktno i brutalno protiv ove „strukture“ koja, tako reći iznutra, pa čak i pasivno, gotovo nesvjesno, ometa apsolutnu dominaciju svijesti etno-nacionalizma. Što je ova svijest više autistična, utoliko je brutalnija.

S tim u vezi, prisjetih se onih uistinu dobro poznatih opštih odrednica autizma: odsustvo komunikacije sa drugim ljudima, fasciniranost predmetima, stalno ponavljanje istih riječi i pokreta, samodovoljnost i dr. Dakle, idealan psihološki (i ne samo psihološki) temelj za konstrukciju. A poznato je da konstruirani život nije život. Prije bih rekao da je to bolestan život.

U tom i takvom kontekstu, odnos prema „mješovitim brakovima“ odslikava stepen bolesti društva u cjelini. S druge strane, sasvim je vjerovatno da simptomi ove bolesti, posredno ukazuju i na moguće terapije, pa možda i na kakve-takve šanse za ozdravljenje.

Ovaj kratki komentar imao je skromnu namjeru da ukaže na problem „mješovitih brakova“ iz jednog ne tako često prakticiranog ugla.

Na drugi način i sa drugih polazišta, a svakako daleko obuhvatnije, to je učinila ova sjajna knjiga koja je pred nama.

Banja Luka, marta 2012.

Miodrag Živanović

*U tvojoj kući urla laž,
a istina mora da šuti. Je li tako?*

Bertolt Brecht

SADRŽAJ

I UVOD.....	13
I 1. PREDMET I CILJ ISTRAŽIVANJA.....	15
I 2. STRUKTURA RADA	26
II TEORIJSKA PERSPEKTIVA	29
II 1. KULTURA, IDENTITET, SRODSTVO I BRAK	29
II 2. VLADAVINA PRAVA I PRINCIP GRAĐANSTVA.....	36
II 3. MULTIKULTURALIZAM	39
II 4. KRITIKA MULTIKULTURALIZMA.....	43
II 4. a. MULTIKULTURALIZAM BEZ KULTURE	45
II 4. b. MULTIKOMUNITARIZAM I FILOZOFIJA ČISTOG IDENTITETA.....	51
II 4. c. KULTURARALIZAM – KULTURA KAO IDEOLOGIJA.....	53
II 4. d. IDEOLOGIJA NACIONALNOG IDENTITETA I NACIONALNE KULTURE.....	55
II 4. d. MONSTRUOZNA TEORIJA KULTURE I IDENTITETSKI FUNKCIONERI	58
III METODOLOŠKI DEO	61
IV PREZENTACIJA I ANALIZA GRAĐE	65
IV 1. BOSANSKOHERCEGOVAČKI MULTI-KOMUNITARIZAM	65
IV 2. PRESUDA EVROPSKOG SUDA ZA LJUDSKA PRAVA	71
IV 3. RETORIKA ETNO-ELITA	82
IV 4. “MJEŠOVITI BRAKOVI” – OD POŽELJNOG DO PREZRENOG.....	112
IV 5. STAVOVI O MJEŠOVITIM BRAKOVIMA U SAVREMENOJ BIH – ANKETNO ISTRAŽIVANJE	119
V DJECA IZ MJEŠOVITIH BRAKOVA – DUBINSKI INTERVJUI.....	132
VI ZAVRŠNA RAZMATRANJA.....	142
VII SPISAK KORIŠĆENE LITERATURE I IZVORA.....	147

„Krv je potekla, došlo je do istorijskog procesa razdvajanja [naroda]“, izgovorio je 1993. godine Radovan Karadžić, danas optužen za genocid, zločine protiv čovečnosti, kršenja zakona i običaja rata i teške povrede Ženevskih konvencija. Zagovaran na sve tri sukobljene strane, iako ne u istoj meri, motivisan apsolutizacijom razlika između bosanskohercegovačkih naroda i širenjem međusobnog straha i mržnje, a realizovan brojnim zločinima protiv čovečnosti, proces razdvajanja naroda ujedno je i proces konstituisanja etno-elita u Bosni i Hercegovini (političkih, intelektualnih, verskih, privrednih, medijskih). Ova dva uzajamna procesa vode radikalnoj negaciji koncepta građanstva, uzdizanju etno-konfesionalnog pripadništva na razinu bazičnog principa političkoga, društvenog i ličnog života i krajnje negativnoj konceptualizaciji „mešovitih brakova“ koji, kao „degutantna praksa“, postaju mesto unakrsnih napada sa sve tri strane – bošnjačke, hrvatske, srpske. Na početku procesa razdvajanja naroda ulagani su znatni naponi i nisu birana sredstava u napadima na „mešovite brakove“. Osobe koje su sklopile ovakve brakove nazivane su otpadnicima naroda kome su pripadali njihovi roditelji uz naglašavanje da „bratstvo-jedinstvo, tu zjenicu oka komunističke diktature, učvršćuju u svojoj postelji“, dok deca iz „mešovitih brakova“ postaju predmet prezira jer „ne znaju ni ko su, ni šta su, niti kome pripadaju“, jer su frustrirana poreklom ili, ukratko, „isfrustrirana kopilad“. Kada je zemlja podeljena na tri, u većoj ili manjoj meri, homogene etničke teritorije i pronađeni mehanizmi za očuvanje tih „čistih“ teritorija, a politički deo etno-elita postao legitiman i od međunarodne zajednice prihvaćen nosilac političke vlasti u državi, vlasti koja se u potpunosti raspodeljuje između njihovih kolektiviteta, napadi na „mešovite brakove“ su izgubili na učestalosti i intenzitetu. Više nisu predstavljali značajnu pretnju nacionalističkim projektima, čiji lideri sada imaju političku i svaku drugu moć da osobe iz „mešovitih brakova“ potisnu na krajnje margine društvenosti bliske socijalnoj smrti, zajedno sa svim drugim državljanima i državljkama Bosne i Hercegovine koji/e ne žele da im sveodređujući princip bude bivanje autentičnim/om Bošnjakom/Bošnjakinjom, Hrvatom/Hraticom, Srbinom/Srpkinjom. U nastojanju da „civilizuje“ nacionaliste, međunarodna zajednica koja je rukovodila mirovnim procesom i demokratizacijom Bosne i Hercegovine nakon ratnih sukoba, multikulturalnim načelima korigovala je demokratske procedure i uspostavila ustavno-pravno uređenje koje ne poznaje kategoriju građanina jer pojedinac nije konstituisan kao politički subjekt, etno-konfesionalni kolektiviteti imenovani kao konstitutivni narodi zadobili su politički subjektivitet čime je primat individualnih prava potisnut primatom kolektivnih prava. Ovakvo ustavno uređenje nužno proizvodi isključenje i diskriminaciju državljana i državljanke koji se ne izjašnjavaju kao pripadnici/e konstitutivnih naroda, u Ustavu Bosne i Hercegovine imenovani kao „ostali“, što je 2009. godine potvrđeno i presudom Evropskog suda za ljudska prava u slučaju „Sejdić i Finci protiv BiH“. Za razliku od demokratije koja je inkompatibilna sa nacionalizmom, između multikulturalizma i etnokonfesionalnog nacionalizma postoji konceptualna bliskost koja se, pre svega, ogleda u esencijalističkom razumevanju kulture i identiteta i homogenizujućem konceptu kulturne grupe. Zahvaljujući ovakvom korigovanju demokratije koju sam nazvala „multikulturalizacijom nacionalista“, ne samo da su građani i građanke Bosne i Hercegovine neodređeni etnokonfesionalnim identitetom izloženi neprestanom poricanju i podvrgnuti politici nepriznavanja, već su nacionalistički lideri dobili međunarodno priznanje i putem konstitucionalizacije kolektivnih prava opskrbljeni vlašću koja nije ograničena pravom kako to implicira princip vladavine prava. S obzirom da je posedovanje političke i društvene moći i njena legitimizacija usko povezana sa rezultatima postignutim ratom, etnokonfesionalne elite militantnom verzijom patriotizma, propagiranjem etnofobija i entoidentitarnih proratničkih vrednosti čine rat nezavršenim, jer je njegovo neprestano obnavljanje uslov opstanka na elitnim pozicijama koje omogućuju, burdijeovski rečeno, mnogobrojne vrste kapitala. Legitimiziranjem pluralizma etnokratija kao pluralne demokratije od strane međunarodne zajednice, dodatno se supstancijalizira i naturalizira navodna duboka društvena podeljenost.

Oktober, 2011.

I UVOD

Nije dovoljno reći da čovek ima određena prava. Ono što je važno jeste da su priroda i obim političkih prava determinisani prirodom političkog sistema – to je ono čime politički sistem pokazuje šta hoće. Tako, ako politički sistem želi da bude demokratski, specifična prava moraju biti implementirana. U osnovi, postoji saglasnost o minimumu osnovnih prava: jednako pravo glasa, jednak pristup javnim funkcijama, jednak tretman s obzirom na zanimanje, profesiju, poziv.

Leopold F. Neumann¹

Šta hoće politički sistem Bosne i Hercegovine, čije je pojedine ustavne odredbe Evropski sud za ljudska prava u vidu presude označio diskriminatornim zbog nemogućnosti građana/državljana Bosne i Hercegovine koji se ne izjašnjavaju kao pripadnici konstitutivnih naroda da se kandiduju za Dom naroda Parlamentarne skupštine BiH i Predsjedništvo BiH, što je u suprotnosti sa Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda i njezinim Protokolima?

Pomenuta presuda Evropskog suda u slučaju „Sejdić i Finci protiv Bosne i Hercegovine“ doneta je 22. decembra 2009. godine, neposredno nakon mog povratka u Bosnu i Hercegovinu posle trinaest godina odsustva. Čitanje presude i Ustava Bosne i Hercegovine nametalo je brojna pitanja: Kako je moguće da u ustavnom tekstu istovremeno postoje diskriminatorne odredbe suprotne Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda i odredba naznačena u članu 2. Ustava Bosne i Hercegovine, prema kojoj se prava i slobode predviđene u Evropskoj konvenciji i u njenim protokolima direktno primenjuju u Bosni i Hercegovini i da ovi akti imaju prioritet nad ostalim zakonima? S obzirom da Ustav Bosne i Hercegovine čini deo Opšteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini (poznatiji kao Dejtonski mirovni sporazum) koji predstavlja rezultat napora međunarodne zajednice da se okončaju ratni sukobi, neminovno se nameće i sledeće pitanje: Zašto Ustav Bosne i Hercegovine odstupa od ustavnih tradicija zemalja uključenih u mirovni proces, pre svega Sjedinjenih američkih država i zemalja članica Evropske unije, u kojima, kao i u svim konstitucionalnim demokratijama, ključni princip predstavlja princip građanstva kao „skupni izraz svih onih statusa, prava i vlasti u kojima se izražava politička volja i moć građanina“,² odnosno princip koji građanina konstituiše kao politički subjekt? Ustav Bosne i Hercegovine ne poznaje kategoriju građanina jer pojedinac nije konstituisan kao politički subjekt. Ključni politički subjekt u okviru političkog sistema Bosne i Hercegovine čine etno-konfesionalni kolektiviteti. U prilog ovoj tvrdnji može poslužiti i jedan kvantitativni podatak – u Ustavu Bosne i Hercegovine 54 puta pomenuti su konstitutivni narodi (Bošnjaci, Hrvati i Srbi) i samo jednom „ostali“ i građani, i to u Preambuli Ustava gde se navodi da Ustav Bosne i Hercegovine utvrđuju „Bošnjaci, Hrvati i Srbi, kao konstitutivni narodi (u zajednici sa ostalima), i građani Bosne i Hercegovine“.

Građanstvo/državljanstvo nužan je preduslov za pristup pravima koje država omogućava i garantuje svojim građanima, stoga je Hana Arent pravo na status građanina označila kao

¹ Leopold F. Neumann, *The Democratic and the Authoritarian State* (1957), citirano prema Milan Podunavac *Princip građanstva i poredak politike*, Princip Fakultet političkih nauka, Beograd (1998), 188.

² Milan Podunavac, n.d. 185.

„pravo da se imaju prava“. Gubitak političkog statusa za nju podrazumeva gubitak političke zajednice koja je voljna i sposobna da garantuje i sva druga naša prava, uključujući i opšta ljudska prava. Fundamentalno lišavanje ljudskih prava manifestuje se „lišavanjem mesta u svetu koje uverenja čini značajnim a dela efikasnim“, gubitkom relevantnosti govora, lišavanjem ne prava na slobodu, već prava na akciju – oduzimanjem mogućnosti da se borite za slobodu, lišavanjem ne prava da mislite šta god želite, već prava da merodavno sudite.³ Ko je u „situaciji ljudi lišenih ljudskih prava“, kako bi to rekla Hana Arent, u Bosni i Hercegovini gde se pristup pravima koje država garantuje u najvećem obimu izvodi iz pripadnosti etno-konfesionalnim kolektivitetima imenovanim kao konstitutivni narodi? Ustav Bosne i Hercegovine ih imenuje kao „ostale“ kojima pripadaju nacionalno neopredeljene osobe i pripadnici/ce nacionalnih manjina. Fokus istraživanja biće usmeren na posledice koje politički sistem Bosne i Hercegovine nužno proizvodi spram kategorije „ostali“, posebno dece iz „mešovitih brakova“. Koncept „mešovitih brakova“ osim što omogućava sagledavanje pojedinih promena uzrokovanih prelaskom iz jednog (socijalističkog) u drugi (etnokratski) politički režim, omogućava i uvid u dominantne političke i društvene vrednosti, u čijem se središtu nalazi organski shvaćena etno-konfesionalna zajednica, čije se jedinstvo i jednoobraznost održava osiguranjem „krvne čistoće“ njenih članova. Ovako shvaćeni kolektiviteti u političkom sistemu Bosne i Hercegovine zadobili su politički subjektivitet i primarni su nosioci prava, zbog čega se može reći da *politizacija kulture* (tj. esencijalizovanje kulturnih, odnosno identitetskih razlika u političke svrhe⁴) i *etnifikacija politike* (tj. proces supstancijalnog subjektiviziranja organskih kolektiviteta⁵) čine jedne od ključnih procesa koji su konstituisali politički sistem Bosne i Hercegovine i etno-elite kao ključne imaoce političke, ekonomske, društvene moći. Ideološku osnovu političkog sistema Bosne i Hercegovine čini (utrostručeni) etno-konfesionalni nacionalizam.

Potruga za odgovorima na pomenuta pitanja činila je prvobitni motiv za nastanak ovog rada, čiji ću predmet i istraživačke ciljeve predstaviti u narednom delu.

³ Hana Arent, *Izvori totalitarizma* (Deveto poglavlje: Propadanje nacionalne države i kraj Prava čoveka), Feministička izdavačka kuća 94, Beograd (1998), 274-310. Pogledati i Milan Podunavac, *Princip građanstva i poredak politike*, 136-148

⁴ Miloš Milenković, *Istorija postmoderne antropologije - Posle postmodernizma*, Etnološka biblioteka, Beograd (2007), 126.

⁵ Milan Podunavac, n.d., 192.

I 1. PREDMET I CILJ ISTRAŽIVANJA

U postojećem Ustavu bosnaskohercegovačko društvo (kao pretpostavljeni nosilac suvereniteta) nije koncipirano kao celina, nego kao mehanički zbir tri konstitutivna naroda koji su na taj način projektovani kao nosioci suvereniteta.⁶ S obzirom da su konstitutivni narodi, kao organski shvaćene etno-konfesionalne zajednice, postali primarni politički subjekti i primarni nosioci prava, današnju Bosnu i Hercegovinu možda je najjednostavnije opisati rečima Hane Arent kao državu osvojenu od strane nacije, a to „osvajanje“ karakteriše preobražaj države od instrumenta zakona u instrument nacije, u kojoj nacionalni interes dobija prioritet nad zakonom. Naime, ona naciju određuje kao zatvoreno društvo kojemu se pripada po pravu rođenja, dok je država otvoreno društvo - kao pravna institucija, država zna jedino za građane bez obzira na nacionalnost, njen pravni poredak je otvoren za sve koji žive na njenoj teritoriji i vrhovni je zaštitnik zakona koji garantuju čoveku njegova prava kao čoveka, njegova prava kao građanina i njegova prava kao pripadnika nacije.

Nacionalizam u suštini označava osvajanje države od strane nacije. To je smisao nacionalne države... dok država kao pravna institucija objavljuje da mora zaštititi ljudska prava, njeno poistovećivanje sa nacijom podrazumeva poistovećivanje građana sa pripadnicima nacije i zato rezultira brkanjem ljudskih prava sa pravima pripadnika nacije, sa nacionalnim pravima... Država osvojena od strane nacije postala je vrhovna individua pred kojom sve druge individue moraju da se klanjaju.⁷

Poistovećivanje građana sa pripadnicima nacije, odnosno sa konstitutivnim narodima u bosanskohercegovačkom slučaju, nikada ne može biti potpuno jer će uvek biti nezanemariv broj osoba koje neće želiti to poistovećivanje ili se neće moći poistovetiti, bez obzira na broj nacionalnih kolektiviteta koji zadobijaju politički subjektivitet. Uvek će postojati „ostatak“ (u Ustavu Bosne i Hercegovine i imenovan kao „ostali“), koji u tako koncipiranom političkom sistemu ostaje uskraćen na „pravo da se imaju prava“ jer nema političke zajednice, odnosno države kao instrumenta zakona, koja je voljna i sposobna da im garantuje prava. Država koja je pojmljena kao mehanički zbir politički subjektiviziranih kolektiviteta ne može osigurati jednakost pred zakonom koja predstavlja minimum, da bismo o građanstvu uopšte mogli govoriti. Diskriminacija i uskraćivanje prava državljanima/grāđanima koji ne pripadaju etno-konfesionalnim kolektivitetima koji su ključni akteri svih političkih procesa i procesa odlučivanja u državi, nužna je posledica tako koncipirane države. Nepostojanje države koja je voljna i sposobna da im garantuje prava, ali i šira društvena ravnodušnost spram nepoštovanja ljudskih prava, može se ilustrovati izostankom značajnije reakcije u Bosni i Hercegovini, izuzev pojedinih akademskih institucija i nevladinih organizacija, nakon izricanja presude Evropskog suda za ljudska prava u slučaju „Sejdić i Finci protiv Bosne i Hercegovine“. Pre svega, ni nakon više od dve godine ova presuda nije sprovedena, odnosno nisu izmenjene sporne odredbe Ustava i Izbornog zakona. Bosnaskohercegovački mediji presudi su posvetili tek toliku pažnju da se ne može reći da o tome uopšte nisu izveštavali. Izveštavanje se uglavnom zasnivalo na izjavama predstavnika evropskih institucija koji su ukazivali na značaj sprovođenja presude i moguće sankcije koje bi se mogle primeniti ukoliko BiH ne izmeni sporne odredbe Ustava i

⁶ Nermina Mujagić, *Tihi govor Bosne*, Heinrich Böll Stiftung BiH, Sarajevo (2010), 58-59.

⁷ Hana Arent, *Nacija* (prikaz knjige *La Nation* od J. T. Delosa, Montreal, 1944), preveo Branislav Dujmić, 19. maj 2011. dostupno <http://www.pescanik.net/content/view/full/6919/1215/>; pogledati i Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, 282-283.

Izborno zakon, ili na izjavama bosanskohercegovačkih političara koji su već u januaru 2010. isticali da u uslovima predizbornih kampanja (izbori su održani 3. oktobra 2010.) nije moguće očekivati dogovor vodećih bosanskohercegovačkih stranaka o ustavnim promenama. Iako su se svi političari deklarativno zalagali za sprovedbu presude, njihova razilaženja su se ticala načina, na koje bi ustavne promene bile izvršene, tako da je u retorici bosnaskohercegovačkih političara ubrzo došlo do pomeranja fokusa sa obespravljenosti nacionalnih manjina i nacionalno neopredeljenih građana na ukazivanje da je Ustav diskriminatoran i prema konstitutivnim narodima, kao i da predlozi ustavnih promena političkih predstavnika jednoga konstitutivnog naroda predstavljaju pokušaj ugrožavanja prava druga dva konstitutivnih naroda. Bez ikakvog preterivanja, smatram da su stanovnici Bosne i Hercegovine u znatno kraćem roku, zahvaljujući sadejstvu političara i medija, saznali da je iz menija restorana Parlamenta BiH izbačena srpska salata, uz konstataciju poslanika i delegata iz Republike Srpske da to nije slučajno i da je riječ o osveti i podvali Bošnjaka, nego što su išta saznali o presudi Evropskog suda. Radi dodatne ilustracije, navešću deo sadržaja teksta iz dnevnog lista Nezavisne novine o ovom gotovo neverovatnom „incidentu“: „U tom restoranu godinama nije bilo ni svinjskog mesa, a kad je na insistiranje srpskih poslanika u meni uvrštena svinjetina, Bošnjaci su odmah zatražili da se za njih jela spremaju u posebnom posuđu. Poslanik u Predstavničkom domu Parlamenta BiH Drago Kalabić, rekao je da je riječ o novoj ujdurmi iz Sarajeva. 'Dok smo se *mi borili za svinjetinu, oni su nam napravili novu podvalu i izostavili srpsku salatu - to neće moći*', rekao je Kalabić.“⁸ Nije suviše napomenuti da je u trenutku ovog „incidenta“ (april 2011.) Parlament BiH u višemesečnoj blokadi, odnosno od parlametarnih izbora (oktobar 2010.) zbog izostanka sporazuma između partija, na osnovu kojeg bi se formirala skupštinska većina koja bi dalje obrazovala vladu, tj. Vijeće ministara BiH. Tokom toga višemesečnog nerada poslanici redovno primaju plate u prosjeku oko 4.000 konvertibilnih maraka (2000 €), što je među najvišim platama u regionu. Navedeni „incident“ samo je jedan primer svakodnevnih prakse u okviru koje se ovakve i slične bizarnosti predstavljaju kao ključni politički problemi, a često i kao „argument“ za tvrdnju o neodrživosti Bosne i Hercegovine.

Često se susrećem sa tvrdnjama da ljudska individualna prava predstavljaju pravnu apstrakciju, u cilju obezvređivanja apstrakcijom se proglašava i građanin. Prethodno naznačenu vezu između principa građanstva i pristupa ljudskim pravima, odnosno vezu između „prava građanina“ i „prava čoveka“ nastojala sam dodatno osvetliti kroz intervju sa decom iz „mešovitih brakova“ koja će iznoseći svoja iskustva pokazati da nema mesta nikakvim apstrakcijama, već vrlo konkretnim posledicama koje nepoštovanje ovih prava proizvodi, poput, primera radi, nemogućnosti pristupa zaposlenjima u javnom sektoru. Radna mesta se dobijaju na osnovu toga što se pripadnik/ca jedne od tri etničke skupine (i odgovarajuće političke/etničke partije na vlasti), a ne na osnovu kvalifikacija i obrazovanja. Građani mogu „postati državni službenici samo s pristankom jedne od stranaka koje imaju monopol imenovanja svaka za svoju etniju“.⁹ Potrebno je napomenuti da je država najveći poslodavac u Bosni i Hercegovini, što je uzrokovano kompleksnim državnim aparatom (državni, entitetski, kantonalni, opštinski nivoi vlasti i Distrikt Brčko) i nedovršenim procesom privatizacije, usled čega je država još uvek vlasnik velikog broja preduzeća, među kojima su i ona najprofitabilnija.

⁸ Nezavisne novine, *Iz Parlamenta BiH izbačena srpska salata*, agencija Srna, 21.april 2011; kurziv N.P.

⁹ Tarik Haverić, *Ethnos i demokratija*, Rabic, Sarajevo (2006), 61. Pogledati i Nermina Mujagić, *Tihi govor Bosne*, 37-38.

Znatan broj preduzeća privatizovan je na netransparentan način i postoje opravdane sumnje na koruptivne sprege između političkih i privrednih elita, tako da ni ta preduzeća nisu nezavisna od uticaja političkih (etničkih) moćnika, kako u domenu ukupnog poslovanja (politički postavljeni upravni i nadzorni odbori), tako i prilikom selekcije zaposlenika. Pored navedenog, u izveštaju „Korupcija u ekonomiji BiH“ Transparency International BiH ukazuje i na prisustvo diskriminacije stranih investitora, „jer nisu mogli da učestvuju ni u kakvim preferencijalnim prodajama kapitala, što je prednost dalo upravo domaćim špekulantima, koji su već bili u posjedu sredstava za investiranje. To je omogućilo tzv. novoj poslovnoj eliti idealne okolnosti, u kojima preuzimaju državnu imovinu po povlašćenim uslovima i minimum post-privatizacione kontrole oko investicijskih obaveza novih vlasnika“.¹⁰ Ukoliko izdvojimo samo nekoliko karakteristika koje su navedene u pomenutom izveštaju – država (to jest etničke stranke na vlasti) kao vlasnik velikog dela bosnaskohercegovačke privrede, sve razine vlasti i državne institucije u visokoj meri zahvaćene korupcijom, izostanak značajnijeg učešća stranih investitora i multinacionalnih grupacija, izuzev u sektoru bankarstva, u dovoljnoj meri oslikava probleme koji proizilaze iz zavisnosti pristupa građana javnim poslovima od njihove etničke pripadnosti, a jedan od osnovnih demokratskih standarda jeste: *pravo svake osobe na sudjelovanje u upravljanju javnim poslovima i na jednak pristup javnim službama u svojoj zemlji, što je zajamčeno članom 21. Opšte deklaracije Ujedinjenih nacija o pravima čoveka.*¹¹

Iako Evropska konvencija ne sadrži pomenuto pravo, značaj koji evropske institucije pridaju ovom pravu, ilustruje već i samo donošenje presude u slučaju „Sejdić i Finci protiv BiH“, u kojoj je, između ostalog, istaknuto da se nijedna vrsta različitog postupanja koja se isključivo ili u kritičnom obimu zasniva na etničkom poreklu pojedinca ne može objektivno opravdati u savremenome demokratskom društvu, da je na evropskom nivou postignuta puna saglasnost da je primereno uskratiti pojedincu pravo kandidiranja na izborima samo na osnovu njegovih postupaka, a ne zbog njegovih prirodnih ili neotuđivih obeležja, i da političko učešće predstavlja jedno od prava i dužnosti koja odražavaju zakonsku vezu između građanina i države, jer pravo građanina da glasa, da bude biran i pravo da se kandidira za visoku državnu poziciju jeste ono po čemu se jasno razlikuje državljanin od stranca, a ograničenje ovih prava, posebno po sumnjivom osnovu kao što je rasna i etnička pripadnost su, ne samo diskriminatoriska, nego i podrivaju sam smisao državljanstva.¹²

Milan Podunavac ističe, da se povezanost principa građanstva sa procesima „osvajanja demokratije“ može označiti kao opšte mesto u savremenoj političkoj teoriji i da ovaj princip predstavlja središnju ustanovu moderne konstitucionalne države, odnosno da je ostvarivanje građanskih prava osnov ustavnih ugovora koji ustanovljavaju osnove legitimnosti vlasti u konstitucionalnim demokratijama.¹³ Ukratko, slobode i prava čoveka i građanina su osnova i opšti princip na kojima se legitimišu politički sistemi, kriterijum su za procenu postupaka i

¹⁰ Boris Divjak, *Korupcija u ekonomiji BiH*, Transparency International BiH (2007), dostupno <http://ti-bih.org/wp-content/uploads/2011/03/Korupcija-u-ekonomiji-BiH.pdf>

¹¹ Tarik Haverić, *I vrapci na grani, Rabic*, Sarajevo (2009), 364.

¹² Sadržaj presude dostupan je na internet stranici Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice BiH http://www.mhrr.gov.ba/ured_zastupnika/novosti/?id=1008

¹³ Milan Podunavac, *Princip građanstva i poredak politike*, 184-189.

ponašanja vlasti, njenih akata i ukupnih rezultata rada.¹⁴ Poštovanje ovog načela jedan je od najvažnijih uslova za prijem u članstvo Saveta Evrope. Prema članu 3. Statuta Saveta Evrope „svaki član Saveta Evrope prihvata princip vladavine prava i princip na osnovu koga sva lica pod njegovom jurisdikcijom uživaju ljudska prava i osnovne slobode“, tako da „svaka evropska država koja se smatra sposobnom i spremnom da se pridržava odredaba člana 3. može biti pozvana od strane Komiteta ministara da postane članica Saveta Evrope“ (član 4. Statuta). Važnost poštovanja ljudskih prava i sloboda i principa vladavine prava naglašena je i članom 8. koji glasi: „Svaki član Saveta Evrope koji ozbiljno prekrši odredbe člana 3. može se uskratiti pravo da bude predstavljen i može biti pozvan od strane Komiteta ministara da se povuče pod uslovima predviđenim u članu 7. Ukoliko takav član ne postupi u skladu sa takvim zahtevom, Komitet može doneti odluku da mu je članstvo u Savetu prestalo počev od datuma koji utvrdi Komitet“. Jedan od uslova za članstvo u Savetu Evrope jeste i ratifikacija Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda koja članom 19. u cilju obezbeđivanja poštovanja obaveza iz Konvencije i protokola ustanovljava Evropski sud za ljudska prava, a zemlje potpisnice „preuzimaju obavezu da se povinuju pravosnažnoj presudi Suda u svakom predmetu u kome su stranke“ (član 46. Evropske konvencije).

Bosna i Hercegovina primljena je u Savet Evrope 24. aprila 2002. godine, a tadašnji predsedavajući Predsjedništva BiH Beriz Belkić tom prilikom je potpisao Povelju o osnovnim pravima u Evropskoj uniji, u čijem se uvodnom delu ističe da se Evropska unija „temelji na nedeljivim univerzalnim vrednostima ljudskog dostojanstva, slobode, jednakosti i solidarnosti; temelji se na principima demokratije i vladavine prava“ i „stavlja pojedinca u centar svojih aktivnosti ustanovljavanjem državljanstva Unije i stvaranjem jednog područja slobode, bezbednosti i pravde“. Početkom decembra 2007. godine potpisan je i Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju koji podrazumeva „opredijeljenost strana za povećavanje političkih i ekonomskih sloboda kao osnove ovog sporazuma, kao i njihovu opredijeljenost za poštivanje ljudskih prava i vladavine prava, uključujući i prava pripadnika nacionalnih manjina, te demokratske principe ostvarene kroz višestranački sistem sa slobodnim i poštenim izborima“. Pored navedenog, kako ističe Nermina Mujagić, u Bosni i Hercegovini ima više evropskih institucija nego i u jednoj drugoj zemlji kandidatkinji za članstvo u Evropskoj uniji – EUFOR (evropska vojska), EUPM (evropska policija), EUSR (specijalni predstavnik za EU u BiH).¹⁵

Princip vladavine prava podrazumeva ideju ograničavanja političke vlasti pravom, odnosno stavljanje politike u granice prava i primat prava nad političkom voljom i raznim kompromisima političara, i zaštitu osnovnih prava i slobode čoveka koja se smatraju neotuđivim pravima, nezavisnim od političke vlasti zbog čega se njihovo ostvarivanje i zaštita sprovodi neposredno na osnovu ustava i ne mogu biti ograničena osim u slučajevima kada se njihovim korišćenjem ugrožavaju ista prava drugih ljudi.¹⁶

S obzirom da (etno)političari u Bosni i Hercegovini nemogućnost implementiranja presude Evropskog suda za ljudska prava pravdaju nemogućnošću postizanja kompromisa u periodu predizbornih kampanja i to deset meseci pre izbora, postaje jasno da je poštivanje ljudskih

¹⁴ Milan Matić, Milan Podunavac, *Politički sistem – Teorije i principi*, Institut za političke studije, Beograd (1995), 244-245.

¹⁵ Nermina Mujagić, *Tihi govor Bosne*, 14.

¹⁶ Milan Matić, Milan Podunavac, n.d. 244-247.

prava upravo zavisno od političke volje i kompromisa političara što je direktno suprotstavljeno principu vladavine prava. Predizborne kampanje i izbori su odavno prošli, ali taj kompromis još uvek nije postignut. Kao sankcije koje bi mogle uslediti zbog nesprovođenja presude, zvaničnici Evropske unije navodili su suspendovanje Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju, odgađanje vizne liberalizacije, zabrana bosnaskohercegovačkim parlamentarcima da glasaju u Parlamentarnoj skupštini Saveta Evrope, kao i isključenje Bosne i Hercegovine iz Saveta Evrope. Šefica delegacije Saveta Evrope u BiH Karolina Ravo je istakla:

Najveća sankcija bi bila isključenje iz Savjeta Evrope. Ovo se nikada ranije nije desilo, jer je svih 47 država članica uvijek implementiralo presude Suda (...) Kako je u ovoj zemlji sve koncentrisano na tri konstitutivna naroda procijenila bih da su manjine u BiH, uključujući sve one koji se ne žele identifikovati sa jednim od tri naroda, tretirane kao građani drugog reda.¹⁷

U pokušaju pronalaženja odgovora na pitanje: kako je moguće da ovakva politička praksa dominira u Bosni i Hercegovini, dok je ona istovremeno članica prethodno navedenih evropskih institucija, potpisnica je velikog broja evropskih i međunarodnih konvencija o ljudskim pravima, ali i pod višegodišnjom je supervizijom međunarodnih i evropskih institucija, uvodim novi pojam – multikulturalizam. Kao globalno dominantnu verziju multikulturalne politike, Miloš Milenković određuje onu koja nastoji da obezbedi političko (ili pravno, putem konstitucionalizacije) priznanje kulturne specifičnosti, posebnosti ili diskretnosti pojedinih kulturnih zajednica kao političkih subjekata.¹⁸ Već sam ukazala, što ću dodatno obrazložiti u narednim delovima, da *politizacija kulture* (tj. esencijalizovanje kulturnih, odnosno identitetskih razlika u političke svrhe) i *etnifikacija politike* (tj. proces supstancijalnog subjektiviziranja organskih kolektiviteta) čine ključne procese koji su konstituisali politički sistem Bosne i Hercegovine, u kojem su etno-konfesionalni kolektiviteti zadobili politički subjektivitet i postali primarni nosioci prava. Sličnost između prethodno navedene verzije multikulturalne politike i bosnaskohercegovačke politike je više nego očigledna. Nije na odmet ukazati i na napomenu Slavoja Žižeka da „nas multikulturalisti upozoravaju da Drugomu ne namećemo evropocentristički koncept univerzalnih ljudskih prava“.¹⁹ Ovim ne želim da kažem da su domaće „elite“ sprovodile multikulturalne politike u Bosni i Hercegovini, njima je mnogo bliži bio i ostao etnoreligijski nacionalizam. Smatram da je „multikulturalno ozračje“ u zemljama međunarodne zajednice, naročito zemljama Evropske unije, olakšalo da se etnoreligijski nacionalizmi u Bosni i Hercegovini predstave sa veoma „umivenim licima“ i prihvate kao legitimne političke prakse. U brojnim kritikama spram delovanja međunarodne zajednice u Bosni i Hercegovini često se ističe da favorizuje etnonacionalne lidere, odnosno da su predstavnici nacionalnih stranaka smatrani jednim reprezentativnim partnerima domaće vlasti u pregovorima sa međunarodnom zajednicom.²⁰ Ovakvu praksu Nermina Mujagić označila je kao pokušaj međunarodne zajednice da

¹⁷ Nezavisne novine, Rade Šegrt, *Karolina Ravo: Slučaj Sejdić i Finci može skupo koštati BiH*, 22. maj 2010.

¹⁸ Miloš Milenković, „*Postkulturalna antropologija i multikulturalne politike*“, u Kovač S. (ur.): *Problemi kulturnog identiteta stanovništva Srbije (Etnoantropološki problemi)*, Beograd, Odeljenje za etnologiju i antropologiju, Filozofski fakultet (2005), 61-74.

¹⁹ Slavoj Žižek, „*Multikulturalizam, globalizacija i novi svetski poredak*“, Nova srpska politička misao, vol. VIII, no.1-4 (2001), 75-96.

²⁰ Pogledati Magazin za (političku) kulturu i društvena pitanja Status posvećen temi *Međunarodna zajednica i BiH*, broj 13, jesen/zima 2008.

„demokratizira nacionaliste“.²¹ Takav pokušaj unpred je osuđen na neuspeh, jer kako je to ukazao Milan Kangrga nacionalizam i demokracija po svojoj biti su – inkompatibilni, svaka borba za demokraciju počinje od ovog zahtjeva: *suveren je građanin* (kao citoyen) i nema *nikakve* demokracije bez njezina osnovna principa – *pravne države ili vladavine prava*. „Aktuelni oblici demokracije“ u zemljama nastalim nakon raspada Jugoslavije mogu se nazvati samo „demokratskim Potemkinovim selima“.²² Nacionalističke ideologe i propagandiste u Bosni i Hercegovini- svet i Evropa su posmatrali i posmatraju kao legitimne, demokratske lidere koji „predstavljaju narode“ dok su oni negirali, a i danas negiraju, sva načela mira i demokratije, pre svega neprikosnovenost čoveka i građanina, neotuđiva prava svakog čoveka, jednakost ljudi, slobodu drugog čoveka kao jedino dopustivo ograničenje ljudske slobode, vladavinu prava ... načelo da ubistvo drugog čoveka nikada ne može imati smisao i opravdanje. Njihova „legitimna“ politička praksa jeste, i samo to jeste, gaženje humaniteta nogama, da se poslužim Hegelovim rečima. U ime njihovog „prava naroda“ najmanje je 104.732 puta u Bosni i Hercegovini prekršeno jedno od osnovnih prava čoveka, pravo na život, a danas kada su stotine hiljada ljudi, kao pojedinci, lišeni elementarnih prava čoveka, raspravlja se o njihovom kolektivnom identitetu, dok su građani Bosne i Hercegovine odavno socijalno mrtvi.²³

Demokratizacija nacionalista je *contradictio in adiecto*, smatram da bi se pre moglo govoriti o procesu „*multikulturalizacije nacionalista*“ jer između multikulturalizma i etnokonfesionalnog nacionalizma postoji konceptualna bliskost koja je omogućila etnonacionalnim liderima da svoj jezik i praksu etnokonfesionalnog nacionalizma „prevedu“ kao nešto razumljivo i prihvatljivo multikulturalistički nadahnutoj međunarodnoj zajednici. Tim istim liderima nakon rata, tokom kojeg su etnički očistili ili „humano preselili“ nepodobno stanovništvo sa „svojih“ teritorija, nije bilo teško da prihvate multikulturalističke zahteve međunarodne zajednice i „prevedu“ ih na svoj jezik etnokonfesionalnog nacionalizma i njemu kompatibilnim ciljevima.

Konceptualna bliskost između multikulturalizma i etnokonfesionalnog nacionalizma ogleda se u esencijalističkom, determinističkom razumevanju kulture i identiteta i homogenizirajućim konceptom kulturne grupe, što omogućava brojne oblike prisile nad pojedincima od strane kulturnih grupa, a to obično znači od kulturnih elita koje se predstavljaju kao interpretatori grupne „volje“, zatim ograničavanja pojedinačnih prava i individualne autonomije i produkciju društvenih sukoba. Kritikama multikulturalnih politika kroz ukazivanje na posledice koje proizvode biće posvećeno posebno poglavlje u radu, tako da ovde želim samo ukazati da kritike koje ukazuju na probleme koje esencijalizacija kulturnih identiteta stvara na javnoj sceni predstavljaju sastavni deo postkulturalne antropologije, čiji je cilj da „prevaziđe politiku kulturnog identiteta, objašnjavajući da politizacija kulture operiše za antropologiju neprihvatljivim konceptom kulture, kao relativno zatvorenog i homogenog sistema verovanja, ponašanja i mišljenja, kakav je disciplina napustila pre više decenija“.²⁴ Drugi važan problem

²¹ Nermina Mujagić, n.d. 88-89.

²² Milan Kangrga, *Nacionalizam ili demokracija*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci (2002), 66-67, 164 (kurziv u originalu)

²³ Tarik Haverić, *I vrapci na grani*, 274-276; prema podacima Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju broj žrtava tokom ratnih sukoba u Bosni i Hercegovini iznosi 104.732.

²⁴ Miloš Milenković, „*Paradoks postkulturalne antropologije: postmoderna teorija etnografije kao teorija kulture*“, *Antropologija* 3 (2007), 121-143. Milenković ukazuje: „Politizacija kulture obično se dovodi u

koji antropologija ima sa multikulturalizmom jeste da se u ime uvažavanja kulturne raznolikosti tolerišu ozbiljna, a često i veoma brutalna kršenja ljudskih prava, odnosno da se diskriminirajuće i nasilne prakse (ali i celokupni politički režimi) podvode pod „kulturne prakse“ koje bi trebalo posmatrati u njihovom specifičnom kulturnom kontekstu, a ne procenjivati prema konceptu ljudskih prava, što se često označava i kao agresivno nametanje partikularne, Zapadne kulture. Ovakav način interpretacije prisutan je i u izdvojenim mišljenjima sudija Evropskog suda za ljudska prava koji se nisu složili sa presudom u slučaju „Sejdić i Finci protiv BiH“. Osnovu njihovog prigovora činilo je ukazivanje da presuda zanemaruje istoriju Bosne i Hercegovine „u kojoj se mržnja vrednuje kao kultura“, kako je to naglasio sudija Giovanni Bonello. Ukazujući da multikulturalizam ne uspeva da shvati činjenicu da je Drugi u sebi podeljen, Slavoj Žižek naglašava da pripadnici druge kulture, ne samo da se ne poistovećuju nužno sa njenim običajima, već prema njima mogu zauzeti distancu ili se protiv njih pobuniti – u takvim slučajevima, upućivanje na „zapadno“ shvatanje univerzalnih ljudskih prava može da posluži kao katalizator koji pokreće autentični protest protiv prinuda vlastite kulture.²⁵ Na opasnosti antiuniverzalizma koji karakteriše multikulturalizam, politiku identiteta, antikolonijalizam, Boris Buden je ukazao na sledeći način: „No, to odsustvo bilo kakvih univerzalnih normi, vrednosti i pravila dovodi društvo u opasnost da se stropošta u haos međusobno zavađenih i razarajućih identiteta“.²⁶

Bosna i Hercegovina bi se upravo mogla opisati kao haos međusobno zavađenih i razarajućih identiteta. Proces „multikulturalizacije nacionalista“ ne može dovesti do nikakve demokratizacije jer ideologija maksimalističkog multikulturalizma zapravo teži da rehabilituje čisti-etnički pojam nacije koji zahteva ne multikulturalnu već monokulturalnu državu i tako, kako ukazuje Slobodan Divjak, ugrožava elementarne pretpostavke za opstanak kulturno-etnički heterogenih zemalja – kao prvo, minimum zajedničke instance i zajedničkih pravila igre, i, kao drugo, status pojedinca kao izvornog nosioca prava. U radikalnoj politizaciji kulturno-etničkih zajednica pojedinac bi izgubio status fundamentalne političke jedinice, jer bi princip jedan čovek – jedan glas, bio radikalno potisnut principom- jedna kulturno-etnička grupa – jedan glas. Time bi se multikulturalna država svela na privremeni modus vivedi različitih etnocetrizama kao rezultat političkih nagodbi njihovih predstavnika.

Ma koliko da se maksimalistički multikulturalizam na retoričkom planu zalaže za obezbeđivanje uslova za suživot različitih kultura, njegova implicitna pretpostavka jeste filozofija čistog identiteta, tj. shvatanje posebnih kultura kao zatvorenih, stacionarnih, homogenih i ekskluzivnih entiteta.²⁷

Ovako shvaćen multikulturalizam nije tek podnošljiv kompromis bosnaskohercegovačkih etno- političara sa međunarodnom zajednicom, već naprosto “dar sa nebesa” da neobuzdano propagiraju “političko katoličanstvo, političko pravoslavlje i politički islam”.²⁸ Svodeći državu upravo na privremeni modus vivedi različitih etnocetrizama kao rezultat političkih nagodbi

vezu sa koncepcijom na koju se najčešće referira kao na 'politiku identiteta'. Pod politikom identiteta podrazumevam esencijalizaciju kulturnih odn. identitetskih razlika u političke svrhe.“

²⁵ Slavoj Žižek, n.d. 91.

²⁶ Boris Buden, *Vavilonska jama – O (ne)prevodivosti kulture*, Fabrika knjiga, Beograd (2007), 134.

²⁷ Slobodan Divjak, „Multikulturalizam – komunitarizam – liberalizam“, Nova srpska politička misao, vol. VIII, no.1-4, (2001), 25-47.

²⁸ Željko Ivanković, „Simboli rata, simboli mira“, Magazin za (političku) kulturu i društvena pitanja Status -Međunarodna zajednica i BiH, broj 13, jesen/zima 2008., 66-71.

njihovih predstavnika, dok se, usled izostanka i minimalnih političkih kompromisa koji se uvek interpretiraju kao nacionalna izdaja i svakodnevne prakse i retorike netolerancije, neprijateljstva i mržnje, jednostavno ne rapadne po svojim etničkim šavovima, na kojima se odavno nalaze mnogobrojne etnokonfesionalne svetinje kao simboli pretnje drugome i drugačijem, kao „granične karaule identiteta“.²⁹ Etnički šavovi lako su danas uočljivi na najvećem delu teritorije Bosne i Hercegovine, zahvaljujući ostvarenim ratnim ciljevima, kroz etnička čišćenja teritorija koja su podrazumevala masovna ubistva i proterivanja stanovništva i druge zločine protiv čovečnosti, uključujući i genocid. Primera radi, u Republici Srpskoj koja je najdrstičniji, ali ne i jedini, primer etničkog čišćenja, koji vrhunac dostiže u srebreničkom genocidu, zahvaljujući mnogobrojnim etnokonfesionalnim svetinjama i simbolima, svaki posetioc će nepogrešivo znati u čijem svetu i na čijoj teritoriji se nalazi (ukoliko mu već sam naziv entiteta ne bude dovoljno jasan), što je istovremeno praćeno gotovo potpunim odsustvom simbola države Bosne i Hercegovine. Osim teritorija, rat i sećanje na njega predstavljaju nepresušno izvorište mogućnosti koje se bez ikakvog digniteta prema žrtvama i stradanjima zloupotrebljavaju za zastrašivanje „svoje“ grupe u cilju njene homogenizacije i demoniziranje drugih. Zbog toga sam praksu etno-konfesionalnih elita nazvala *političkom ekonomijom tragedije* koja je jedan od glavnih razloga zašto Bosna i Hercegovina „živi u stanju permanentnog poluraspada“.³⁰

Pluralizam etnokratija koji međunarodni akteri legitimiraju kao pluralnu demokratiju, čime se, kako ističe Asim Mujkić, dodatno supstancijalizira i naturalizira navodna duboka društvena podijeljenost,³¹ ogleda se i u (multikulturalističkoj) paroli koju međunarodna zajednica godinama ponavlja – prihvat ćemo svako rešenje za Bosnu i Hercegovinu za koje se dogovore tri naroda. Ivan Lovrenović ukazuje da je ova parola na svim stranama i na svim razinama prihvaćena kao etnopolitička formula bez alternative, dok su, istovremeno, interesi i ciljevi tih naroda, onako kako bivaju predstavljeni preko njihovih političkih predstavnika, do potpune divergentnosti neusklađivi i nepomirljivi. Navodi samo dve stvari oko kojih se nacionalne političke elite, koje svoju legitimaciju izvode iz prilično diskutabilnog stava, da zastupaju ne samo svoje birače nego i narode, potpuno slažu: a) Bosna i Hercegovina kao politička zajednica ima smisla samo ako će u njoj tako samodoživljavani nacionalni identitet moći konzimirati u apsolutnoj mjeri (što je, praktično, ravno ideji mononacionalne države) i b) neostvarljivost i neodrživost tako zamišljene države njih ne motivira na razumno i koncilijantno traženje barem minimalne suglasnosti, oko onoga što jest moguće – da bi se zajednička država sačuvala, učvrstila i razvijala na opću korist, nego ih, obratno, nekom neodoljivom silom goni da tu neostvarljivost čine sve jasnijom i opipljivijom, sve izvjesnijom.³²

Nametanje etnokonfesionalne pripadnosti kao vrhunskog principa uređenja države i ukupnog života njenih državljana i etabliranje etnokonfesionalnih „elita“, koje se (samo)reprezentuju kao personifikacije čitavih naroda i izražavaju se, nikako drugačije do u prvom licu množine „mi“, istovremeni su i međuzavisni procesi koji jedan drugog konstituišu i opravdavaju. Bivanje

²⁹ Željko Ivanković, n. d. 68.

³⁰ Nermina Mujagić, „Sterilnost međunarodne zajednice u BiH“, Magazin za (političku) kulturu i društvena pitanja Status - Međunarodna zajednica i BiH, broj 13, jesen/zima 2008., 25-28.

³¹ Asim Mujkić, *Pogovor*, u Nermina Mujagić, Tigi govor Bosne, 139-143.

³² Ivan Lovrenović, Miljenko Jergović, *Bosna i Hercegovina budućnost nezavršenog rata*, Novi liber, Zagreb (2010), 153-154.

takvom elitom predstavlja jednu vrlo lagodnu poziciju koja donosi višestruke koristi – burdijeovskim jezikom rečeno različite vrste kapitala – uz istovremeno oslobađanje od bilo kakvoga profesionalnog pregnuća i odgovornosti (lične, moralne, političke) jer su svi postupci te elite *samo* artikulacija „glasa naroda“ i učinjeni su „uime naroda“. Tako nacionalističke vođe bez ikakvoga političkog programa postaju političari, državnici koji se umesto mnogobrojnih relevantnih i aktuelnih političkih, ekonomskih i socijalnih problema bave „zaštitom vjekovnih ognjišta“, prokazivanjem nacionalnih izdajnika, produkcijom mržnje i straha od drugih koji su najčešće predstavljeni kao vinovnici „višestoljetnih zločina nad nama“. Takve pseudopolitičare u stopu prate pseudointelektualci, odnosno elitni nacionalni intelektualci koji nastoje pribaviti dodatne „argumente“ za biologizaciju razlika najčešće u formi tvrdnji da „mi imamo urođen smisao“ za pozitivne vrednosti, da je naša pripadnost određenoj konfesiji /naciji dovoljna prepreka da budemo fašisti, alkoholičari, narkomani, ili da imamo sklonost ka homoseksualnosti, dok „oni imaju urođenu naklonost“ ka zločinima i drugim devijantnostima, usled čega ti „intelektualci“ sebi daju zadatak da osmisle programe „naše mentalne higijene“. Istim „argumentima“ ti kvaziintelektualci negiraju ili opravdavaju „naše zločine“, a masovne grobnice u njihovoj interpretaciji mogu postati „uobičajena stvar u ratnim vremenima kada se vrši asanacija terena kako ne bi došlo do masovnih zaraza“! Verska elita u Bosni i Hercegovini takođe sledi načela mržnje i vernicima preporučuju, da kao članovi zajednice, koja je uvezana kroz krv i tradiciju, moraju imati „svoj kolektivni kod prepoznavanja u opasnim situacijama“ koje „nam“ stalno priređuju „oni“ drugi. Uz mržnju, napuštena su mnogobrojna načela religijskih učenja koja dominiraju u Bosni i Hercegovini (islam, katoličanstvo, pravoslavlje), pa tako i skromnost. U rezidencije verskih dostojanstvenika ulažu se milionski iznosi, a priloge daju i političke i preduzetničke elite kako bi kroz naklonost verskih elita dodatno legitimisale svoje pozicije i stečena dobra. Raskoš sedišta verskih elita može se ilustrovati na primeru rezidencije vladike zvrničko-tuzlanskog Vasilija Kačavende koja se naziva "Srpski Versaj". Preduzetnička elita postaje elitom zahvaljujući mnogobrojnim kriminalnim spregama sa političkim elitama, kroz procese privatizacije javnih preduzeća, utaje poreza ili nameštene javne nabavke, a njihov preduzetnički duh mogao bi se označiti kao robovlasnički, izrabljivački, naročito prema zaposlenima.³³ Znatan broj novinara kao deo medijske elite kroz kršenje profesionalnih i etičkih standarda nisu ništa drugo do poslušnici i zagovarači prethodno navedenih elita, čije „istine“ bez gotovo ikakve validne argumentacije nastoje predstaviti kao neprikosnovene, a u obračunu sa neistomišljenicima u nedostatku i elementarne učtivosti često posežu za krajnje ličnim uvredama, poput uvreda na račun fizičkog izgleda. Ukazujući na omjer sprege između novinara, medija i političkih elita, Nerzuk Ćurak je istakao da se brojni bosanskohercegovački novinari mogu nazvati „političkim ratnicima“.³⁴

Apsolutizacija razlika između Bošnjaka, Hrvata i Srba i produkcija kolektivnih strahova i optuživanja u cilju dokazivanja vekovne mržnje, koja će biti detaljnije predstavljena u poglavlju- Retorika etno-elita, u Bosni i Hercegovini, predstavlja ključni mehanizam za sticanje i održavanje političke i društvene moći. Zahvaljujući normalizaciji mržnje i nepremostivih

³³ Na kršenja radničkih prava ukazuju, pored predstavnika sindikalnih organizacija, i udruženja za besplatnu pravnu pomoć u Bosni i Hercegovini. Njihovi najmnogobrojniji korisnici su upravo osobe koje ne uspevaju ostvariti svoja prava vezana za rad i radni odnos, *Radnička prava u Bosni i Hercegovini*, dostupno na <http://oneworldsee.org/js/node/18024>

³⁴ Faruk Borić, *Novinari su društveno-politički ratnici* (intervju sa profesorom Fakulteta političkih nauka u Sarajevu Nerzukom Ćurkom), Dani, 21. januar 2011.

podela kao učinka višedecenijskog rada ovakvih elita, tvrdnja novinara Vedrana Obučine da su „tri etničke zajednice, bošnjačkomuslimanska, srpskopравoslavna i hrvatskokatolička, stoljećima živjele na istom ozemlju, ali bez međusobnih poveznica“³⁵ može se označiti kao krajnje umerena. U razgovoru dvojice novinara moguće je čuti sledeće rečenice:

*Ovo je sad jedna vrlo zanimljiva situacija. Prvo si bio, pod znacima navoda, srpski ratni novinar u euforiji i tako dalje, u nacionalizmu, patriotizmu, kako to već kako ko zove. Pa si onda napravio to što si napravio preko Federalne televizije, jedan tako istraživački poduhvat, tako da ga nazovem, tu seriju tekstova dugogodišnju o Miloradu Dodiku. I normalno da si sad omrznut u RS, a bio si vrlo prihvaćen u Federaciji, barem kod onih ljudi koji ne vole Dodika ili nešto što je srpsko, budimo direktni kada smo već toliko direktni.*³⁶

Gotovo je nepotrebno napominjati da je umesto imena Milorada Dodika moglo biti ime bošnjačkog ili hrvatskog političara, a „nešto što je bošnjačko/hravstko“ umesto „nešto što je srpsko“.

Filozofiji čistih identiteta direktno se suprotstavljaju osobe iz „mešovitih brakova“ jer spajaju ono što se spojiti ne sme. Na početku procesa razdvajanja naroda, odnosno tokom rata, na sve tri strane ulagani su znatni naponi i nisu birana sredstava u napadima na ovakve brakove. Osobe koje su sklopile „mešovite brakove“ nazivane su nacionalnim otpadnicima koji „bratstvo-jedinstvo, tu zjenicu oka komunističke diktature, učvršćuju u svojoj postelji“, dok se za decu iz „mešovitih brakova“ govorilo da su u intelektualnom pogledu tipični mediokriteti, da su frustrirana poreklom, „isfrustrirana kopilad koju je opsjeo šejtan“. Kada je zemlja podeljena na tri, u većoj ili manjoj meri, homogene etničke teritorije i pronađeni mehanizmi za njihovo očuvanje, čime se se izbegava realizacija Aneksa 7 Opšteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, koji predviđa povratak i reintegraciju povratnika u mestima u kojima su živeli pre rata, napadi na „mešovite brakove“ su izgubili na učestalosti i intenzitetu, jer više nisu pretnja nacionalističkim projektima, čiji lideri imaju političku i svaku drugu moć da osobe iz „mešovitih brakova“ učine potpuno nevidljivim, kao da ne postoje. Obespravljeno je samo nužna posledica tog nepostojanja, u odnosu na institucije sistema nije im dozvoljeno niti da se izjasne kao Bosnaci i Hercegovci. Bosnaci i Hercegovci u Bosni i Hercegovini su u „situaciji ljudi lišenih ljudskih prava“ i ilustruju fenomen na koji je ukazala Hana Arent, da gubitak političkog statusa jeste gubitak političke zajednice koja je voljna i sposobna da garantuje i sva druga prava, uključujući i opšta ljudska prava. Osobe iz „mešovitih brakova“, zajedno sa pripadnicima nacionalnih manjina i drugim državljanima Bosne i Hercegovine koji ne žele da se nacionalno izjašnjavaju, lišeni su mesta na kojem su njihova uverenja značajna, dela efikasna, sudovi merodavni, njihov govor izgubio je relevantnost.

Današnja Bosna i Hercegovina u potpunosti opravdava tvrdnje da vladavina jedne jedine partije jeste najadekvatniji politički izraz pojma kulturnog identiteta i da se nacija čiji je najpreči poziv da poništi individualnost svojih građana ne može prometnuti u pravnu

³⁵ Vedran Obučina, *Prema federalizaciji BiH*, 3.januar 2011. dostupno <http://vedranobucina.blog.hr/2011/01/1628640509/prema-federalizaciji-bih.html>

³⁶ Deo iz razgovora urednika Face TV Senada Hadžifezovića sa bivšim novinarom Federalne televizije Slobodanom Vaskovićem; snimak razgovora dostupan je na <http://www.frontal.ba/cyrl/?page=2&kat=1&vijest=53659> (17.april 2011.); kurziv N.P.

državu.³⁷Umesto pravne države, na delu su: kriminal, korupcija, siromaštvo, obespravljenost, pad intelektualnih i profesionalnih standarda, nedostatak elementarne ljudskosti i građanske učtivosti, mržnja i nasilje zasnovani i opravdani profašističkim načelima ... Sve bi se moglo iskazati i sa tri reči Nielsa Nielsena u Krležinom romanu *Banket u Blitvi* - „*laži, gluposti i zločini*“ :

*(...) kada se narodnost već uzdigla na rang božanstva, onda je na satu ljudske pameti otkucala ponoć, onda nema više izgleda da bi svanulo, jer ova vrsta nacionalističkog fetišizma, to je konac balada.*³⁸

³⁷ Alen Finkelkrot, *Poraz mišljenja*, Plato, Beograd (1993), 73-74.

³⁸ Miroslav Krleža, *Banket u Blitvi*, Svjetlost, Sarajevo (1991), 443.

I 2. STRUKTURA RADA

U okviru teorijskog dela rada predstavljeni su ključni koncepti kojima sam se služila prilikom analiziranja prikupljene građe. Pre svega, reč je o teorijskim i epistemološkim transformacijama unutar antropologije tokom poslednje četvrtine dvadesetog veka, usled kojih dolazi do napuštanja tradicionalnoga antropološkog koncepta kulture kao zatvorenoga, statičanog, nefragmentaranog i sveobuhvatnog entiteta, koji u potpunosti određuje neku zajednicu i njene članove i usvajanja procesualnog koncepta kulture kao stalnoga kreativnog procesa, u kojem se naglašava aktivno delovanje pojedinaca u proizvodnji i preoblikovanju kulturnih značenja i socijalnih praksi. Naglašavajući socijalnu konstruisanost identiteta, njihovu promenljivost, višestrukost, heterogenost, fluidnost i hibridizovanost, kritički se izlažu primordijalističke i esencijalističke koncepcije identiteta koje ih predstavljaju, kao prirodne datosti koje prethode i predodređuju pojedince. Promene u studijama srodstva ogleдалe su se u usmeravanju pažnje na analizu kulturnih predstava, vrednosti i značenja koja se pripisuju braku i srodničkim odnosima, zatim na ispitivanje veza i uticaja između srodstva, ekonomije, politike, religije i drugih aspekata društva i kulture, i istraživanja raznih strategija društvene upotrebe srodstva i braka kao svesnoga, voljnog i racionalnog delovanja pojedinaca i grupa u ostvarivanju društvenih i političkih ciljeva.

Uvid u određenja principa vladavine prava i principa građanstva u okviru savremene političke teorije omogućuje da se uoče demokratske anomalije pravnog i političkog uređenja Bosne i Hercegovine koji ne poznaje kategoriju građanina, s obzirom da pojedinac nije konstituisan kao politički subjekt. Uzdizanje etno-konfesionalnog pripadništva na rang bazičnoga konstitutivnog principa državne organizacije, smatram važnim razlogom koji onemogućuje bilo kakvo demokratsko ustrojavanje države i društva.

U cilju obrazlaganja konceptualne bliskosti između etno-konfesionalnog nacionalizma i multikulturalizma predstavila sam osnovna načela i zahteve multikulturalnih politika, kao i kritike koje ukazuju na posledice multikulturalističkog zagovaranja političke legitimacije kolektivnih prava koja se zasniva na esencijalističkom razumevanju kulture i identiteta, i homogenizujućem konceptu kulturne grupe. Iako izdvojene kritike ukazuju na pojedine posledice multikulturalnih politika kao potencijalne, na primeru Bosne i Hercegovine može se ilustrovati realizacija svih ukazanih posledica zahvaljujući uspostavljanju etno-konfesionalnih kolektiviteta kao osnovnih političkih subjekta i apsolutizaciji razlika između tih kolektiviteta, koje dodatnu emocionalnu dimenziju dobijaju eksploatacijom sećanja na rat i ratna stradanja, čime se razlike neprekidno osnažuju međusobnom mržnjom i strahom.

U metodološkom delu predstavljen je istraživački proces koji se sastojao iz prikupljanja i analiziranja tri vrste građe: medijskih sadržaja, podataka dobijenih anketnim istraživanjem o prihvatljivosti „mešoviti brakova“ u Bosni i Hercegovini i podataka dobijenih putem dubinskih intervjua sa decom iz „mešoviti brakova“ u Sarajevu i Banja Luci.

Medijski sadržaji činili su osnovu za tri poglavlja: Bosanskohercegovački multi-komunitarizam, Retorika etno-elita i „Mešoviti brakovi“ – Od poželjnog do prezrenog. Kritički uvid u aktuelni bosanskohercegovački multi-komunitarizam sačinila sam od nekoliko tekstova bosanskohercegovačkih književnika, kolumnista i univerzitetskih profesora. Militantni etno-konfesionalni nacionalizam normalizovao je strah i bosanskohercegovački prostor pretvorio u

primer suživota u mržnji, koji se održava zahvaljujući etno-elitama, čije sam delovanje nazvala političkom ekonomijom tragedije.

Naracija i praksa koja tu političku ekonomiju tragedije čini stalno delatnom, predstavila sam u poglavlju- Retorika etno-elita, u kojemu sam nastojala prikazati: na koji način, pomoću kojih institucionalnih i vaninstitucionalnih mehanizama, političkih, kulturnih i ekonomskih praksi je etno-konfesionalna pripadnost dobila toliku simboličku i političku vrijednost u odnosu na druge vidove identifikacije, koje su postale gotovo potpuno irelevantne u javnom prostoru. Medijski sadržaji ujedno su omogućili da ukažem, kroz ilustraciju napora bosanskohercegovačkih elita da etno-konfesionalnu pripadnost očuvaju političkom osnovom društvenog života bez alternative, i na procese koje sam, oslanjajući se na radove Rastka Močnika i Umberta Eka, označila kao fašizaciju bosanskohercegovačkog društva.

Na Ustavu Bosne i Hercegovine zasnovanoj diskriminaciji građana i građanki koji se ne izjašnjavaju kao pripadnici/ce konstitutivnih naroda („ostali“), potvrđena presudom Evropskog suda za ljudska prava u slučaju „Sejdić i Finci protiv Bosne i Hercegovine“ posvećeno je istoimeno poglavlje. Iako presuda nije implementirana ni nakon dve godine od njenog donošenja, smatram je iznimno važnom jer otvara mogućnosti za proširivanje opsega prava i sloboda građana i građanki koji pripadaju ustavnoj kategoriji „ostali“. Sprovođenje presude predstavlja jedan od tri ključna uslova koje Bosna i Hercegovina mora ispuniti za podnošenje aplikacije za članstvo u Europskoj uniji.

U poglavlju „Mešoviti brakovi“ – Od poželjnog do prezrenog predstavila sam uticaj društvenih i političkih promena na transformaciju kulturnih predstava, vrednosti i značenja koja se pridaju „mešovitim brakovima“: od poželjne prakse u bivšoj Jugoslaviji, preko prezrene prakse tokom rata u Bosni i Hercegovini, do današnjeg prešućivanja i marginalizovanja. Na osnovu medijskih sadržaja može se izvesti zaključak da su u bosnaskohercegovačkoj javnosti prisutna dva oprečna stanovišta prema „mešovitim brakovima“ koja se mogu izraziti kroz opoziciju poželjno:prezreno. „Mešoviti brakovi“ se, na jednoj strani, interpretiraju kao suprotstavljanje vladajućem nacionalizmu i oličavaju poraz nacionalističke propagande koja naglašava nepremostive razlike i mržnju između bosanskohercegovačkih naroda, dok se na drugoj strani ističe da su ovakvi brakovi produkt „propalog programa bratstva i jedinstva“, da bi „sa takvim degutantnim preporukama valjalo jednom prestati“, što se često opravdava ukazivanjem na (naše) žrtve (njihovih) ratnih zločina, čime se „mešanje“ diskredituje i kao nepoštovanje žrtava.

Prisustvo navedenih interpretacija konstatovano je i rezultatima anketnog istraživanja, odnosno u objašnjenjima koja su ispitanici i ispitanice dali nakon odgovora na prvo anketno pitanje: „Da li podržavate sklapanje brakova između pripadnika i pripadnica različitih konstitutivnih naroda u Bosni i Hercegovini (Bošnjaka, Hrvata, Srba)?“. Potvrđan odgovor na navedeno pitanje imalo je 412 ispitanika/ca, odnosno 41,4%, protivljenje sklapanju „mešovitih brakova“ iskazala su 482 ispitanika/ce, odnosno 48,4%, dok je 101 ispitanik/ca odgovorio da „ne zna“ ili je odbio da odgovori (10,2%). Istraživanja etničke distance, koja obuhvataju i pitanja o prihvatljivosti „mešovitih brakova“, iz preratnog i poratnog perioda, ilustruju oscilacije u iskazivanju distanciranosti ispitanika/ca prema drugim etničkim grupama u zavisnosti od političkih, društvenih, ekonomskih promena. Zbog toga postojeću razinu etno-konfesionalnih

podela u Bosni i Hercegovini ne posmatram kao ireverzibilno stanje i sa određenim optimizmom iščitavam podatak da 41,4% ispitanika/ca smatra prihvatljivim sklapanje „mešovitih brakova“, naročito ako se uzme u obzir retorika mržnje kojoj su građani i građanke Bosne i Hercegovine svakodnevno izloženi. Takođe, ohrabrujući su i podaci da je prihvatljivost „mešovitih brakova“ najizraženija kod najmlađe kategorije ispitanika/ca, kao i da raste sa porastom obrazovanosti ispitanika. Drugim anketnim pitanjem - „Da li 'mešovitim brakom' smatrate brak sklopljen između pripadnika i pripadnica različitih nacija, a iste veroispovesti?“ - želela sam proveriti da li u uslovima reklerikalizacije (jačanje uloge i prisustva verskih zajednica u javnosti, značaja koji se pripisuje religijskoj pripadnosti koja se ujedno predstavlja i najznačajnijom razlikom između bosanskohercegovačkih naroda) isto religijsko opredeljene može nivelisati različito etničko poreklo bračnih partnera i uticati da takav brak ne bude percipiran kao „mešovit“. 51,9% ispitanika/ca istaklo je da ovakav brak ne smatra „mešovitim“, a 32,9% ispitanika/ca dalo je potvrđan odgovor, odnosno brak sklopljen između pripadnika i pripadnica različitih nacija, a iste veroispovesti smatra „mešovitim brakom“.

U poslednjem poglavlju predstavljeni su razgovori sa decom iz „mešovitih brakova“ koje sam obavila u Sarajevu i Banja Luci. Govorili su o svojim iskustvima u državi koja pristup brojnim pravima i drugim mogućnostima (poput zapošljavanja u javnom sektoru) uslovljava izjašnjavanjem o etno-konfesionalnoj pripadnosti i društvu koje „čisto“, jasno, nedvosmisleno etno-konfesionalno pripadništvo postavlja kao ključnu odrednicu pojedinca, gotovo kao merilo same ljudskosti. Oslanjajući se na radove Judith Butler i Anne Phillips nastojala sam ukazati na mogućnosti za promenu postojećih ograničenja koje pravno-politički poredak Bosne i Hercegovine nameće osobama koje smešta u kategoriju „ostali“, pa tako i deci iz „mešovitih brakova“. Za reartikulisanje polja demokratske borbe i osnaživanje čujnosti i relevantnosti glasova „ostalih“ nužna su stalna nastojanja u cilju pomeranja postojećih granica slobode, istrajavanje na *dezidentifikaciji* od regulativnih normi koje bivanje Bošnjakom, Hrvatom i Srbinom uspostavljaju kao uslov političke i društvene relevantnosti i ljudskosti uopšte, uvažavanje mnogostruke identifikacije i identifikacijske fluidnosti, a nejedinstvo i raspršenost identiteta posmatrati kao prednost, kao demokratski potencijal i preoblikovati odbacivanje u političku energiju, odnosno političku mobilizaciju „ostalih“. Ukratko, iskoristiti mobilizatorsku moć nepravde kao kritičko sredstvo u borbi da se iznova artikulišu sami uslovi simboličke legitimnosti i inteligibilnosti, odnosno da se reartikulišu uslovi bivanja čovekom i građaninom.

II TEORIJSKA PERSPEKTIVA

II 1. KULTURA, IDENTITET, SRODSTVO I BRAK

The new anthropology to stress internal diversity and challenge notion of culture as thing, and sees it as one of the effects of globalisation that people are moving away from imposed cultural identities towards a conception of cultural identity based on autonomy, choice, and reason.

Madhavi Sunder³⁹

The most seductive and dangerous move in politics is that move which asserts identity to be not political but, somehow, natural or original. But identity is not natural, or original, or permanent, or even necessarily particular enduring. It is fluid, ever-changing (to varying degrees) and inescapably political.

Chandran Kukathas⁴⁰

Tokom poslednje četvrtine dvadesetog veka dolazi do teorijske i epistemološke transformacije antropologije usled procesa kritičkog preispitivanja osnovnih postavki koje su vremenom postale gotovo postulati discipline, zahvaljujući kojem je „antropologija postala senzitivnija za pitanja kulturnog i istorijskog konteksta i značenja, za probleme (etničke, rodne, seksualne, kulturne ...) različitosti i nejednakosti, za delovanje ljudskih subjekata i njihovo svakodnevno iskustvo“.⁴¹ Interna disciplinarna kritika, odnosno proces kritičkih promišljanja i dekonstrukcije teorijskih i analitičkih kategorija i vrednosti koji odlikuje savremenu antropološku teoriju i praksu, na značajan način bila je podstaknuta faktorima koji su spoljašnji u odnosu na antropologiju: društvenim, ekonomskim, političkim, tehnološkim i kulturnim transformacijama, kao i feminističkom, kolonijalnom i literarnom kritikom.⁴² Ozbiljniji prikaz najznačajnijih promena do kojih dolazi od sedamdesetih godina dvadesetog veka, u odnosu na dotadašnja shvatanja predmeta, metoda i ciljeva antropoloških istraživanja prevazilazi okvire ovog rada, tako da ću pažnju usmeriti na napuštanje tradicionalnoga antropološkog koncepta kulture i na najosnovnije promene u studijama srodstva.

Tradicionalni antropološki koncept kulturu tretira kao „autentični“/aistorijski, zatvoren i „samonikli“ skup odlika i pravila, u kojemu vladaju jasnoća i konsenzus u pogledu kulturnih značenja, odnosno zatvoren sistem ideja, simbola i značenja koji „dele“ svi pripadnici društva.⁴³ Takva koncepcija kulture postavljala je realnost izvan domašaja pojedinaca i van njihovih mogućnosti da, delujući kao aktivne individue, na nju utiču i menjaju je.⁴⁴ Nasuprot ovom konceptu koji kulturu poima kao zatvoren, statičan, nepromenljiv, koherentan, nefragmentaran, stabilan i sveobuhvatan entitet, koji u potpunosti određuje neku zajednicu i njene članove, u okviru savremene antropologije, kultura se shvata kao aktivan proces

³⁹ Madhavi Sunder, „*Cultural Dissent*“, Stanford Law Review (December, 2001), 517 .

⁴⁰ Chandran Kukathas, *The Liberal Archipelago*, Oxford: Oxford University Press, (2003), 90.

⁴¹ Zorica Ivanović, *Pogled na savremene transformacije antropološke teorije i prakse*, Antropologija no. 6 (2008), 88-116.

⁴² Zorica Ivanović, n.d.

⁴³ Zorica Ivanović, *Teren antropologije i terensko istraživanje pre i posle kritike reprezentacije*, u *Etnologija i antropologija: stanje i perspektive*, Zbornik etnografskog instituta SANU 21, Beograd (2005), 123-140.

⁴⁴ Ildiko Erdei, „*Oči zelene kao dolari*“ – *Antropologija potrošnje u Srbiji u tranziciji*, Zbornik etnografskog instituta SANU 21, Beograd (2005), 173-186.

stvaranja, osporavanja, pa i strateške manipulacije značenjima.⁴⁵ U okviru ovakvog koncepta kulture kao *stalnog kreativnog procesa*, kome su svojstvene „poetika“, kreativnost, individualnost, inkonzistentnost i kontradikcija, naglašava se aktivno delovanje pojedinaca u proizvodnji i preoblikovanju kulturnih značenja i socijalnih praksi.⁴⁶

Postkulturalna antropologija ukazuje na homogenizujući i totalizujući karakter tradicionalnog koncepta kulture jer obuhvata isključivo ono što je zajedničko prethodno definisanom pripadnošću zajednici koje se ujedno predstavlja i kao nepromenljivo, i nasuprot ovakvom pristupu pažnju usmerava na procese promene i raznovrsne alternative, na mogućnosti transcencije kulturnih granica i razlika i na mnogobrojne individualne razlike u mišljenju, ponašanju i posebno u proizvodnji i recepciji značenja kulturnih fenomena.⁴⁷

Kako ukazuje Zorica Ivanović, došlo je do teorijskog pomaka koji se odvijao od usmeravanja pažnje na *razlike između ljudi i kultura*, gde je analitičko interesovanje bilo usmereno na konstruisanje granica, ka zanimanju za *veze koje postoje između različitosti*, gde u centar interesovanja dolazi pitanje nestabilnosti granica, odnosno pitanje povezanosti i sličnosti između onoga što se čini različitim. Dok koncept „razlike“ uvek ukazuje na stabilnu razliku, koncept „raznolikosti“ više naglašava proces konstruisanja kategorija i pokazuje da naizgled stabilne kategorije u stvari konstantno moraju da budu konstruisane i održavane da bi nastavile da postoje, dok se granice posmatraju kao nestabilne i promenljive.⁴⁸

Primordijalističke i esencijalističke koncepcije identitetima pripisuju attribute koji se kulturi pripisani u okviru tradicionalnog koncepta (statičnost, nefragmentarnost, koherentnost ...). Predstavljaju se kao prirodne datosti sa/u kojima se radamo, naročito kada je reč o kolektivnim identitetima poput etnokulturnih i konfesionalnih, odnosno naglašava se da ovakvi identiteti prethode i predodređuju pojedince. Identitet se shvata kao fundamentalna ili trajna istost – istost kroz vreme i istost među ličnostima kao članovima grupe i kao vrednost koju je potrebno ceniti, negovati, prenositi, podržavati, priznati i čuvati.⁴⁹ Walter Benn Michaels ukazuje da esencijalizam nije sadržan samo u opisu identiteta, nego i u nastojanju da se iz identiteta izvedu postupci – *radimo* to zato što *smo* to, odnosno u nastojanju da se *propišu* prakse na osnovu *pripisanog* identiteta – *treba da uradiš* to zato što *jesi* to.⁵⁰ Esencijalističkim se označava svako nastojanje da se objasni šta ljudi rade ili bi trebalo da rade, pozivajući se na to ko su oni i/ili kojoj kulturi pripadaju.

U okviru postkulturalne antropologije naglašava se socijalna konstruisanost identiteta, njihova promenljivost, dinamičnost, višestrukost, rasparčanost, otvorenost, heterogenost, fluidnost, inkluzivnost, hibridizovanost. Ukratko, identiteti se posmatraju kao lični kulturni hibridi koji nastaju/opstaju/nestaju u stalnom procesu biranja, kombinovanja, brikoliranja, a kultura se

⁴⁵ Zorica Ivanović, n.d.

⁴⁶ Ildiko Erdei, n.d.

⁴⁷ Miloš Milenković, *Postkulturalna antropologija i multikulturalne politike...*

⁴⁸ Zorica Ivanović, n.d.

⁴⁹ Rodžers Brubejker i Frederik Kuper, *S onu stranu identiteta*, Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja Reč no. 69/15, mart (2003), 405-451.

⁵⁰ Walter Benn Michaels, *Rasa u kulturi: kritička genealogija kulturnog identiteta*, preuzeto iz Rodžers Brubejker i Frederik Kuper, n.d. 415.

posmatra kao polje slobode, individualne kreativnosti, domen u kojem živimo sopstvene, individualne hibride, hibride u permanentnoj transformaciji.⁵¹

Zygmunt Bauman označava esencijalističkim koncept koji tretira kulturu kao kataloge ideja i praksi, i predlaže procesualni koncept (processual concept) koji kulturu shvata kao stalno promjenjivi entitet koji postoji jedino kroz akt izvođenja („constantly changing entity, only exists in the act of being performed“).⁵² Takođe, naglašava da su identiteti danas „fluidni, krhko determinirani i stalno se rađaju: skloni su tomu da raznesu sve i svakakve prebrzo nametnute 'definicije'“.⁵³ Sledeće njegovo upozorenje važno je i za temu ovog rada: „Alain Touraine je utvrdio da pojam 'multikulturalizma', utemeljen na poštovanju slobodnog izbora u kulturnoj ponudi, moramo razlikovati od pojma tzv. 'multi-komunitarizma'. Ako prvi pojam predviđa pravo pojedinca da slobodno bira način života i pripadnost, drugi pojam lojalnost pojedinca pripisuje njegovoj izvornoj zajednici. U komunitarističkom pogledu na svijet, rasprava o životnim vrednotama i stilu života je bespredmetna. Miješanje tih pojmova dovodi u zabludu i štetno je za suradnju i suživot ljudi“.⁵⁴

Nasuprot antropologiji, tradicionalni koncept kulture široko se upotrebljava u političkoj teoriji, multikulturalnim politikama i javnim diskursima, tako da esencijalistički shvaćene kulture, kako ukazuje Miloš Milenković, „(p)ostaju subjekti odlučivanja u multikulturalizmom korigovanoj liberalnoj demokratiji“.⁵⁵

Konstruktivistički pristup identitetima koji ukazuje na njihovu procesualnost koja podrazumeva stalne promene (tokom čitavog života), nasuprot njihovoj esencijalizaciji kroz koju se postvaruju, predstavljaju kao nepromenjive prirodne datosti sa kojima se rađamo, usvojen u ovom radu, nema za cilj denunciranje prividne objektivnosti etničkih identiteta kroz ukazivanje da su artificijelna konstrukcija. Naime, kako je ukazala Gajatri Spivak „esencijalistički identitet, doduše, možemo teorijski iz temelja dekonstruisati bez po muke, ali će on na razini političke prakse, ipak nesmetano funkcionisati, kao da nikada nije čuo za svoj 'tek izumljeni' karakter“.⁵⁶ Stoga sam nastojala da kroz prikaz današnje Bosne i Hercegovine pokušam doći do odgovora na pitanje u vezi sa identitetima na koje su ukazali Nebojša Jovanović i Damir Arsenijević: „Na koji način, pomoću kojih institucionalnih i vaninstitucionalnih mehanizama, političkih, kulturnih i ekonomskih praksi, određena vrsta samodoživljaja dobija veću simboličku i političku vrijednost u odnosu na ostale samodoživljaje?“⁵⁷ Kako i zašto etnokonfesionalni identiteti zadobijaju političku vrednost i za koga je to važno?

⁵¹ Miloš Milenković, Postkulturalna antropologija i multikulturalne politike; Problemi konstitucionalizacije multikulturalizma – pogled iz antropologije, *Etnoantropološki problemi*, no.2. (2008), 45-57.

⁵² Preuzeto iz Giuliana B.Prato, *Anthropology at the Intersections Between the Local, the National and the Global*, Introduction – Beyond Multiculturalism Views from Anthropology (ed. Giuliana B.Prato), Ashgate (2009), 1-19.

⁵³ Blaž Mazi i Uroš Škerl Kramberger, *Prokletstvo individualne slobode*, intervju sa Z.Baumanom 10.02.2011., dostupno <http://www.h-alter.org/vijesti/kultura/prokletstvo-individualne-slobode>

⁵⁴ Blaž Mazi i Uroš Škerl Kramberger, n.d.

⁵⁵ Miloš Milenković, Paradoks postkulturalne antropologije...

⁵⁶ Gajatri Spivak, „Kritika postkolonijalnog uma“, preuzeto iz Buden Boris, *Vavilonska jama – O (ne)prevodivosti kulture*, Fabrika knjiga, Beograd (2007), 243.

⁵⁷ Nebojša Jovanović i Damir Arsenijević, „*Druga smrt antifašizma: O cinizmu „intelektualne elite“ u BiH*“, Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja Reč, no. 75/21 (2007)., 191 – 212.

Studije srodstva, kao klasično polje antropološkog izučavanja, nisu ostale izvan teorijskih i epistemoloških promena u okviru antropološke teorije i prakse. Promene relevantne za predmet ovog rada ogledaju se u napuštanju shvatanja da: srodstvo, ekonomija, politika, religija ili rodni odnosi (*gender*) predstavljaju različite, jasno odvojene analitičke domene koje je moguće izučavati nezavisno jedne od drugih i usmeravanju pažnje antropologa na analizu odnosa srodstva kao kulturnog i simboličkog sistema, na pitanja u vezi sa kulturnim predstavama o društvenim odnosima koje nazivamo srodstvom, kao i na društvenu upotrebu srodničkih veza i politike srodstva, ili na probleme u vezi sa uticajem društvenih promena na porodicu, brak i srodstvo.⁵⁸ Napušten je evolucionistički koncept srodstva koji je počivao na pretpostavci o „prirodnosti“ srodničkih veza, odnosno svođenju srodstva pre svega na „krvno“ srodstvo koje je tretirano kao prirodna, biološka veza, koja nastaje na osnovu seksualnog odnosa, začeca i rađanja uz nužnost da seksualni odnosi budu regulisani brakom koji je bivao predstavljen kao univerzalni osnov porodice i uslov nastanka srodničkih veza. Od početka dvadesetog veka u antropologiji je prihvaćeno stanovište da srodstvo ne predstavlja biološki već društveno priznat odnos, da društvena i kulturna pravila, odnosno socijalno priznavanje predstavlja suštinski element odnosa koji nazivamo srodstvom.⁵⁹ Ukazivanje na socijalne aspekte srodničkih veza i značaj društvenih postupaka i religijskih/kulturnih verovanja i praksi prilikom određivanja srodničkih veza i odnosa koji će biti društveno priznati i prihvaćeni u nekom društvu (kulturne konceptualizacije srodstva u datom društvu) vodilo je odbacivanju stanovišta, prema kojemu je srodstvo (što znači i brak, porodicu i druge srodničke institucije i prakse) moguće izučavati kao poseban i jasno ograničen „domen“, nezavisan od drugih aspekata društva i kulture. Ukratko, srodnički sistem se ne može do kraja razumeti bez uvida u druge aspekte, principe, koncepte i sisteme vrednosti datog društva. Nasuprot različitim vrstama formalne analize u prethodnim periodima koje su pažnju usmeravale pre svega na formalne i socio-organizacione aspekte srodstva, odnosno na formalnu logiku različitih bračnih i srodničkih sistema kao interno strukturiranih celina, nesvesnih struktura (npr. proučavanje srodničke terminologije, principa porekla i bračnih pravila), pažnja se usmerava na analizu kulturnih predstava, vrednosti i značenja koja se pripisuju srodstvu i srodničkim odnosima i ispitivanje veza između srodstva i ekonomije, srodstva i odnosa moći, srodstva i religije itd. (Edmund Lič, Kliford Gerc, Dejvid Šnajder, Rodni Nidam, francuski teoretičari marksističke orijentacije, npr. Moris Godelije), kao i na istraživanja raznih strategija društvene upotrebe srodstva kao svesnoga, voljnog i racionalnog delovanja pojedinaca i grupa u ostvarivanju društvenih i političkih ciljeva (Pjer Burdije, Frederik Bart, Žan Kviznije, Rejmond Firt).⁶⁰ Naglašavajući praktične i političke funkcije srodstva, koje može biti upotrebljeno i kao jedno od sredstava legitimacije društvenog poretka, Pjer Burdije, između ostalog, ističe da ukazivanje na određenu funkciju braka mora biti praćeno i pitanjem *za koga i zašto* i pod kojim uslovima.⁶¹ Kao jednu od glavnih funkcija braka, navodi reprodukciju društvenih odnosa

⁵⁸ Zorica Ivanović, „O izučavanju srodstva u poslednjim decenijama XX veka“, *Etnoantropološki problemi*, no.2. (2008), 107-138.

⁵⁹ Zorica Ivanović, „Da li su postojala „na srodstvu zasnovana društva“? O (de)konstrukciji jednog antropološkog koncepta“, *Etnoantropološki problemi*, no.3. (2010), 19-42.

⁶⁰ Opširnije o navedenim pristupima i autorima u: Zorica Ivanović, *O izučavanju srodstva u poslednjim decenijama XX veka ...*

⁶¹ Pjer Burdije, *Nacrt za jednu teoriju prakse*, Zavod za udžebenike i nastavna sredstva, Beograd (1999), 133.

čiji je brak proizvod, usled čega jedan brak može imati različita, pa čak i oprečna značenja i funkcije, zavisno od uslova koji ga određuju.⁶²

Prethodno navedene Burdijeove konstatacije, zatim ukazivanje na značaj kulturnih predstava i vrednosti pri određivanju srodničkih i bračnih odnosa koji će biti društveno priznati i prihvaćeni, kao i veza i uzajamnih uticaja različitih društvenih domena (politika, ekonomija, srodstvo, religija itd.) trebalo bi da omogući razumevanje izrazite promene u interpretaciji i prihvaćenosti „mešovitih brakova“ u Bosni i Hercegovini tokom poslednjih dvadeset godina.

Primenjujući rodnu analizu na fenomenu nacije i nacionalizma Nira Yuval-Davis, ukazala je da rodni (gender) odnosi imaju važnu ulogu u nacionalnim projektima jer konstruisanje nacionalnog identiteta uključuje specifične predstave o muškosti i ženskosti, a identitetske odrednice pripisane muškarcima i ženama postaju njihove nacionalne uloge i zadaci. U zavisnosti od toga kako su koncipirani rodni odnosi i šta predstavlja osnovni organizacioni princip nacionalnog kolektiviteta, ona razlikuje tri vrste nacionalnih projekata: *genealoški model (Volknation)* u okviru kojeg je konstituisanje nacije zasnovano na predstavi o zajedničkom poreklu, *kulturni model (Kulturnation)* koji važnost pridaje zajedničkoj kulturi i *građanski model (Staatnation)* koji se zasniva na jednakim građanskim pravima u državi.⁶³ Nacionalni projekti koji kao glavni organizacioni princip nacionalnog kolektiviteta uzimaju genealogiju i poreklo, odnosno „delenje zajedničke krvi/gena“ nastoje da predstave naciju kao prirodno proširenje porodice i srodničkih odnosa. Na osnovu ovih principa ocrtavaju se i nacionalne granice kao i oštra podela ljudi na „nas“ i „njih“. Kao „prirodna“ uloga žena postavlja se rađanje dece čime one ujedno postaju i „roditeljice kolektiva“ („bearers of the collective“) i omogućavaju dalju biološku reprodukciju kolektiva kroz rađanje novih članova.⁶⁴ Član/ica kolektiva može se postati samo rađanjem u njemu, usled čega je ovakav nacionalni projekat daleko isključiviji u odnosu na druge i posvećuje znatnu pažnju kontroli braka, rađanja i seksualnosti, naročito žena. Nacionalni projekti koji zajedničku kulturu uzimaju kao organizacioni princip, „suštinom“ nacije, nastoje da predstave simboličko nasleđe, poput jezika, religije, običaja i tradicije. Kada je reč o članstvu u kolektivu, ovaj projekat je manje isključiv u odnosu na prethodni, s obzirom da asimilacija, odnosno usvajanje kulturnih osobenosti može biti način uključivanja novih članova u kolektiv. Uloga žena je da čuvaju i prenose novim naraštajima kulturnu tradiciju i vrednosti, čime one pored biološke, obezbeđuju i kulturnu reprodukciju nacije.

Nacionalne politike u Bosni i Hercegovini kao konstitucionalne principe nacije naglašavaju zajedničko poreklo i kulturno nasleđe (pri čemu je naročito važna uloga pripisana religiji kao značajnom demarkacionom faktoru između bosanskohercegovačkih naroda). Nastojanje da se nacija predstavi kao proširenje porodice, a sunarodnici kao srodnici, odnosno da se na populaciju bez ikakvoga krvnog srodstva prenesu pretpostavljene osobine porodičnih odnosa (ljubav, solidarnost, zajedništvo itd.), uz stalno i intenzivno nagoveštavanje spoljne opasnosti, nužno je u ostvarivanju homogenizacije nacije koja je, kako ističe Dragan Simenunović,

⁶² Pjer Burdije, n.d. 90-96.

⁶³ Nira Yuval Davis, *Gender&Nation*, Sage Publications, London (1997), 12. Potrebno je ukazati da u realizaciji jedne konkretne nacionalne politike mogu biti, i najčešće jesu, prisutna obeležja sva tri pomenuta nacionalna projekta.

⁶⁴ Nira Yuval Davis n.d. 26

vođstvu preko potrebna da bi bilo nacionalno vođstvo.⁶⁵ Krv kao simbol srodničke povezanosti nastoji se predstaviti i simbolom nacionalne povezanosti, medijum putem kojeg se distribuiraju nacionalne osobine među pripadnicima jedne nacije čime se oni razlikuju od pripadnika drugih nacija.⁶⁶ Upotreba srodničkih termina u političkoj naraciji trebalo bi da „potvrdi“ krvno zajedništvo pripadnika nacije i vezu nacije sa porodicom, čiji bi ona „prirodni“ nastavak predstavljala. Nacionalni kolektivitet predstavlja se kao srodnička grupacija, čije se jedinstvo i jednoobraznost osigurava krvnom čistoćom njenih članova. Na taj način socijalna kreacija, što nacija jeste, zadobija status biološke datost ali i antropogena svojstva – da ima volju, čast, ponos ili da bude povređena, ponižena, dostojanstvena, čista... Slobodan Beljanski ukazuje da je svaki nacionalizam sudbinski vezan za ideal čiste nacije i da ovaj ideal izmešta političko društvo na biološki plan.⁶⁷ U Bosni i Hercegovini, kako navodi Nermina Mujagić, izvanpolitički elementi krvne pripadnosti jednom ili drugom narodu se artikuliraju kroz demokratske procedure kao politički i na taj način izgrađuju “politički identitet”. Tako se politička i javna identitetska naracija tvori od “najprivatnijih” elemenata kao što je “krvno srodstvo”, “rođaštvo”, “bratstvo u vjeri”, itd.⁶⁸

Izmeštanje političkog društva na biološki plan, u okviru kojeg organski shvaćeni nacionalni kolektiviteti postaju jedni relevantni politički subjekti, omogućava bosanskohercegovačkim nacionalnim elitama, kao interpretatorima nacionalne volje i čuvarima njene časti, ponosa i čistoće, različite oblike prisile nad pripadnicima „njihove“ nacije, ukoliko njihove želje, mišljenja, ponašanja nisu u skladu sa proklamovanim interesima nacije, zatim neograničen repertoar razloga za podizanje nacionalnih tenzija, destabilizaciju zajedničke države i suživota uopšte, ali i različitih vidova nasilja (verbalno, fizičko) nad nacionalno drugačijim koje se opravdava očuvanjem opstojnosti „svoje“ nacije i njene autentičnosti, ali i da na krajnje margine društvenosti bliske socijalnoj smrti potisnu sve one koji ne žele da im sveodređujući princip bude bivanje autentičnim/om Bošnjakom/Bošnjakinjom, Hrvatom/Hraticom, Srbinom/Srpkijom.

U nacionalnim projektima koji naglašavaju zajedničko poreklo i kulturno nasleđe porodica je predstavljena kao mesto na kojem se odvija biološka reprodukcija nacije kroz rađanje novih pripadnika i prenos “nacionalnih osobina” na mlađe pripadnike nacije, odnosno kulturna reprodukcija nacije, dok se stabilnost porodice često interpretira i kao garant stabilnosti i trajnosti nacije i uspešne realizacije nacionalnih cljeva. Brakovi sklopljeni između pripadnika i pripadnica različitih nacija, odnosno “mešoviti brakovi” interpretiraju se kao jedan vid narušavanje stabilnosti nacije kroz porodicu jer onemogućavaju biološku i kulturnu reprodukciju (čiste) nacije i narušavaju njene identitetske granice.⁶⁹ Kada se očuvanje čiste

⁶⁵ Dragan Simeunović, „Nova nacionalna država“, u Osnovi političkih nauka (ur. D.Simenunović), Izdavačko preduzeće „Ferko“, Beograd (1994), 92-100.

⁶⁶ Zorica Ivanović, „O izučavanju srodstva u poslednjim decenijama XX veka“, krv kao simbol srodničke povezanosti predstavlja izraz evropske kulturne teorije koji nalazimo i kod nekih vanevropskih naroda, ali nije univerzalni način zamišljanja i definisanja ovih veza.

⁶⁷ Slobodan Beljanski, *Druga obala Ogledi o zlu kulture i kulturi iskupljenja*, Peščanik, Beograd (2011), 118.

⁶⁸ Nermina Mujagić, „Sterilnost međunarodne zajednice u BiH“, Magazin za (političku) kulturu i društvena pitanja Status posvećen temi *Međunarodna zajednica i BiH*, broj 13, jesen/zima 2008. 25-28.

⁶⁹ Napuštanje tradicionalnih, patrijarhalnih odnosa u porodici, zatim emancipacija žena kroz obrazovanje i zapošljavanje izan kuće, kontrola rađanja i planiranje porodice i sl. takođe su tumačeni kao destabilizujući za naciju.

„nacije“ predstavlja kao vodeći cilj (politički, društveni i kulturni), što je slučaj u posleratnoj Bosni i Hercegovini, ne može se očekivati da će „mešoviti brakovi“ biti društveno priznate i prihvaćene bračne veze jer su u koliziji sa proklamovanim ciljevima, za razliku od režima u bivšoj Jugoslaviji u kojem je „usklađenost“ ovakvih brakova sa vodećim vrednostima i ciljevima – bratstvo i jedinstvo jugoslovenskih naroda i narodnosti i jačanje državljanog identiteta, jugoslovenstva – omogućavala njihovu društvenu prihvatljivost. Dobro poznata rečenica Josipa Broza Tita glasila je: „Čuvajte mi bratstvo i jedinstvo kao zjenicu oka svoga“, a jednu od važnih manifestacija bratstva i jedinstva činili su „mešoviti brakovi“. Posebna „zabrinutost“ u okviru nacionalnih politika iskazuje se spram dece iz „mešovitih brakova“ kroz tvrdnje da „neće znati ko su i šta su, niti kome pripadaju“ što uzrokuje „krizu identiteta i frustriranost poreklom“. Jasno je da su ovakve naracije usmerene na ojačavanje negativnog konotiranja prakse sklapanja „mešovitih brakova“ u kojima se vidi pretnja očuvanju čistote i brojnosti nacije. S obzirom da religija predstavlja konstitutivni element u bošnjačkom, hrvatskom i srpskom nacionalnom projektu, strah od smanjenja broja članova/ica etno-konfesionalnog kolektiva može se ilustrovati kroz odredbe verskih zajednica (Islamske zajednice, Katolička crkve, Srpske pravoslavne crkve) vezane za „mešovite brakove“. Naime, sve tri konfesije određujući uslove pod kojima su „mešoviti brakovi“ uopšte mogući, odnosno dopustivi, naglašavaju zahtev da dete rođeno u takvom braku mora biti vaspitavano u skladu sa njihovim verskim učenjem, odnosno sa učenjem konfesije pred čijim je verskim službenicima brak sklopljen.⁷⁰

Upotrebi termina „mešoviti brak“ može se prigovoriti da na izvestan način podržava nacionalističke narative, prakse i vrednosti, da „mešovito“ implicira postojanje nečega „čistog“ ujedno i poželjnog, nasuprot čemu bi „mešovito“ bilo „prljavo“ i nepoželjno. Međutim, u radu koristim ovaj termin jer je uobičajen u Bosni i Hercegovini, ali i zbog neodređenosti atributa „mešovit“ u odnosu na termine „bikulturalni“ ili „bireligijski“ brak koji imaju izraženu esencijalističku notu koja pojedince i pojedinke svodi na pripadnike/ce određenih kultura i/ili religija. Ukoliko kulturu i identitete shvatamo kao lične hibride u permanentnoj transformaciji i uvažavamo mnogobrojne individualne razlike u mišljenju i ponašanju, onda svaki brak može biti „mešovit“, „bikulturalan“ ili, jednostavno, samo brak.

⁷⁰ Tomo Vukšić, „Mješovite ženidbe u katoličanstvu, pravoslavlju i islamu“, u Zbornik radova okruglog stola o braku i bračnoj zajednici iz perspektive vjerskih zajednica i civilnog zakonodavstva „Dvoje njih bit će jedno tijelo“ (ur. Pavao Jurišić), Caritas Biskupske konferencije BiH, Sarajevo (2007), 55-82.

II 2. VLADAVINA PRAVA I PRINCIP GRAĐANSTVA

Principi „vladavine prava“ i „pravna država“ iako bliski, nisu istoznačni i potiču iz dve različite pravne tradicije, anglosaksonske i nemačke, ali oba principa upućuju na vladavine zasnovane na pravu i ograničene pravom, koje uspostavljaju nepovredivost civilnih prava kao važan činilac ograničavanja apsolutizma političke vlasti i usvajaju princip podele vlasti (na zakonodavnu, izvršnu i sudsku), kao i mehanizme ograničavanja vlasti, takozvani sistem "kočnice i ravnoteže" („*checks and balances*“).⁷¹ Značajno za temu ovog rada jeste da u ovakvim, konstitucionalnim, vladavinama slobode i prava čoveka predstavljaju ključni element demokratski utemeljenog legitimiteta. Zahvaljujući pozitiviranju ovih prava u velikim deklaracijama o pravima čoveka i građanina 1776. i 1789. godine (a kasnije i ustavima demokratskih država), kako ukazuje Milan Kangrga, „svaki 'puki legalitet' bilo koje vrste i u bilo kojemu društvenom interesu i sistemu (je) doveden u pitanje, na taj način da se on uvijek iznova mora baš legitimirati – (...) pred *slobodom građana*, za koje je (tobože) donešen i prakticiran, a onda i pred samim sobom kao *legitimnim legalitetom*, koji svoj 'račun polaže' pred samim pojmom *zakonitosti* kao općosti, što obavezuje sve, pa i vlastodršce i zakonodavce, a to znači samo jedno: da ona poštuje svakog pojedinca kao *čovjeka* i *građanina* svake države. Time se upravo na osnovi i u skladu s tim legitimitetom garantiraju i sva *prava i slobode* građanina kao takvog, što je osnovni 'posao' i zadatak svake demokratski konstituirane države. Ona mora biti i jeste u službi građana, a ne obratno (kao što misle i prakticiraju svi nacionalisti, bili oni na vlasti ili ne), jer inače to nije demokratska država. Sloboda i sigurnost građana, njihova privatnog i javnog života kao državljana, bez obzira na rasnu, nacionalnu, vjersku, spolnu, profesionalnu i svaku drugu određenost, to je smisao i *raison d'être* demokratske države kao takve.“⁷² Vladavina prava se ne može ni shvatiti, ni praktikovati, ni iscrpljivati u pukom legalitetu, nego se ona mora opravdati, legitimisati pred slobodom i pravima građana kao garancijom njihovoga ljudskog dostojanstva, odnosno vladavinu prava upravo definiše „*jedinstvo legaliteta i legitimiteta*“.⁷³

Izrazito je opredeljenje svih novonastalih nacionalnih država, ukazuje Dragan Simeunović, da se označe i deklariraju kao pravne države, a prekomerna upotreba termina pravna država je preko potrebna kao maska pravnosti i uopšte dobre, demokratske uređenosti društva.⁷⁴ Nasuprot pravnosti, na delu je prečesto nepoštivanje ljudskih prava državljana koji ne pripadaju državotvornoj naciji (u bosanskohercegovačkom slučaju to bi bili konstitutivni narodi) i suviše prenaglašen princip dominantnog, pa i apsolutnog vođstva koji je nespojiv sa principom pravne države. Određivanje opstanka nacije kao najvišeg cilja “uslovljava davanje apsolutnog poverenja nacije nacionalnom vođstvu, što vodi posedovanju ogromne moći vođe kao ‘oca’ nacije”, ali i podređenosti pojedinca naciji kao najvišoj vrednosti, jer “prevlast kolektivnog nad individualnim je trajni princip funkcionisanja nacionalnih država”.⁷⁵ Na taj

⁷¹ Opširnije o određenju i genezi principa „pravne države“ i „vladavine prava“ u poglavlju *Konstitucionalizam: moć i pravo*, Milan Matić, Milan Podunavac, *Politički sistem – Teorije i principi*, Institut za političke studije, Beograd, 1995, 217-231.

⁷² Milan Kangrga, *Nacionalizam ili demokracija*, 103-104.

⁷³ Milan Kangrga, n.d. 104

⁷⁴ Dragan Simeunović, „*Nova nacionalne država*“, u *Osnovi političkih nauka* (ur. D.Simeunović), 92-100.

⁷⁵ Dragan Simeunović, n.d.

način “osnovni postulat pravne države, po kojem su ljudska prava prirodna, neotuđiva prava čoveka koja mu rođenjem pripadaju, potisnut je predgrađanskim principima po kojima vlast to pravo poklanja ili oduzima, proširuje ili ograničava prema svom nahodjenju, zavisno od ‘datih okolnosti’. Bez ljudskih prava nema građanina, postoje samo podanici.”⁷⁶ U ovako koncipiranim državama nema ni stvarne podele vlasti, jer u njima jedna vlast ne obuzdava, već pojačava drugu, a podela vlasti je važan mehanizam zaštite političkih prava i sloboda građana na što je ukazao već i Šarl Monteskuje:

Kada su zakonodavna i izvršna vlast objedinjene u istoj osobi ili istom upravnom telu, slobode nema jer postoji bojazan da će taj monarh ili senat donositi tiranske zakone da bi ih izvršavao na tiranski način.

*Slobode nema ni kada sudska vlast nije odvojena od zakonodavne i izvršne vlasti. Ako bi bila spojena sa zakonodavnom vlašću, vlast nad životom i slobodom građana bila bi samovoljna jer bi zakonodavac bio sudija. Ako bi, pak, bila spojena s izvršnom vlašću, sudija bi mogao imati snagu ugnjetača.*⁷⁷

Kada se bavljenje politikom izjednači sa nacionalnim pokretom u kojemu je očuvanje etno-konfesionalnog identiteta primarni politički cilj, ne može se govoriti niti o stvarnom postojanju opozicije, jer među strankama koje se samopredstavljaju kao zastupnice istog naroda ne postoje suviše izražene razlike u poimanju “vitalnoga nacionalnog interesa”, što ću ilustrovati u poglavlju Retorika etno-elita.

Princip građanstva izražava se u jednakostima prava i obligacija među (su)građanima i jednakostima i obligacijama građana prema državi.⁷⁸ Početno i nezaobilazno stanovište u određivanju građanstva jeste ukupnost sloboda, prava i dužnosti koje pojedinac uživa u okviru političke zajednice, odnosno građanstvo kao legalni status garantuje ključnu ulogu individue unutar političke zajednice, definiše pravno članstvo individue u državi, njena prava i dužnosti koja su istovetna sa pravima i dužnostima drugih individua zahvaljujući čemu je svaki građanin jednako vredan pripadnik političke zajednice.⁷⁹ Stoga se može reći da je građanstvo princip *ujednačavanja* jer je njegova ključna odrednica pravna i politička jednakost.⁸⁰

Građanstvo kao legalni status nadograđuje se određivanjem građanstva kao političkog identiteta ljudi koji je usko povezan sa participacijom građana u pitanjima od javnog interesa i sa demokratskom političkom kulturom. Milan Podunavac, kao osnovne ideje na kojima počiva pomenuto nadograđivanje izdvaja: „prvo, status građanstva je glavna oznaka političkog identiteta ljudi; drugo, politički identitet (građanstvo) ima 'prvenstvo' u odnosu na sve druge tipove identiteta; treće, osnovno ležište principa građanstva izvodi se iz poretka politike (polity), jednoga pojma izvedenog iz anglosaksonske političke kulture, koji nadilazi tradicionalni pojam države i upućuje na uzajamnu interakciju i napetost civilnog društva i

⁷⁶ Jovica Trkulja, „*Autoritarno negiranje pravne države*“, u Osnovi političkih nauka (ur. D.Simeunović), 81-86.

⁷⁷ Šarl Monteskuje, *O duhu zakona*, Umetničko društvo Gradac, Čačak-Beograd, Feral Tribune, Split, 2001., 112-113.

⁷⁸ Milan Podunavac, *Princip građanstva i poredak politike*, Princip Fakultet političkih nauka, Beograd (1998), 193.

⁷⁹ Milan Podunavac, n.d. 15-17

⁸⁰ Milan Matić, *Građanin*, u Enciklopedija političke kulture (ur. M.Matić, M.Podunavac), Savremena administracija, Beograd (1993), 348-349.

države, legalnih statusa i političke kulture.⁸¹ Jedan od teoretičara koji ističe da princip građanstva nije samo skup legalnih statusa, već sadrži i norme političke kulture, nazore i motive građana jeste Jürgen Habermans koji princip građanstva označava kao osnovnu formu političkog identiteta ljudi, a političku kulturu kao najopštiji okvir političke integracije ljudi:

*Legalno garantovani odnosi ne mogu sami sebe reprodukovati, već, naprotiv, zahtevaju kooperativni napor aktivne prakse građana, nešto na šta niko ne može biti nateran čisto pravnim normama (...) Otuda, legalno institucionalizirana uloga građana mora biti uronjena u kontekst političke kulture koja je prožeta konceptom slobode.*⁸²

Kada se ističe prvenstvo građanstva kao forme identiteta u odnosu na ostale forme identiteta nastoji se ukazati da moralna autonomija predstavlja onaj atribut pomoću koga se građanin razlikuje od ostalih statusa i da ljudi mogu da dele različite lojalnosti, ali da su svi podjednako građani.⁸³

Određivanje pojma princip građanstva u Enciklopediji političke kulture počinje sledećim rečima: „Princip građanstva je pre svega osnovno konstitutivno načelo društvene i političke organizacije, koje se razlikuje, pa i suprotstavlja preteranom kolektivizmu, organicizmu i holizmu. U njemu je obuhvaćena socijalna i politička autonomija pojedinca i sloboda od upitanja države i drugih kolektiviteta u građansku sferu“.⁸⁴ Kada se društvena i politička organizacija upravo zasniva na preteranom kolektivizmu, organicizmu i holizmu, kao što je slučaj u Bosni i Hercegovini, za očekivati je da će pojedinci koji žele da očuvaju svoju socijalnu i političku autonomiju biti predmet „strategija društvenog odbacivanja“ i „nasilja isključivanja“ koje, kako ukazuje Džudit Batler, proizvode „zonu nenastanjivosti“ , oblast „odbačenih bića“ koje „zakon“ ne priznaje za subjekte i kojima je oduzeto pravo da budu pripadnici „normalnog“ sveta, pa time i politički relevantna bića.⁸⁵

Na osnovu uvida u sadržaj presude Evropskog suda u slučaju „Sejdić i Finci protiv BiH“ i sporne ustavne odredbe, koje sam ukratko predstavila u uvodnom delu, jasno je da politički sistem Bosne i Hercegovine ne uvažava niti osnove postulate na kojima počivaju princip vladavine prava i princip građanstva jer se pristup pojedinca pravima koje garantuje država izvodi iz njegove/njene pripadnosti jednom od tri etno-konfesionalna kolektiviteta, a ne na osnovu toga što je čovek, što nužno proizvodi pravnu i političku nejednakost između državljana kao građana. „Biti samo Hrvat (Bošnjak, Srbin) znači još ne biti čovjek“ reči su Milana Kangrga koji je istakao da ovakav način političke identifikacije i političkog delovanja (pojedina i grupa, npr. političkih stranaka) predstavlja „prvi i osnovni moment koji onemogućuje bilo kakvo demokratsko ustrojavanje društva i države“.⁸⁶

⁸¹ Milan Podunavac, n.d. 17-18.

⁸² Jürgen Habermas, *Citizenship and National Identity: Some Reflections on the Future on Europe*, London, New York (1994), 346; citirano prema Milan Podunavac, n.d. 18.

⁸³ Milan Podunavac, n.d. 18.

⁸⁴ Milan Matić, *Građanin*, u Enciklopedija političke kulture (ur. M.Matić, M.Podunavac), Savremena administracija, Beograd (1993), 348-349.

⁸⁵ Džudit Batler, *Tela koja nešto znače O diskurzivnim granicama „pola“*, Samizdat B92, Beograd, 2001. Pogledati i tekst Dejana Ilića „Raseljavanje zone nenastanjivosti“ uz navedenu knjigu Džudit Batler, 319-346.

⁸⁶ Milan Kangrga, n.d. 68-69.

II 3. MULTIKULTURALIZAM

Termin multikulturalizam prvi put je upotrebio kanadski premijer Pjer Trido u jednom govoru iz 1971. godine: "Termin bikulturalizam ne odslikava dovoljno dobro naše društvo. Reč multikulturalizam je u tom pogledu mnogo preciznija".⁸⁷ Karel Turza ističe da je praksa multikulturalizma prethodila njegovoj teorijskoj refleksiji i da su se društvenonaučne discipline i filozofija upustile u razmatranje multikulturalizma tek osamdesetih godina i, naročito, tokom devedesetih godina dvadesetog veka.⁸⁸

Multikulturalizam, prema Andrea Sempriniju, pokreće pitanje različitosti i pitanje identiteta i njegovog priznavanja, problematizuje mesto i prava manjina u odnosu na većinu, zahteve za prihvatanjem njihove posebnosti kao manjine, zahteve za mnogo većim društvenim i kulturnim vizibilitetom, za mnogo pravičnijim, ravnopravnijim pristupom javnom prostoru i državnim resursima.⁸⁹ U središtu multikulturalnih zahteva jeste priznavanje i vrednovanje različitosti tako da značajan aspekt multikulturalizma čini politika identiteta (Identity Politics) koja označava zahteve manjina za priznavanjem njihove posebnosti i njihovog identiteta koji se obično završavaju zakonodavnim delovanjem, koje može da ide od jednostavnih zakonskih povlastica do posebnih privilegija, ili čak i do ustupanja prava na političku autonomiju.⁹⁰ Zahtevi za priznanjem kolektivnih identiteta mogu se odnosti na etnokulturne grupe i različite društvene pokrete i grupe u čijim osnovama nema rasnih i/ili etničkih primesa.

Zagovaranje javnog priznanja kulturalnih razlika/identiteta u javnom polju, koegzistencije, uzajamne tolerancije i jednakosti različitih kulturnih grupa unutar jednog društva i zaštite, i održavanja kulturne raznolikosti povezano je sa stanovištima koja ističu važnost pripadništva pojedinca kulturnoj zajednici koje u velikoj meri određuje njegov identitet, usled čega izraz nečije pripadnosti nekoj kulturi mora biti javno respektovan. S obzirom da se predstavljaju kao „nužan i neizbežan kontekst ljudskog života“,⁹¹ sve kulture se tretiraju kao jednako vredne i naglašava se nesmerljivost vrednosti među kulturama. Univerzalistički i humanistički koncepti (poput koncepta univerzalnih ljudskih prava) označavaju se kao partikularni kulturni obrasci Zapadne kulture (u radikalnijoj formi i kao ideologija Zapadnog imperijalizma) i kao takvi ne polažu pravo da budu merilo prilikom vrednovanja drugih kultura.

Multikulturalna kritika naglašava da liberalno-demokratska država sistematično podupire kulturni identitet jedne određene nacije koja je određujuća za državu i ukazuje na neodrživost oštrog razdvajanja javne sfere (građanska i politička prava, slobode i obaveze pojedinaca) od privatne sfere (moralni izbor, religiozna verovanja, polna pripadnost, običaji, ponašanje, ukusi).⁹² Nasuprot navedenom se ističe da se mnogobrojne razlike među građanima koje proizilaze iz različitih kulturnih, etničkih, religijskih, jezičkih i drugih prvrženosti ne

⁸⁷ Branimir Stojković, „Multikulturalizam, Balkan i planetarna kultura“, Pogovor za A.Semprini, *Multikulturalizam*, Clio, Beograd (1999) 147-159.

⁸⁸ Karel Turza, "O multikulturalizmu", Glasilo građanskog samooslobođanja *Republika*, broj 251, 2000. dostupno http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/2000/251/251_12.html

⁸⁹ Andrea Semprini, *Multikulturalizam*, Clio, Beograd (1999), 35.

⁹⁰ Andrea Semprini, n.d. 44.

⁹¹ Milan Mesić, *Multikulturalizam Društveni i teorijski izazovi*, Školaska knjiga, Zagreb (2006), 59.

⁹² Opširnije o podeli javna/privatna sfera i multikulturalnim politikama pogledati u Andrea Semprini, n.d. 113-119.

poništavaju u liberalno-demokratskoj državi, već se smestaju u sferu privatnosti i civilnog društva prema kojima je država neutralna kako bi mogla da omogući jednakost političkih prava svim građanima i da nepristrasno štiti njihova prava, s tim da garantuje slobodu pojedinaca da formiraju različite grupe ili asocijacije.⁹³ Zastupnici „politike priznanja“ (Politics of Recognition), javnog priznanja kulturalnih razlika među građanima, upozoravaju da ovaj liberalni princip tolerancije nije dovoljan i da demokratska pravda zahteva javno priznavanje partikularnih identiteta. „Princip tolerancije različitosti kojim se pravo na posebnost smesta u polje privatnosti i civilnog društva i koji je u srcu klasičnoga liberalnog odgovora nedostatan je. Principi demokratske pravde zahtevaju prihvatanje i priznavanje partikularnih identiteta u javnom polju. Jednakost moralnih i političkih statusa na kojima se temelji demokratski poredak ne može se dostići bez dodatne senzibilnosti i refleksije prema kulturalnim razlikama.“⁹⁴

Uvažavanje različitosti koje proizilaze iz kulturne pripadnosti od strane države povezuje se i sa samopoštovanjem pojedinaca. Ako se u društvu kulturna pripadnost ne uvažava na adekvatan način, pojedinac, kao pripadnik manjinske kulture, nema jednaku mogućnost razvoja samopoštovanja u odnosu na pripadnike dominantne kulture.⁹⁵

Priznavanje kulturnog pripadništva i identiteta, kako je već naznačeno, najčešće se realizuje zakonodavnim delovanjem, odnosno konstitucionalizacijom posebnih kulturnih, kolektivnih prava koja se razvrstavaju u tri osnovne grupe: a) identitetska prava (jezička prava, nacionalni simboli i slično) i finansijska podrška i pravna zaštita specifičnih kulturnih praksi kulturno-etničkih grupa; b) priznavanje specijalnih, reprezentativnih prava, odnosno osiguranje određenog broja mesta za kulturne grupe, kako etničke tako i neetničke, u centralnim institucijama države (parlament, javne službe i slično); c) priznavanje prava na samoupravu koje podrazumeva različite oblike prenošenja vlasti sa centralnog nivoa na manjinske kulturno-etničke entitete u cilju osiguranja razvoja njihovih osobenih kultura, što može da podrazumeva i različite modalitete političke autonomije i teritorijalne jurisdikcije.⁹⁶

Will Kymlicka takođe razlikuje tri grupe prava koje naziva „grupno diferencirana prava“: a) prava na samoupravu (politička autonomija, federalizam za „nacionalne“ manjine, indigene manjine); b) polietnička prava (za imigrantske etničke i vjerske grupe – javno finansiranje njihovih organizacija, izuzeće od zakona i dr.) i c) prava na posebnu predstavljenost (afirmativna akcija, grupna predstavljenost).⁹⁷ On navodi kako etničke i nacionalne grupe mogu postavljati dve vrste zahteva: „unutrašnja ograničenja“ i „vanjska zaštita“. Zahtev za

⁹³ Princip neutralnosti liberalne države neizostavna je tema tzv. spora između liberala i komunitarista čije ću predstavljanje u ovom radu izostaviti. Za upoznavanje sa ovom temom postoji niz lako dostupnih radova autorki i autora iz akademskih zajednica zemalja nastalih nakon raspada bivše Jugoslavije, a neke od njih sam već i koristila u radu.

⁹⁴ Milan Podunavac, *Politika priznanja i demokratsko građanstvo*, dostupno http://www.agora.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=57:politika-priznanja-i-demokratsko-graanstvo&catid=37:publikacije&Itemid=55

⁹⁵ Marita Brčić, „Kulturni pluralizam i pravednost u recepciji Willa Kymlicke“, *Filozofska istraživanja* 109, God. 28 (2008), Sv. 1, 49-61.

⁹⁶ Slobodan Divjak, „Multikulturalizam – komunitarizam – liberalizam“, *Nova srpska politička misao*, vol. VIII (2001), no.1-4, str. 31-32

⁹⁷ Will Kymlicka, *Multikulturalno građanstvo Liberalna teorija manjinskih prava*, Naklada Jasenski i Turk, Zagreb (2003), 42-53.

„unutrašnjim ograničenjem“ sadržan je u pribegavanju upotrebe državne moći kako bi se održala grupna solidarnost, čak i po cenu slobode svojih pripadnika i taj zahtev se odnosi na unutargrupe odnose. „Vanjska zaštita“ odnosi se na međugrupne odnose, jer etnička ili nacionalna grupa može tražiti zaštitu svog postojanja i identiteta kroz ograničavanje uticaja odluka šireg društva.⁹⁸

Iako Kymlicka odbacuje mogućnost analogije grupno-diferenciranih prava sa kolektivnim pravima (temeljni imatelji i nositelji prava su grupe) naglašavajući da se grupno-diferencirana prava dodeljuju manjinskim grupama ali da su pojedinci, kao pripadnici tih grupa, temeljni korisnici prava i da liberalne države postavljaju ograničenja prema manjinskim zahtevima, u smislu da im nije dopušteno da krše i ograničavaju civilna i građanska prava svojim pripadnicima,⁹⁹ brojni su primeri koji ilustruju da se navedena ograničenja dosledno ne sprovode. Kao primer mogu se navesti sudski procesi u liberalnim državama (npr. SAD, Velika Britanija) tokom kojih je kulturna tradicija uzimana kao legitiman element u odbrani počinioca krivičnih dela u svrhu postizanja oslobađajuće ili blaže presude (npr. „ubistva iz časti“/„honour killings“, prisilni brakovi, nasilje nad ženama).¹⁰⁰

U dokumentima Ujedinjenih nacija naglašeno je individualno obeležje manjinskih prava, odnosno da je nositelj zaštitnih prava pojedinac premda se priznaje da se određena prava mogu praktikovati samo kolektivno. Individualno obeležje manjinskih prava naglašava se i time što se pravno relevantna pripadnost čoveka nekoj manjini ne utvrđuje objektivnim, izvanjskim kriterijima, već ovisi o slobodnoj odluci pojedinca želi li se ubrajati u neku skupinu i hoće li koristiti svoja individualna manjinska prava.¹⁰¹

Georg Lohmann ukazuje da su u pojedinim slučajevima smisljena kolektivna prava radi zaštite ugroženih manjina, ali obrazloživa u duhu izjednačavajuće pravednosti, koja nejednakim tretiranjem osigurava bolju pravednost ili više teži za njom, nego jednakim tretiranjem. „Ali ta kolektivna prava nisu moguća na razini ljudskih prava, nego su unutardržavna prava (obratna, reaktivna diskriminacija). Ona su stoga ograničena time da ne krše individualna ljudska prava (...) svaki pojedinac mora imati pravno zaštićenu mogućnost da napusti kolektiv ako to želi.“¹⁰²

Ukoliko se kolektivna prava institucionaliziraju kao prava čiji je nositelj kolektiv i usmerena su ka zaštiti zajednica radi njih samih, teško se može očekivati da će navedena ograničenja biti poštovana. U slučaju Bosne i Hercegovine nameće se i sledeće pitanje – gde otići nakon napuštanja (bošnjačkoga, srpskog, hrvatskog) kolektiva? Postoje samo dve opcije: oblast „odbačenih bića“ i odlazak iz države!

Jačanje (nacionalne) identifikacije, kako ukazuje Džudit Batler, „sebi ne može dozvoliti da prizna isključenja na kojima je utemeljena, te mora poricati isključene identifikacije koje moraju ostati prezreni otpaci da bi jaka identifikacija uopšte mogla postojati. Pored toga što

⁹⁸ Will Kymlicka, n.d., 54-56.

⁹⁹ Marita Brčić, n.d.

¹⁰⁰ Opširnije u: Anne Phillips, *Multiculturalism without Culture*, Chapter Three *What's Wrong with Cultural Defence?*, Princeton University Press, Princeton and Oxford (2007), 73-99.

¹⁰¹ Georg Lohmann, „Kolektivna“ ljudska prava radi zaštite manjina?, *Politička misao*, Fakultet političkih znanosti Zagreb, Vol XXXVI, br. 4 (1999), 38-48.

¹⁰² Georg Lohmann, n.d.

kulminira u krutom osvajanju identiteta koji isključuju druge, taj poredak odbacivanja teži i da nametne načelo isključivanja svakom koga vidi da se udaljava od te pozicije“.¹⁰³ Strah od postajanja prezrenim otpacima moćno je sredstvo etnopolitičke vladavine u Bosni i Hercegovini koje omogućava reprodukciju ovakve vladavine i opravdava oduzimanje prava da učestvuju u politici (i javnim pitanjima uopšte) mnogobrojnim građanima Bosne i Hercegovine koji ne žele da etnokonfesionalnost bude njihova sveodređujuća karakteristika. Ovom vidu obespravljanja se u današnjoj Bosni i Hercegovini ne poklanja gotovo nikakva pažnja, izuzev relativno malog broja pojedinaca i pojedinih organizacija, što ilustruje ravnodušnost sa kojom je praćeno izricanje presude Evropskog suda za ljudska prava i izostanak implementacije i nakon dve godine od njenog donošenja.

¹⁰³ Džudit Batler, „Tela koja nešto znače O diskurzivnim granicama „pola“, Samizdat B92, Beograd, 2001., 152.

II 4. KRITIKA MULTIKULTURTALIZMA

U fokusu pažnje multikulturalizma jeste koegzistencija kulturno različitih kolektiviteta koja se nastoji obezbediti putem političkog i formalnopravnog priznavanja zahteva za priznanjem kolektivnih identiteta kroz dodelu kolektivnih prava, prava čiji je nositelj kolektiv i koja štite kolektivite radi njih samih. Kritike ukazuju na problematičnost multikulturalnih politika jer su zasnovane na tradicionalnom poimanju kulture i esencijalizovanim kulturnim identitetima i da na tim osnovama nastoje da obezbede političko i pravno priznanje kolektiviteta kao subjekata političkog odlučivanja kroz konstitucionalizaciju kolektivnih prava što može proizvesti ozbiljne posledice, među kojima je i poništavanje autonomije i subjektiviteta pojedinca. Iako se multikulturalne politike ne odnose samo na etno-kulturne i konfesionalne zajednice, izdvojila sam kritike koje naglašavaju posledice dodele prava ovakvim kolektivitetima jer su oni ključni subjekti javnog i političkog djelovanja u današnjoj Bosni i Hercegovini.

Kritike ujedno omogućuju sagledavanje konceptualne bliskosti između multikulturalizma i etnokonfesionalnog nacionalizma koja je važna za razumevanje procesa a oznčala sam ga kao „multikulturalizaciju nacionalista“, susret i međudelovanje međunarodne zajednice i etnokonfesionalnih lidera u Bosni i Hercegovini. Multikulturalističke premise omogućavaju da se nacionalističke ideologije i prakse „normalizuju“, „civilizuju“, „pripitome“ i postanu prihvatljive, a njihovi promotori postanu legitimni i relevantni sagovornici u svim pitanjima vezanim za budućnost države. Pod takvim multikulturalističkim zaklonom, promotori ideologije i prakse etnokonfesionalnog nacionalizma „legitimno“ sprovode svoje zlokobne ciljeve: neoobuzdano propagiranje mržnje prema „njima“ kao vinovnicima „višestoljetnih genocida“ nad „nama“, kako bi u potpunosti dovršili etnoteritorijalnu podelu Bosne i Hercegovine započetu tokom rata. Zaokruživanje u jedinstvene etnički čiste celine čije se postojanje, stabilnost i autentičnost dovodi u vezu sa očuvanjem čistoće i nepodeljenosti, praćeno je ojačavanjem moći „najautentičnijih“ predstavnika celina, koji su kao njihovi „očevi“ (*pater potestas*) zaduženi za očuvanje stabilnosti/čistoće celine i artikulaciju njene „volje“.¹⁰⁴ Poremećaje u vidu različitosti ili „nečistoće“ unutar „svoje“ celine, ukoliko ne mogu eliminisati, etno-elite će nastojati svesti na najmanju moguću meru i tvrditi da ni ne postoje. Ukoliko se pojavi remetilački faktor koji narušava dve (npr. „mešoviti brakovi“) ili sve tri celine (npr. suzbijanje korupcije, donošenje i sprovođenje antidiskriminatornih zakona, implementiranje presude Evropskog suda za ljudska prava i dr.), što ustvari znači remećenje moći njihovih elita, „autentični“ predstavnici će, baz obzira na javno proklamovanu mržnju, pokazati zavidan stepen kooperativnosti i savezništva. I sve je to, da se poslužim rečima Besima Spahića, nekako normalno postalo.

Kao primer skladnog prožimanja multikulturalizma i etnokonfesionalnog nacionalizma u Bosni i Hercegovini mogu poslužiti takozvane „dviye škole pod jednim krovom“ u kojima je odvojena nastava za decu bošnjačke i hrvatske nacionalnosti, predaju im različiti nastavnici prema različitim nastavnim planovima i programima. Na pitanje novinara nedeljnika Dani- Dragana Stanojlovića, da li su ove škole oblik ostvarivanja ili kršenja dečjih prava, hrvatska

¹⁰⁴ Mogu biti i „sinovi“ koji verno slede dela „očeva“ među kojima su i oni koje Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju tereti za najteža kršenja međunarodnog humanitarnog prava.

predstavnicu Institucije ombudsmena za ljudska prava BiH, Nives Jukić odgovorila je na sledeći način:

Dvije škole pod jednim krovom su mjesta gdje imate istinski multikulturalne sredine. Sredine u kojima možete formirati odvojena odjeljenja drugih nacionalnosti, što nije slučaj u takozvanim multikulturalnim sredinama gdje sve i da hoćete da napravite tako nešto ne možete, jer uvijek preovladava nadmoćna većina.¹⁰⁵

¹⁰⁵ Dragan Stanojlović, *Kakav Ustav, takva i ljudska prava*, Dani, 6.maj 2011.

II 4. a. MULTIKULTURALIZAM BEZ KULTURE

When multiculturalism is represented as the accommodations of or negotiation with cultural communities or groups, this encourages us to view the world through the prism of separate and distinct cultures (...) The individuals, in all their complexity, disappear from view.

Anne Philips¹⁰⁶

Bits of culture come into our lives from different sources.

Jeremy Waldron¹⁰⁷

Autonomy involves choosing and living according to standards or values that are, in some plausible sense, one's „own“.

Marilyn Friedman¹⁰⁸

U knjizi *Multikulturalizam bez kulture (Multiculturalism without Culture)* Anne Philips ukazuje na brojna ograničenja multikulturalizma, i kao teorijskog koncepta i kao političkog projekta, koja su u vezi sa usvojenim esencijalističkim, determinističkim razumevanjem kulture i identiteta i homogenizirajućim konceptom kulturne grupe. Multikulturalizam predstavlja „kulture kao glavne izvore identiteta ljudi i kao glavni uticaj na njihove akcije i ponašanje“.¹⁰⁹ Na taj način se poriče ljudska aktivnost, autonomija i odgovornost, što se može smatrati vrstom etničkog redukcionizma koji ljude posmatra kao produkte svoje kulture, a kulture kao sveobuhvatna objašnjenja za sve što ljudi rade, govore, misle, osećaju.¹¹⁰ Stoga Anne Philips naglašava da shvatanje kulture kao unificiranoga, zaokruženog entiteta koji se opire promeni, ograničava autonomiju pojedinca jer se ponašanje doživljava kao indukovano isključivo kulturnim diktatima.

Multiculturalism then appears not as a cultural liberator but as a cultural straitjacket, forcing those described as members of a minority cultural group into a regime of authenticity, denying them the chance to cross cultural borders, borrow cultural influences, define and redefine themselves.¹¹¹

Zasnivanje multikulturalističkih zahteva na esencijalističkom konceptu kulture uzrokuje simplifikovanje i homogenizovanje identiteta i stereotipne reprezentacije, dok ljudi svakodnevno žive na mnogo različitije načine. Time ona ne poriče da ljudi jesu kulturološka bića, ali ukazuje na postojanje ogromnih individualnih varijacija, da svaku osobu karakteriše mnoštvo privrženosti, odnosno da „ljudi imaju višetrake identitete i afilijacije u isto vreme“.¹¹² Politička legitimacija posebnih grupnih prava koju zagovara multikulturalizam prenebregava ove individualne varijacije i višestrukosti, kao i činjenicu da članovi grupe mogu imati različite

¹⁰⁶ Anne Phillips, *Multiculturalism without Culture*, Princeton University Press, Princeton and Oxford (2007), 179.

¹⁰⁷ Jeremy Waldron, „Minority Cultures and the Cosmopolitan Alternative“, *University of Michigan Journal of Law Reform* 25 (1992), 788

¹⁰⁸ Marilyn Friedman, „Autonomy, Social Disruption, and Women“ in *Relational Autonomy: Feminist Perspectives on Autonomy, Agency, and the Social Self*, ed. Catriona MacKenzie and Natalie Stoljar, New York: Oxford University Press, (2000), 37.

¹⁰⁹ Anne Phillips, n.d., 64

¹¹⁰ Anne Phillips, n.d., 31

¹¹¹ Anne Phillips, n.d., 14.

¹¹² Anne Phillips, n.d., 151.

i konfliktne interese, te na taj način pojačava razlike među grupama, esencijalizuje ih, daje elitama grupa regulatornu moć nad članovima grupe i limitira mogućnosti pojedinaca na samoidentifikaciju. Naglašavajući da kulturne razlike nisu tako velike kao što elita nastoji prikazati, ona ističe da „ironija multikulturalnog projekta jeste da nas u ime jednakosti i uzajamnog poštovanja među ljudima ohrabruje da vidimo ljude i kulture sistemski drugačijim više nego što jesu“.¹¹³

Odbacuje multikulturalizam kao način distribuisanja moći i resursa između različitih kulturnih grupa, priznavanja i legitimisanja prava kulturnih grupa, jer „gde postoje grupe, tu uvek postoji i mogućnost za prisilu“.¹¹⁴ Takođe, zagovara odbacivanje esencijalističkih, postvarujućih (reified) koncepata kulture, grupe, zajednice, odnosno zagovara dekonstrukciju pojma kultura kako bi se postiglo istančanije shvatanje kulture koja omogućava, a ne samo ograničava individualnu autonomiju, koja oblikuje i utiče na ponašanje pojedinaca, ali ga u potpunosti ne determiniše. Ona naglašava da kulture nisu omeđene, homogene i statične, već su u kontinuiranom proces menjanja i otvorene za različite interpretacije.

*People draw on a wide range of local, national, and global resources in the ways they make and remake their culture. (So culture is not bounded.) There are always internal contestations over the values, practices, and meanings that characterise any culture. (So cultures are not homogeneous.) There is often some political agenda – reflecting power struggles within the group or the search for allies outside – when people make their claims about the authoritative interpretation of their culture. (So cultures are produced by people, rather than being things that explain why they behave the way they do.)*¹¹⁵

Odbacivanje koncepta kolektivnih prava jer implicira da su prava dodjeljena grupama, a ne pojedincima koji čine grupu, zagovara i Giuliana B. Prato. Ona ističe da se multikulturalizam, naglašavajući grupna prava, predstavlja kao forma kulturnog determinizma koja ograničava građansku slobodu izbora i da države, dajući prava kolektivitetima, takođe osnažuju kolektivitete sa vlašću kojom ograničavaju slobodu članova manjinskih grupa, što postaje evidentno kada pojedine kulturne grupe vide individualnu slobodu kao pretnju njihovom kulturnom identitetu.¹¹⁶ Tretirajući kulturu kao „stvar“, kao objekt koji posjeduje i deli striktno definisana grupa ljudi i koji grupu odvaja od drugih grupa, multikulturalizam lišava kulture njihove vitalnosti, a pojedince lišava slobode izbora i pregovaranja o njihovom identitetu. Na taj način multikulturalizam postaje ozbiljan izazov liberalnim demokratijama i njihovom fundamentalnom cilju – zaštiti slobode i jednakosti pojedinaca.¹¹⁷ Multikulturalizam štiti kulturne različitosti bez obzira na kulturne prakse koje mogu biti i takve da krše fundamentalna ljudska prava. Ona ukazuje da antropološke debate o kulturi predlažu da se umjesto fokusiranja na kulture kao apstraktnog seta vrednosti, trebamo fokusirati na kulturne prakse.¹¹⁸

¹¹³ Anne Phillips, n.d., 25, 180.

¹¹⁴ Anne Phillips, n.d., 176

¹¹⁵ Anne Phillips, n.d., 45

¹¹⁶ Giuliana B. Prato, *Anthropology at the Intersections Between the Local, the National and the Global*, Introduction – Beyond Multiculturalism Views from Anthropology (ed. Giuliana B. Prato), Ashgate (2009) 1-19

¹¹⁷ Giuliana B. Prato, n.d. 12-13

¹¹⁸ Giuliana B. Prato, n.d. 16

Anne Phillips naglašava da multikulturalne politike koje se baziraju na postvarujućem konceptu kulture i homogenizujućim konceptima kulturne grupe i grupnih identiteta, ne samo da uvećavaju kulturne razlike, čineći ljude iz drugih kultura mnogo više drugačijim i egzotičnijim nego što oni stvarno jesu, već i da se u kulturne razlike često učitavaju moralna značenja, pa biti drugačiji biva poistovećeno sa biti pogrešno ili loše koje se pripisuje celoj kulturi, tako se loši postupci češće vezuju za kulturu nego za individualni izbor ili prosuđivanje.¹¹⁹ Multikulturalizam potkopava socijalnu koheziju, rastura nacionalni, državljanski identitet i oduzima konceptu građanstva velik deo njegovog sadržaja. Preuveličavanje i naglašavanje razlika može uzrokovati ili biti (zlo)upotrebljeno za podsticanje sukoba između grupa, a separatistički zahtevi i akti nasilja mogu u javnosti biti shvaćeni kao posledica sprovođenja multikulturalizma.¹²⁰

Na slične probleme ukazuje i Giuliana B.Prato, koja ističe da multikulturalizam nastoji očuvati manjinske kulture kao da su one nepromenjive, dok istovremeno zahtjeva dramatične promene u većinskoj kulturi (što označava kao obrnutu formu imperijalizma), naročito od zapadnih društava od kojih zahteva da uče i poštuju druge kulture, dok se narušava njihova kultura.

*In other words, multicultural policies aim at promoting an allegedly democratic pluralist integration not on the basis of reciprocal respect and tolerance, but on the basis of toleration. By celebrating diversity in the form of group membership, multiculturalism does not break down cultural barriers; it reinforces both these barriers and attendant cultural stereotypes, creating suspicion and hostility between minority groups and between them and members of the majority.*¹²¹

Kao dodatne potencijalne opasnosti multikulturalizma koje proizilaze iz osnaživanja očuvanja kulturnih razlika, pored opasne radikalizacije tih razlika, Giuliana B.Prato ukazuje da sve to može voditi i ka stvaranju kulturnih getoa i prikrivenih formi aparthejda.¹²²

Obe autorke naglašavaju da je uticaj kulture radikalno raspršen, disperzivan u vremenu masovnih migracija, lakših i mnogo pristupačnijih putovanja, novih tehnologija i komunikacija, usled čega savremene multikulturalne politike ne bi trebalo da ignorišu značaj veza koje se uspostavljaju na preseku između lokalnoga, nacionalnog i globalnoga, i ukazuju na značaj tolerancije različitosti u smislu poštovanja pogleda na svet i uverenja drugih ljudi (ljudi, ne grupa!). „Koezistiranje različitosti moglo bi biti moguće u kontekstu 'kulturalnog pluralizma' zasnovanog na toleranciji (*tolerance*), a ne na podnošenju (*toleration*).“¹²³ Multikulturalne politike bi trebalo da promovisu pluralizam koji će respektovati kulturne različitosti, građansku jednakost i ekonomsku koheziju. Iskazujući sumnju da multikulturalizam kroz zaštitu kulturnih razlika može eliminirati diskriminaciju, Giuliana B.Prato ističe da je mnogo važnije promovisati jednakost mogućnosti.

¹¹⁹ Anne Phillips, n.d., 64.

¹²⁰ Navodi primer novinara koji je, nakon napada bombaša samoubica u Londonu 2005. godine, istakao da su „ovi britanski bombaši posledica pogrešnog i katastrofičnog sprovođenja multikulturalizma“, n.d.

13

¹²¹ Giuliana B.Prato, n.d. 16

¹²² Giuliana B.Prato, n.d. 5-6

¹²³ Giuliana B.Prato, n.d. 13-15

*Crucially, taking into account the social, political and economic integration of all groups in any given society raises fundamental issues of substantive citizenship (...) protection of cultural diversity no longer appears to guarantee equal opportunity, especially regarding access to employment or promotion.*¹²⁴

Anne Phillips ukazuje na brojne načine kako grupe mogu ugnjetavati svoje članove – poput žena, dece, homoseksualaca, siromašnih – i rizicima da multikulturalne politike mogu doprineti pojačavanju nejednakosti u moći između članova grupe, odnosno mogu davati prednost pojedinim članovima manjinskih grupa više nego ostalim članovima, što se u literaturi označava kao problem „*manjina unutar manjina*“ („*minorities within minorities*“). Feministička literatura o uticaju multikulturalizma na prava žena naglašava da postoji realna opasnost da sloboda žena na izbor ili jednakost sa muškarcima bude žrtvovana u ime onoga što se proceni kao važna kulturna tradicija, odnosno da kulturne vođe mogu zloupotrebljavati statičnu koncepciju kulture za odbijanje zahteva za ženska prava.¹²⁵ Strah od optužbi za rasizam i nepoštivanje kulturnih različitosti važan su razlog javnog nereagovanja (npr. socijalnih radnika, sudija, policije i dr.) na kulturne prakse koje krše ljudska prava, čime se osnažuju i održavaju patrijarhalne prakse. Liberalni teoretičari, kao branu grupnim pritisicima nad pojedincima kao članovima grupe ističu pravo na napuštanje grupe, jer svi pojedinci imaju pravo da žive svoje živote prema diktatima sopstvene savesti i nema opravdanja nametanja načela jedne asocijacije onima koji su odabrali živeti sa drugačijim načelima. Chandran Kukathas naglašava da disidenti i nezadovoljni članovi moraju biti slobodni da napuste jednu vrstu asocijacije i pridruže se drugoj, odnosno onima koji više ne prihvataju pravila asocijacije mora biti omogućeno da je napuste. Sve dok se individualni članovi zajednice prešutno saglašavaju sa praksama, odnosno sve dok ostaju u zajednici, pretpostavljamo da oni te prakse smatraju ispravnim i pravičnim. Sve dok pojedinci imaju pravo da napuste svoju zajednicu – i odluče da ne učestvuju u njoj – prema Kukathas, možemo smatrati oni žive u skladu sa principima svojih izbora.¹²⁶ Iako on ne tvrdi da je lako napustiti svoju kulturu ili promeniti svoja uveranja, on posmatra kulturu i grupne identitete kao promenjive, fluidne političke konstrukte, a kulturne grupe kao samo još jednu vrstu asocijacija pojedinaca i u skladu sa tim stavovima odluku o napuštanju kulturne grupe poredi sa, naprimer, odlukom o promeni posla. Nasuprot njemu koji smatra pojedinčevo pravo na izlazak iz grupe (*right to exit*) glavnom zaštitom od preteranih kulturnih, grupnih pritisaka, Anne Phillips ističe da ovo pravo ne daje dovoljnu zaštitu pojedincima, ukazujući na brojne situacije u kojima je ljudima izlazak iz grupe ne samo težak, nego i nezamisliv, i da činjenica da ljudi mogu da menjaju svoje kulturne prakse ne smanjuje bitno moć kulturne grupe.¹²⁷ „Pravo na izlazak ne osigurava dovoljno zaštite ljudima koji žive u opresivnim uslovima, takođe ne nudi dovoljno solucija za one ljude sa jakim normativnim opredeljenjem za svoju kulturu ili religioznu grupu.“¹²⁸ Ističe da pravo na izlazak mora biti dopunjeno *pravom na ostanak i glas* (*right to stay and voice*) i *brobu za promene*. Zalaže se za osnaživanje članova grupe putem osiguravanja uslova za njihovo izjašnjavanje o spornim kulturnim praksama koje bi vodilo njihovoj promeni ili pobijanju, odnosno za intenziviranje procesa unutar grupne reforme, u okviru koje bi grupne tradicije

¹²⁴ Giuliana B.Prato, n.d. 7

¹²⁵ Anne Phillips, n.d., 12-14; 132

¹²⁶ Chandran Kukathas, *The Liberal Archipelago*, Oxford: Oxford University Press, 2003; navedeno prema Anne Phillips, n.d., 136

¹²⁷ Anne Phillips, n.d 150. i 134.

¹²⁸ Anne Phillips, n.d 157.

bile otvorene za promene i različite interpretacije. Na ovaj način nastoji da ukaže da multikulturalnim politikama nedostaje konstruktivističko razumevanje kulture kao fluidnog entiteta, čije su konstatntne promene uzrokovane kako vanjskim uticajima, tako i unutrašnjim konfliktima i koja omogućava, a ne samo ograničava individualnu autonomiju. Ona nastoji da ukaže na jedan dijalektičan odnos između pojedinca i njegove kulture, odnosno aktivno sudelovanje pojedinaca u proizvodnji, preoblikovanju i problematizovanju kulturnih i socijalnih praksi. Konstruktivističko razumevanje kulture omogućava da se ljudi posmatraju kao djelujući, aktivni pojedinci, a ne kao zarobljenici svojih kultura ili roboti programirani kulturnim pravilima.¹²⁹

Anne Phillips zagovara multikulturalizam u čijem središtu nije kultura, nego pojedinac/pojedinka i njegova/njena autonomija koju određuje kao sposobnost pojedinca da promišlja u okvirima sopstvenih okolnosti, da potvrđuje ili menja načine na koje deluje ili živi, ali tako da su ponašanja i izbori u značajnoj meri njemu/njoj svojstvena, da se čine prema njegovim/njenim sopstvenim odlukama.¹³⁰ Ovako shvaćen multikulturalizam bio bi zasnovan na pravima i potrebama građana kao pojedinaca i poštovanju pogleda na svet i uverenja drugih ljudi, a ne na pravima kultura ili kulturnih grupa, jer kulturni identiteti mogu biti adekvatno zaštićeni režimom individualnih prava, a ne kolektivnim pravima koja se tumače kao prava koja uživaju grupe.¹³¹ Zahtevi za grupnim pravima pravdaju se isticanjem da je dobrobit pojedinca povezana sa postojanjem grupe, trajnošću pojedine kulture, ali se može otići i dalje i tvrditi da kolektiviteti imaju vrednost po sebi, bez obzira da li doprinose dobrobiti pojedinaca. Ovakvo stajalište Michael Hartney naziva „vrijednosnim kolektivizmom“ i ističe da pravo ne može na njemu počivati, već samo na „vrijednosnom individualizmu“. Smatra da su u zabludi oni koji vjeruju da kolektiviteti imaju svoju posebnu vrijednost, njihova vrijednost leži u „njihovu doprinosu životima pojedinačnih ljudskih bića“, samo zaštitom prava pojedinaca mogu se štititi i „prava“ grupa i oštro se protivi „držanju ljudi zatvorenima u nezadovoljavajuće kulture“ što proizilazi i koncepcije kolektivnih prava.¹³² Anne Phillips ne prihvata da kulture imaju „prava“ – na poštovanje, finsniranje ili preživljavanje – samo pojedinci to imaju, a priznavanje prava „zamrzava“ kulture, onemogućuje unutrašnje reforme i promene, ali omogućava brojne oblike prisile nad pojedincima od strane kulturnih grupa, a to obično znači od kulturnih elita koje se predstavljaju kao interpretatori grupne „volje“.¹³³

Multikulturalizam, za kakav se zalaže Anne Phillips, jeste multikulturalizam u čijem bi središtu bio pojedinac, individualna autonomija i pojedinačna prava, koji bi uvažavao zahteve ljudi da sami definišu šta za njih znači kulturno pripadništvo i koji bi onemogućavao kulturne vođe da određuju ko može, a ko ne može da pripada grupi, propisujući samo jedan odgovarajući, autentični, način pripadanja grupi. Uvažavao bi da ljudi imaju višestruke identitete i afilijacije tj. da pripadaju različitim grupama u isto vreme, zatim da članovi grupe mogu imati različite i konfliktne interese i perspektive iako su izabrali da pripadaju istoj grupi, tretirao bi kulture kao

¹²⁹ Anne Phillips, n.d., 176

¹³⁰ Anne Phillips, n.d., 101

¹³¹ Anne Phillips, n.d., 162

¹³² Michael Hartney, „Some Confusions Concerning Collective Rights“, u W. Kymlicka (ed.), *The Rights of Minority Cultures*, Oxford: Oxford University Press; preuzeto iz Milan Mesić, „Prijepori oko kolektivnih (kulturnih) prava“, Zbornik PFZ, 57/3 (2007), 530-531.

¹³³ Anne Phillips, n.d., 162-166

atribute pojedinca, a ne kao atribute grupe, štiti bi prava pojedinaca da pripadaju partikularnim grupama, a ne grupna prava i omogućavao bi članovima kulturne grupe da uspostave demokratsku kontrolu nad onima koji govore u njihovo ime. To ne znači da vlade treba da odbiju osnivanje etnokulturnih asocijacija (npr. Romski kulturni centar), ali te asocijacije ne mogu zahtevati da budu jedini glas te zajednice i nikako ne mogu zahtevati ikakvu regulatornu moć nad članovima grupe. Multikulturalizam za Anne Phillips ne bi trebalo da bude model distribucije resursa i prava između grupa jer to otvara mogućnosti za brojne oblike prisile i ograničenja nad članovima grupe od strane njenih lidera. Naglašavajući da multikulturalne dileme neće biti rešene ustupanjem vlasti kulturalnim grupama, ona ističe:

Solutions of multicultural dilemmas are best arrived at through discussion and dialogue, where people from different cultural backgrounds explain to one another why they favour particular laws or practices, and develop the skills of negotiation and compromise that enable us to live together. Too often, however, societies fall into the trap of thinking that this means a negotiation between clearly delineated groups, differentiated by extraordinarily different values and perspectives, led by spokespeople who will articulate „their“ community's point of view.¹³⁴

Politički i društveni sistem Bosne i Hercegovine počiva na upravo suprotnim vrednostima, od onih koje zagovara Anne Phillips. Nasuprot pojedinaca, individualne autonomije i pojedinačnih prava imamo etno-konfesionalne grupe kao imaoce i nosioce grupnih prava, etno-elite kao jedini relevantan glas tih grupa i koje imaju toliku regulatornu moć nad članovima grupe da su postali upravo „zarobljenici svojih kultura“ jer im je celokupan život podvrgnut strogim normativnim ograničenjima uspostavljenim od tih etno-elita. Sve izvan tih ograničenja, pa tako i zahtevi za unutargrupnim/unutardržavnim reformama, u okviru kojih bi postojeći obrasci bili otvoreni za promene i različite interpretacije, smeštaju se u domen nacionalnog izdajništva. Bosanskohercegovački multikulturalizam predstavlja model u kojem je i celokupna država resurs koji se distribuira između etno-konfesionalnih grupa, a poštovanje pogleda na svet i uverenja drugih ljudi gotovo potpuno nepoznata vrednost.

¹³⁴ Anne Phillips, n.d., 180

II 4. b. MULTIKOMUNITARIZAM I FILOZOFIJA ČISTOG IDENTITETA

Između primata individualnih ljudskih prava i moderne predstavničke demokratije postoji konceptualna veza, utoliko što je ovaj primat nužan uslov za ovaj oblik političke vladavine.

Slobodan Divjak¹³⁵

Etnokulturni identitet ne dobiva se slobodnim izborom niti vršenjem bilo kakvog individualnog prava, već se stječe na autoritaran način, kroz porodicu, školu i socijalno okruženje. Zauzvrat, pojedinac ima pravo da taj identitet promijeni.

Tarik Haverić¹³⁶

U radu *Multikulturalizam – komunitarizam – liberalizam*, Slobodan Divjak ukazuje na nekoliko problema koje uzrokuju multikulturalne politike putem pridavanja političkog značenja kulturnim identitetima i njihove institucionalizacije kroz dodelu specijalnih prava kulturnim grupama. Na taj način vladajuće strukture grupa pripavljaju legalan osnov za osnaživanje unutargrupnog ograničavanja individualnih sloboda, odnosno da „represiju nad unutrašnjim disidentstvom interpretiraju kao nešto što je neophodno da bi se sačuvala osobena kulturna tradicija date zajednice“. Proces započet uzdizanjem kulturnih grupa u javnu sferu doveden do kraja uzrokuje da se na mesto osnovne političke jedinice stavlja, umesto pojedinca, partikularna zajednica čime se ukida primat individualnih prava, a kolektiviteti zadobijaju politički subjektivitet. Divjak naglašava da tendencija da se sticanje prava na osnovu kulturno-etničkog pripadništva uzdigne na nivo opšteg principa dovodi do ukidanja prvenstva individualnih prava i uspostavljanja primata grupnih prava. „Jer, pojedinci bi sticali svoja prava ne nezavisno od svojih kulturno-etničkih određenja već tek kao članovi određene kulturno-etničke zajednice: kulturno-etničko pripadništvo bi bilo nužan uslov za dobijanje individualnih prava, tj. ovo pripadništvo bi predeterminisalo sticanje individualnih i utoliko bi same kulturno-etničke grupe, tj. interpretatori njihove volje, bile ovlašćene na to da svojim pojedinačnim članovima daju njihova prava nezavisno od njihove volje“.¹³⁷ Dodala bih da na taj način bivaju ovlašćene i da oduzimaju prava pojedinačnim članovima, takođe nezavisno od njihove volje. U tako radikalnoj politizaciji kulturno-etničkih zajednica pojedinac bi izgubio status fundamentalne političke jedinice, jer bi princip jedan čovek-jedan glas bio potisnut principom jedna kulturno-etnička grupa jedan glas, u potpunosti se potire princip lične autonomije i ne ostavlja se prostora za „instancu koja bi pojedinca štitila od represivnih intervencija njegove vlastite zajednice, u slučaju da on počne da dovodi u pitanje dobro koje joj je imanentno“.

Divjak ističe da radikalizacija argumentacije kojom se kulturno-etničko pripadništvo uzdiže na rang bazičnoga konstitutivnog principa državne organizacije nužno vodi koncepciji ne multikulturalne nego monokulturalne države i da je multikulturalni pokret neodvojiv od tendencija reafirmacije kulturno-etničkog pojma nacije.

¹³⁵ Slobodan Divjak, *Multikulturalizam – komunitarizam – liberalizam*, Nova srpska politička misao, vol. VIII (2001), no.1-4, str. 25-47

¹³⁶ Tarik Haverić, *Muke sa liberalizmom (III)*, 18.mart 2009. dostupno <http://www.pulsdemokratije.ba/index.php?id=1419&l=bs>

¹³⁷ Slobodan Divjak, n.d, 37.

Ideologija maksimalističkog multikulturalizma zapravo teži da rehabilitizuje čisti kulturno-etnički pojam nacije koji zahteva ne multikulturalnu već monokulturalnu državu i tako ugrožava elementarne pretpostavke za opstanak kulturno-etnički heterogenih zemalja - kao prvo, minimum zajedničke instance i zajedničkih pravila igre, i, kao drugo, status pojedinca kao izvornog nosioca prava (...) Ma koliko da se maksimalistički multikulturalizam na retoričkom planu zalaže za obezbeđivanje uslova za suživot različitih kultura, njegova implicitna pretpostavka jeste filozofija čistog identiteta, tj. shvatanje posebnih kultura kao zatvorenih, statičnih, homogenih i ekskluzivnih entiteta.¹³⁸

Na taj način kulturno-etnički heterogene države bile bi svedene tek na “privremeni *modus vivendi* različitih etnocentrizama kao politički rezultat nagodbi njihovih predstavnika“, što u potpunosti odgovara opisu današnje Bosne i Hercegovine.

Naglašava da se ne može odobriti pristup kulturi koji na proces interakcije jedne kulture sa drugom i na praksu učenja od drugih gleda kao na pretnju njenom „integritetu“ i da zalaganje za apsolutizaciju razlika između posebnih grupa nužno tendencijski vodi ukidanju razlika unutar posebnih kultura, kao i radikalnom sužavanju komunikacije među njima i njihovom getoiziranju.

Sva navedena upozorenja već su realizovana u Bosni i Hercegovini, što je upravo omogućeno etabliranjem kulturno-etničkog pripadništva kao bazičnoga konstitutivnog principa državne organizacije.

U okviru liberalne perspektive nisu svi zahtevi za posebnim pravima nelegitimni. Zahtev za posebna grupna prava može imati status legitimnog zahteva, samo ukoliko bi on bio izraz slobodno izražene individualne volje članova date grupe, dakle izraz nečega što je promenljivo – to što se većina članova neke od posebnih kulturnih zajednica izjašnjava u jednom momentu u prilog postojanju posebnih prava, za tu zajednicu ne znači da će to biti slučaj u nekom drugom momentu – zato liberalna teorija posebnim pravima nužno pridaje kontekstualni karakter.¹³⁹

Zavisno od kontingentnih istorijskih okolnosti, posebna prava mogu biti sastavni momenat neke konkretne liberalne demokratije koji služi kao korektiv ili kao dopuna bazičnom pravilu jedan čovek-jedan glas, ali ova posebna prava ne pripadaju samom pojmu demokratske države jer nisu njen nužan momenat. Otuda tako nešto kao što je opšta liberalna teorija grupnih prava nije moguće, jer se zahtevi za posebna prava kulturno etničkih zajednica ne mogu opravdati konceptualnim, već jedini kontekstualnim razlozima.¹⁴⁰

¹³⁸ Slobodan Divjak, n.d. 39.

¹³⁹ Slobodan Divjak, n.d. 36-39.

¹⁴⁰ Slobodan Divjak, n.d. 39.

II 4. c. KULTURARALIZAM – KULTURA KAO IDEOLOGIJA

A popovi, imami i kler svake vrste ni za jotu nemaju pravo da traže neko veće poštovanje od bilo koje druge politički angažovane osobe samo zato što koriste božanske gromopucatelne izraze u svojim političkim zahtevima.

Jens-Martin Eriksen i Frederik Stjernfelt ¹⁴¹

Problem je samo u tome što nitko nikad nije pitao jednog Salmana Rushdieja nakon objavljivanja romana Sotonski stihovi i fetve zbog "uvrede islama" koja je označila lov na njegovu glavu ili, pak, nekog drugog pisca slične sudbine iz tzv. zapadnoga kruga zbog "uvrede kršćanstva", nije li zapravo istom mjerom trebalo uzvratiti i reći da je u ime boga uvrijeđena i ponižena sloboda i dostojanstvo čovjeka, da je u ime kulture/nacije uvrijeđena i ponižena kultura uopće, jer kulturu ne stvaraju institucije zabrane. Ona je od samoga početka bila "simboličko prevladavanje smrti" (Broch) i djelo rijetkih pojedinaca.

Žarko Paić¹⁴²

Jens-Martin Eriksen i Frederik Stjernfelt određuju kulturalizam kao ideju po kojoj pojedince određuje njihova kultura koja obrazuje zatvorene, organske celine tako da pojedinac ne može da napusti svoju kulturu, već se može ostvariti samo unutar nje. Ističu da kultura danas postaje politička ideologija koja „na jedan robovski način povezuju pojedince sa njihovim 'kulturama', uzdiže razlike među kulturama i njihove zaštićene i garantovane identitete“.

Kulturalizam tvrdi da kulture imaju pravo da traže naročita prava i posebne zaštite – pravo na postojanje, poštovanje i dodelu privilegija, i zaštitu da žive i dalje iste, nepromenjene, čak i onda kada pri tome krše individualna prava. Autori naglašavaju da takva protekcija kultura za posledicu ima zatvaranje otvorene javne rasprave, što je ravno ubistvu građanske javnosti. Naime, ukazuju na nastojanja da se ograniče kritike kulturnih praksi koje se sukobljavaju sa demokratijom, ljudskim pravima i pravnom državom, tako što se i razumna (npr. ukazivanje na totalitarne aspekte pojedinih kulturnih praksi) i neprihvatljiva kritika (kritika kulturnih praksi kao takvih, zato što su strane i nisu spojive sa „našim“ vrednostima i tradicijom) odbacuje i „stavlja u isti koš sa rasizmom, antisemitizmom, homofobijom i sličnim stvarima“. Na taj način se stigmatizuje svaka kritika i u ime kulture se zapoveda suzdržavanje od kritike.

Kritike u Bosni i Hercegovini najčešće se interpretiraju kao islamofobija, nametanje pečata genocidnosti srpskom narodu, nastojanje da se Hrvati, kojima pretili nestanak, svedu na nacionalnu manjinu i sl.

Autori naglašavaju da kulture i religije moraju biti otvorene za raspravu i kritiku u istom onom obimu kao što su svi drugi mogući pogledi na svet, jer demokratija polazi upravo od toga da se ljudi "dele na osnovu shvatanja", da "imaš jedno gledište dok ne stekneš neko novo" i da su pogledi na svet otvoreni za neprestanu kritiku i promene.

¹⁴¹ Jens-Martin Eriksen i Frederik Stjernfelt, *Kulturalizam kultura kao ideologija*, odlomak iz knjige *Politika segregacije: Multikulturalizam - ideologija i stvarnost (Adskillelsens politik. Multikulturalisme – ideologi og virkelighed)*, Lindhardt & Ringhof, Kopenhagen (2008), preveo sa danskog Predrag Crnković, dostupno <http://www.pescanik.net/content/view/4855/1313/>

¹⁴² Žarko Paić, *U žrvnju identiteta*, 22. januar 2009. dostupno <http://www.zarez.hr/pages/249/zariste2.html>

Kulturalizam usvaja tvrdo (tradicionalno) poimanje kulture, iz koga sledi to da je kultura jednako sudbina – kada ste jednom pripadnik neke kulture, ona vas doveka određuje i nijedna druga. Na taj način se kultura predstavlja kao da je rasa, kao da je biti pripadnik određene kulture neizbežna sudbina istog tipa kao i boja kože.¹⁴³ Ukazujući na ovakvu tendenciju tretiranja kultura David Hollinger ističe:

*When culture is treated as something from which we can predict a whole swath of human behaviour, this edges disturbingly close to the racist treatment of skin color or physiognomy as predictors of human behaviour.*¹⁴⁴

Shvatanje po kojem je kultura jednako neizbežna kao i biologija, omogućava da se politička stanovišta podvedu pod “kulturu,” čime dobijaju zaštitu i na njih se više ne gleda kao na pristrasno i diskutabilno stanovište, što autori označavaju kao “argument kulture” koji omogućava da se kritika praksi i stanovišta protivnih ljudskim pravima može učiniti nelegitimnom. Sve to je veoma štetno za demokratsku raspravu, „jer ima težnju da depolitizuje – ili, preciznije: učini 'apolitičnim' neka esencijalno politička pitanja, koja po prirodi stvari treba da budu otvorena za kritiku i – štaviše – za napad“. Kada se politički zahtevi podvedu pod “kulturu”, onda se svaka moguća politička kritika takvog projekta odbacuje kao “rasizam”, zato što kritika ne “poštuje kulturu”. Autori ukazuju da mnogi ekstremni pokreti danas slobodno deluju pod zaštitom argumenta “kulture”: to nisu politički programi već zapravo “kulture”, koje su *eo ipso* imune na svaki napad. Ali, ulazak u politiku te „kulture“ čini jednako podložnima raspravama i izloženima kritici, kao i sva druga udruženja, grupacije, stranke i političke frakcije koje se legitimišu političkim zahtevima. „A popovi, imami i kler svake vrste ni za jotu nemaju pravo da traže neko veće poštovanje od bilo koje druge politički angažovane osobe samo zato što koriste božanske gromopucatelne izraze u svojim političkim zahtevima.“

Kao jednu od posledica upada kulturalizma u politiku Jens-Martin Eriksen i Frederik Stjernfelt ističu udaljavanje od stvarnih političkih problema. Naime, socijalne grupe, koje su se ranije orijentisale prema vlastitim interesima, sada se u sve većem obimu prilagođavaju onomu što se zove “kultura”, “identitet”, a to dovodi do njihovog cepanja. Članovi grupe više cene kulturnu pripadnost od sopstvenih interesa, što ih udaljava od stvarnih političkih, ekonomskih i socijalnih problema. Stoga ukazuju na jedno upozorenje Briana Barrya (*Culture and Equality*):

Raslojavanje posebnih interesa, koje je sobom doneo multikulturalizam (...) podržava politiku 'zavadi pa vladaj', koja može ići u prilog samo onima koji su za status quo. Nema boljeg načina da se ukloni noćna mora udružene političke akcije ekonomski ugroženih, koja bi mogla da se ispolji u zajedničkim zahtevima, nego da se te ekonomski ugrožene grupe zavade i usmere jedne protiv drugih.

Jedan od mnogobrojnih primera udaljavanja od stvarnih političkih, ekonomskih i socijalnih problema u Bosni i Hercegovini predstavlja i pomenuta “borba” parlamentaraca iz Republike Srpske za srpsku salatu i svinjetinu na meniju restorana Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine. Takođe, brojna udruženja građana i sindikati ne deluju na državnom, već na entitetskom nivou, što uglavnom znači da su organizovana na etničkom principu.

¹⁴³ Istovetne tendencije prisutne su i kada je reč o pripadništvu određenoj religiji.

¹⁴⁴ David Hollinger, *Postethnic America: Beyond Multiculturalism*, citirano prema Anne Phillips, *Multiculturalism without Culture*, 56.

II 4. d. IDEOLOGIJA NACIONALNOG IDENTITETA I NACIONALNE KULTURE

Do uobličavanja velikog kolektiva kakav je narod ili nacija ne dolazi prirodno, nego djelovanjem političara, a obični ljudi su u takvom kolektivu i zbog tuđih i zbog vlastitih interesa. Tuđi interesi odredili su npr. opseg konkretnog naroda ili nacije. A vlastiti interesi običnih ljudi sastoje se npr. u nizu prednosti koje im život unutar određene nacije pruža. Iako je ovo odgovor na pitanje zašto se ljudi udružuju u nacije, po pravilu se u školama i medijima ne prenosi taj odgovor, nego se on zamjenjuje ideologijom patriotizma, nacionalnog identiteta, prirodne pripadnosti kolektivu. Zašto? Zato što tek ta ideologija omogućava da se ljudi u kolektivu iskoriste za raznorazne političke svrhe, uključujući i ratove.

Snježana Kordić¹⁴⁵

(...) ideologija navodi ljude da zaborave da je njihov svet istorijski konstrukt. Tako je nacionalizam ideologija koja je dovela do toga da se na svet nacija počelo gledati kao na prirodan svet – kao da uopšte ne bi mogao postojati svet bez nacija.

Michael Billing¹⁴⁶

Nacionalna povijest i kultura su etniziranjem postale neprikosnovenom svetinjom, one su „narodnim konsenzusom“ proglašene činjenicom, koju narod više ne propituje, a izvana se može dovoditi u sumnju samo po cijenu neprijateljstva.

W.Kaschuba¹⁴⁷

Snježana Kordić u radu *Ideologija nacionalnog identiteta i nacionalne kulture* primordijalističkim pristupima naciji po kojima se ona zajedno sa nacionalnim identitetom, jezikom, kulturom tretira kao prirodna, nepromjenjiva objektivna datost koja postoji oduvek, suprtostavlja istraživanja koja prikazuju procese koji su doveli do njihovog formiranja, ali i stalno prisutne promene u načinu njihovog određenja i poimanja. Nacije, identitete, kulture ... posmatra kao konstrukcije, konstruisane od strane zainteresovanih političkih aktera, ukazujući da ideologija patriotizma, nacionalnog identiteta, prirodne pripadnosti naciji omogućava da se ljudi u kolektivu iskoriste za raznorazne političke svrhe, uključujući i ratove, a da pri tomu zahtevana poslušnost ne izgleda kao podređivanje vlasti, nego kao izraz volje naroda.

Ovako zahtevana poslušnost, uz stalnu produkciju kolektivnih strakova, i danas predstavlja važan oslonac bosanskohercegovačkih etno-elita u ostvarivanju najrazličitijih ciljeva, najčešće samo u njihovu korist.

Zajednička obeležja poput jezika i istorije, ističe Snježana Kordić, produkt su političkog rada, a ne inherentna svojstva date nacije kako se to tvrdi i interpretira. Umanjivanje suprotnosti i razlika unutar nacije i njihovo preuveličavanje u odnosu na druge nacije, takođe su produkt nacionalnih elita, a ne nekakva prirodna konstanta. Današnjoj apsolutizaciji razlika, „vekovnoj

¹⁴⁵ Snježana Kordić, *Ideologija nacionalnog identiteta i nacionalne kulture*, U čast Pera Jakobsena: zbornik radova, Dejan Ajdačić & Persida Lazarević Di Đakomo (ur.), *Studia in honorem* 1, Beograd (2010) 225-239; dostupno na http://www.snjezana-kordic.de/Ideologija_nacionalnog_identiteta_i_nacionalne_kulture.PDF

¹⁴⁶ Majkl Biling, *Banalni nacionalizam*, XX vek, Beograd (2009), 74.

¹⁴⁷ W. Kaschuba (1995), *Volk und Nation. Ethnozentrisums in Geschichte und Gegenwart*, preuzeto iz Snježana Kordić, *Ideologija nacionalnog identiteta i nacionalne kulture*.

mržnji“ između nacija na Balkanu suprotstavlja istorijska istraživanja koja ne pružaju opravdanja takvoj apsolutizaciji i ukazuju na bliskost, brojne sličnosti i interakcije između njih, usled čega su se posetioci iz evropskih zemalja tokom XIX veka „čudili iznenađujućoj uniformnosti 'multikulture' u Bosni“. Ukazujući na intenzivnu i dramatičnu preobrazbu kroz koju od 1990. godine prolaze sva tri bosanskohercegovačka povijesna nacionalna identiteta, Ivan Lovrenović ističe da „nekadašnji Srbi, Hrvati i muslimani-Bošnjaci, kad bi se probudili, ove današnje teško bi prepoznali kao sunarodnike“. ¹⁴⁸

Snježana Kordić ukazuje na knjigu *Izum balkanskih naroda Politika identiteta između konflikta i integracije (Die Erfindung der Balkanvölker. Identitätspolitik zwischen Konflikt und Integration)* Sabine Riedel, koja naglašava da teorija o konstruisanosti napušta esencijalistički pojam kulture koji kulturne činioce poput jezika i religije posmatra kao konstante i pokazuje da „porijeklo, povijest, jezik i religija nisu objektivne datosti koje neraskidivo i sudbinski povezuju jednu grupu ljudi pomoću kulturnog identiteta, nego su instrument politike za sprovođenje određenih ciljeva. Kako ljudi gledaju i vrednuju porijeklo, povijest, jezik i religiju, Sabine Riedel smatra rezultatom odluka političke elite, koja zadaje određeni način gledanja i pojačava ga, odnosno skreće pomoću političkih koraka.“ S obzirom da uverenje o postojanju kulturnog identiteta konstruiraju političari u skladu sa ciljevima kojima teže i angažuju se na širenju grupnoga identiteta (npr. mediji, obrazovanje), oni su i odgovorni za sve konflikte koji nastanu zbog pozivanja na kulturni identitet.

Politike identiteta konstruirane (su) od strane zainteresovanih političkih aktera, služe dolasku na vlast odnosno održavanju na vlasti elita i zbog konkurentskog odnosa često vode u političku nestabilnost, pa i u oružani konflikt (...) Konstruiranjem kulturnih determinanti brzopleto se napušta politički manevarski prostor koji je neophodan za rješavanje konflikta. ¹⁴⁹

Sabine Riedel naglašava da političke elite prikazujući kulturu kao nepromjenjivu i objektivnu nacionalnu datost, odbacuju mogućnost dogovaranja, a kad se ne bi pozivali na navodno zadatu kulturnu razliku, bili bi mogući dogovori jer bi se priznalo da je sve politika, a kod politike su dogovori i promjene mogući. Stvarnost je da ne postoji kultura kao nepromjenjiva objektivna datost, nego postoji kultura kao dinamična i otvorena struktura, podložna oblikovanju. Ona navodi nekoliko razloga zašto autori knjiga i članaka ne opisuju kulturu, identitet kao konstrukciju: prvi razlog je taj što je konstruktivistički pristup teži jer od autora zahtjeva više analitičkog rada; drugi razlog je taj što mnogi autori pišu po nalogu, dakle ne u službi istine, nego u službi interesa onoga ko ih plaća; treći razlog su emocije autora, njegova poznanstva, pa nastaju „studije koje se pune suosjećanja, uživljavaju u određenu nacionalnu povijest ili u određenu stranu kod nekog konflikta, uslijed čega dotični znanstvenik konstruktivistički pristup doživljava kao konflikt s lojalnošću i stoga ignorira takav pristup“.

Odbacivanje mogućnosti dogovaranja, kompromisa i saradnje među bosanskohercegovačkim etno-elitama u ime odbrane „suštinskih“ interesa svojih nacija mogu ilustrovati naslovi tekstova posvećenih parlamentarnim raspravama. Rasprave o Prijedlogu zakona o zabrani fašističkih i neofašističkih organizacija praćene su novinskim naslovima poput: *Svađa oko Draže Mihailovića (Oslobođenje)*, *Četnički pokret je oslobodilački pokret (Dnevni list)*, *Vesna Šain*

¹⁴⁸ Ivan Lovrenović, Miljenko Jergović, *Bosna i Hercegovina Budućnost nezavršenog rata*, Novi Liber, Zagreb, 2010., 166.

¹⁴⁹ Sabine Riedel, n.d., citirano prema Snježana Kordić

*četnike nazvala oslobodiocima*¹⁵⁰ (Dnevni avaz), *Srbi žele da se vehabijama zabrani djelovanje* (Dnevni list), *SNSD izjednačava vehabije sa četnicima* (Dnevni avaz)... Povodom rasprave o Prijedlogu zakona o popisu stanovništva i domaćinstava u BiH mogli su se pročitati i ovakvi naslovi: *Stavovi o popisu nepomirljivi* (Nezavisne novine), *Ugroženi vitalni nacionalni interesi* (Oslobođenje), *SDA i SBiH žestoko se posvađali oko popisa* (San), *SDA izdala SBiH, dil sa SNSD-om i HDZ-om* (Dnevni avaz)...

Zašto su pojmovi nacionalnog identiteta i nacionalne kulture bitan sastavni dio javnog života, politike, medija i školstva u Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Snježana Kordić objašnjava time što vjera u nacionalnu kulturu i nacionalni identitet čine ljude podložnijima manipulaciji od strane nacionalnih elita i spremnijima da podnesu raznorazne žrtve za interese tih elita jer su uvjereni da prirodno i neraskidivo pripadaju tom nacionalnom kolektivitetu.

¹⁵⁰ Zastupnica SNSD Vesna Šain tom prilikom je izjavila je da joj nije jasno zašto je četnički pokret uvršten u fašistički pokret, jer je to oslobodilački pokret - „Četnički pokret je ustvari oslobodilački pokret nastao u borbi protiv otomanske imperije.“

II 4. d. MONSTRUOZNA TEORIJA KULTURE I IDENTITETSKI FUNKCIONERI

Da li je taj [etno-konfesionalni] identitet dat rođenjem? Ne krije li se iza ovog ustavnog određenja tradicionalna, i u istoriji Srbije provereno monstruoza teorija kulture koja nas smatra rođenima u etničkoj/konfesionalnoj datosti, koju perpetuiramo od predaka i podarujemo – uključujući i sam život – Naciji, Državi, Crkvi i onima koji im rukovode?

Miloš Milenković¹⁵¹

Multikulturalizam nije ništa drugo do cementiranje, betoniranje i institucionaliziranje već-odavno-postavljenoga/konstruiranog ali esencijaliziranog i bogomdano-prikazanoga kulturalnog stanja. Razlike koje proizvode kulture, odnosno razlike koje su rezultat svekolikih kulturnih praksi, zaista postoje, a multikulturalistička institucionalizacija i naglašavanje takvih razlika samo je otvorila put kulturnim egoizmima, partikularizmima i novim konfliktima.

Kenan Efendić¹⁵²

Utjeloviti se i ukorijeniti u etnomitu, u rasno čistoj etniji, u etnofolkloru, u etnotradiciji imena, u religiocentričnom etnokulturnom polju, arhaizirati se, getoizirati, autizirati – to su postali nalozi etnokulturnih politika i etnokulturnih strategija u bosankohercegovачkoj tranziciji.

Enver Kazaz¹⁵³

Miloš Milenković u radu *Problemi konstitucionalizacije multikulturalizma – pogled iz antropologije*, ukazuje na nemogućnosti multikulturalnih politika da prepoznaju, priznaju, uspostave i održe kolektivna prava a da ne ugroze mogućnost individua da kreiraju identitet i da uspostavljanje kolektivnih prava nosi opasnost rigidnoga, represivnog fiksiranja identiteta, jer se ne stvaraju pravne mogućnosti da se kolektivni identiteti očuvaju, uz svest da mogu biti fluidni i promenljivi, usled čega „politike koje imaju za cilj da obezbede 'očuvanje' identiteta obrazložene distributivnom etnokulturnom pravdom, zapravo proizvode ozbiljne političke posledice“.¹⁵⁴ Naime, konstitucionalizacija kolektivnih prava dovodi do toga da se kulturno-istorijske kategorije poput etniciteta ili konfesionalnog identiteta u javnim politikama tretiraju kao prirodne vrste, zadata i trajna stanja, urođene datosti, što potencijalno generiše i produbljuje društvene sukobe, odnosno esencijalizacijom razlika multikulturalizam može biti „potencijalno opasan okvir za bujanje nacionalističkih i drugih rasističkih politika identiteta“.¹⁵⁵ Istovetan stav iznosi i Ivana Gačanović u radu *Kultura i identitet kao politički neizbežni koncepti* naglašavajući da multikulturalizam „vrlo često stvara povoljne okolnosti za nasilne

¹⁵¹ Miloš Milenković, „*Problemi konstitucionalizacije multikulturalizma – pogled iz antropologije Deo prvi: o očuvanju identiteta*“, *Etnoantropološki problemi* no. 2/3 (2008), 45-57. Nevedeni deo odnosi se na čl. 64, st.2 Ustava Republike Srbije: „Svako dete ima pravo na lično ime, upis u matičnu knjigu rođenih, pravo da sazna svoje poreklo i pravo da očuva svoj identitet“ (podvukao M.M.)

¹⁵² Kenan Efendić, „*Multikulturalizam ili legitimacija etnokapitalizma*“, četvrti broj časopisa (sic!), dostupno <http://www.sic.ba/rubrike/temat/kenan-efendic-multikulturalizam-ili-legitimacija-etnokapitalizma/>

¹⁵³ Enver Kazaz, „*Tranzicijska etno kulturna pustinja*“, *Časopis Sarajevske sveske*, no.27-28, Sarajevo, 2010.

100

¹⁵⁴ Miloš Milenković n.d.

¹⁵⁵ Miloš Milenković n.d.

konflikte, pa čak i za genocid i građanske ratove (Dijkstra, et.al.,2001:62), ali isto tako i za rasplamskavanje nacionalističkih, ksenofobičnih i rasističkih identitetskih politika“.¹⁵⁶

Kao još jedan problem povezan sa konstitucionalizacijom multikulturalizma Miloš Milenković izdvaja etnokrasku profesionalizaciju etniciteta i politike identiteta, odnosno svojevrsni etnobiznis. Ukazuje da „putem konstitucionalizacije i drugih vidova pravne regulacije nacionalisti doživljavaju legitimnu profesionalizaciju u smislu da postaju – etnokrat“, „čuvari“ identiteta, specifični identitetski funkcioneri.¹⁵⁷ Na taj način se etnokratama otvaraju brojne mogućnosti za manipulacije, u okviru kojih se insistira na teoriji kulture koja nas smatra rođenima u etničko/konfesionalnoj datosti i folklornom pojmu identiteta kao vrednosti koja je data rođenjem (Srbi se rađaju kao Srbi, Bošnjaci kao Bošnjaci...), koja nam kao osobama prethodi, budući da nam je „prirođena“, odnosno zadata još pre nego što smo postali društvene osobe, odnosno kulturni akteri, a često se predstavlja i važnijom od nas.¹⁵⁸ Ovakve pseudonaučne teorije o kulturi i identitetu Miloš Milenković označava kao provereno monstruozne. Njihova monstruoznost ogleda se u posledicama koje proizvode kada kulture i identiteti shvaćeni kao prirodne datosti zadobiju političku vrednost i postanu osnova političkog subjektiviziranja kulturnih grupa, odnosno etnifikacije politike. Pojedinaac ima pravo da veruje da rođenjem pripada svojoj etnokulturnoj grupi i da iz tog pripadništva izvodi svoj etnokulturni identitet kao vrednost koja mu je data rođenjem, ukoliko ta uverenja ne ograničavaju prava i slobode drugih ljudi, što u Bosni i Hercegovini nije slučaj. Zahvaljujući brojnim etnokratama i veoma razvijenom i unosnom etnobiznisu, ovakva folklorna, pseudonaučna poimanja kulture i identiteta postala su organizacioni principi političkog i ukupnoga društvenog života, a njihova monstruoznost ne gubi na značaju ni nakon petnaest godina od završetka ratnih sukoba.

Sumirajući navedene kritike proizilazi da multikulturalizam, zagovarajući političku legitimaciju posebnih grupnih prava koja se zasniva na esencijalističkom razumevanju kulture i identiteta i homogenizujućem konceptu kulturne grupe, poriče ljudsku aktivnost, autonomiju i odgovornost, limitira mogućnosti pojedinaca na samoidentifikaciju, jer njihovo ponašanje posmatra kao isključivo indukovano kulturnim diktatima, čime se prenebreavaju postojeće individualne varijacije i višestrukosti. Na taj način se osnažuju stereotipne reprezentacije svih pripadnika određene kulturne grupe kao istih, ali i brojne predrasude kroz učitavanje moralnih značenja u kulturne razlike, što potencijalno generiše i produbljuje društvene sukobe. Proces započet uzdizanjem kulturnih grupa u javnu sferu doveden do kraja uzrokuje da se na mesto osnovne političke jedinice stavlja partikularna zajednica, umesto pojedinca, čime se ukida primat individualnih prava jer sticanje prava na osnovu kulturno-etničkog pripadništva predeterminiše sticanje individualnih prava, a kolektiviteti zadobijaju politički subjektivitet. Dodela prava kolektivitetima omogućuje elitama kulturnih grupa regulatornu moć nad članovima grupe kojima mogu uskraćivati njihova ljudska prava i slobode, pravdajući takve prakse očuvanjem kulturne tradicije i identiteta grupe. Protekcija kultura, garantovana posebnim pravima, onemogućuje javne rasprave i kritiku kulturnih praksi koje se sukobljavaju sa demokratijom, pravnom državom i ljudskim pravima, ističući da je to nepoštivanje

¹⁵⁶ Ivana Gačanović, „Kultura i identitet kao politički neizbežni koncepti“, Časopis studenata filozofije, Godina IX, broj 18/19, 245-246.

¹⁵⁷ Miloš Milenković, n.d.

¹⁵⁸ Miloš Milenković, n.d.

kulturnih različitosti. Usled toga se brojni politički zahtevi podvode pod „kulturu“ čime su zaštićeni od kritike, a istovremeno se bavljenjem „kulturom“ i „identitetima“ zanemaruju postojeći politički, ekonomski i socijalni problemi.

Zahvaljujući multikulturalnim politikama, grupe organizovane na etničkom principu postaju nositelji prava i politički subjekti, tako da multikulturalni pokret postaje neodvojiv od tendencija reafirmacije kulturno-etničkog pojma nacije i omogućuje legitimnu profesionalizaciju nacionalista koji postaju etnokrata i uspostavu ne demokratske, nego etnokratske vladavine, koju Tarik Haverić određuje kao politički poredak, u kojemu status pojedinca i njegova osnovna prava zavise od njegove pripadnosti određenoj skupini.¹⁵⁹ Ovakve mogućnosti koje multikulturalizam pruža smatram osnovama procesa „multikulturalizacije nacionalista“ koji je realizovan u Bosni i Hercegovini. Upravo konstitucionalizacija kolektivnih prava osnažuje moć etno-elita jer im omogućuje legalan osnov za osnaživanje unutargrupnog ograničavanja individualnih sloboda, ukoliko su one u koliziji sa „vitalnim nacionalnim interesom“ i drugih oblika prisile nad pojedincima kao članovima grupe. Zbog toga se u potpunosti slažem sa tvrdnjama da nacionalizam svoje žrtve lišava prava dobijenih rođenjem i upućujem na pitanja Isajije Berlina koja su veoma ilustrativna i za Bosnu i Hercegovinu:

*Šta može biti paradoksalnije ili patetičnije od činjenice da same žrtve teže vrednostima čudovišnog sistema koji im je doneo siromaštvo i propadanje? Zar to nije najbolja potvrda marksističke teze da je jedno od najvećih zala koje vladajuća klasa čini svojim podanicima upravo to što im prikrija njihov pravi interes, što ih zaražava svojom ideologijom, izgrađenom na svojim interesima, što ih čini slepima za suštinske razlike?*¹⁶⁰

Prethodno navedena pitanja ne impliciraju tvrdnju da nacionalizam nužno i isključivo služi interesima vladajuće elite.

Unutargrupno ograničavanje individualnih prava i sloboda istovremeno je praćeno stalnim kreiranjem međugrupnih sukoba i netrpeljivosti koji zajedničku državu održavaju u stanju „permanentnog poluraspada“, a postojeće etno-elite učvršćuju na pozicijama moći. Ukoliko je apsolutizacija razlika preduslov za konstitucionalizaciju kolektivnih prava koja etno-elite opskrbljuje apsolutnom moći i nije ograničena pravom kako to implicira princip vladavine prava, a koju opravdavaju svakodnevnim propovedanjem ideologije patriotizma, nacionalnog identiteta i prirodne pripadnosti kolektivu, čiji opstanak permanentno ugrožava „etnički drugi“, razumljiva je silina kojom će nastojati ne samo obespraviti, nego dovesti i u pitanje ljudskost onih koji se opiru takvom prirodnom pripadništvu i/ili onima koji su u sebi spojili dve „kulture“, poput dece iz „mešovitih brakova“.

¹⁵⁹ Tarik Haverić, *I vrapci na grani*, 370-371.

¹⁶⁰ Isajija Berlin, *Savijena grana O rađanju nacionalizma* (prevela Slavica Miletić), 13. jul 2011. dostupno <http://pescanik.net/content/view/7190/1430/>

III METODOLOŠKI DEO

Oslanjajući se na stav Michaela Fischera da jednu od tri arene interesovanja antropologije kasne modernosti ili postmodernosti predstavlja „rekonstrukcija društva posle socijalnih trauma svetskoga, i građanskih i etničkih ratova“¹⁶¹ bivanje antropološkinjom u Bosni i Hercegovini je veoma plodonosna pozicija jer vam pruža značajan izbor pitanja i problema koji mogu postati predmeti relevantnih antropoloških istraživanja. Mnogo manje atraktivnu poziciju čini bivanje građankom/državljanom Bosne i Hercegovine, u kojoj je „etnonacionalnost do te mere sveodređujuća karakteristika svakog čoveka da nemati je ili nemati je u čistoj, nedvosmislenoj formi i u dovoljnoj meri znači isto što i ne biti čovek“.¹⁶²

Iz „nametnute obeskućenosti“ (D.Kecmanović) i pozicije polu-građana i polu-ljudi, „odbačenih bića“, koju zauzimate već samim odbijanjem etno-konfesionalnog određenja, smatrajući da su i jedno i drugo samo predmet naših mnogobrojnih izbora, za koje se tokom života opredelimo, preoblikujemo, revidiramo, ali i odbacimo, a nikako nešto čemu se rođenjem pripada, ovim radom nastojala sam učiniti bar jedan korak u pravcu emancipacije onako kako je razumeva Džudit Batler, kao „stalno prekoračivanje postojećih granica (naše slobode), neka vrsta permanentne transgresije čije subverzivno dejstvo nezaustavljivo forsira univerzalnu slobodu“.¹⁶³ U stalnom nastojanju pomeranja postojećih granica - *Push the limits!* (Dž.Batler), pa i u vidu kritike praksi koje granice nameću, možda je moguće u Bosni i Hercegovini omogućiti „ostalima“ pravo koje Anne Philips smatra ključnim za suprotstavljanje ograničenjima i prisili grupe nad pojedincima i za intenziviranje procesa unutargrupne (unutardržavne) reforme - *Right to Stay and Voice*. Podsećam i na Hanu Arent koja je gubitak relevantnosti govora označila jednom od manifestacija fundamentalnog lišavanja ljudskih prava.

Dominaciju etnokonfesionalnosti izvan koje postaje nemoguće promišljati čoveka, njegove misli i postupke, ilustruje i česta praksa tokom koje vam ljudi samo na osnovu vašeg imena i prezimena pripisuju nacionalnost i konfesionalnost, iako se vi nacionalno ne izjašnjavate i pri tome ste izabrali biti ateistkinja. Pripisani identiteti dalje služe za obrazloženje vaših stavova, tako da sve što uradite ili izgovorite postaje neraskidivo vezano za etnokonfesionalnost koju su vam odabrali. Ovim se ilustruje nastojanje da se etnokonfesionalna pripadnost biologizuje, izjednači sa, naprimer, bojom vaših očiju sa kojima ste se rodili i prirodnim putem ne može biti izmenjena. Ilustruje i organicističko poimanje kolektiviteta jer podrazumeva da svaka osoba kao član neke grupe (koju je sam izabrao ili joj je pripisana) nužno poseduje sve odlike koje se smatraju karakterističnim za tu grupu, kao njena „bit“, „esencija“, „suština“. Takođe, vaš stav istovremeno može biti ocenjen kao izdajnički spram bošnjaštva/hrvatstva/srpstva (pitanje je kako možete izdati nešto u šta ne verujete?) na jednoj strani, a kao prikriveni ili ne hrvatski/srpski separatizam ili, na drugoj strani, kao bošnjački unitarizam.

¹⁶¹ Navedeno prema Miloš Milenković, *Istorija postmoderne antropologije Posle postmodernizma*, Etnološka biblioteka, Beograd, 2007., 16.

¹⁶² Dušan Kecmanović, *Etnička vremena*, Biblioteka XX vek, Beograd (2001), 110.

¹⁶³ Judith Butler/Ernesto Laclau/Slavoj Žižek, *Contingency, Hegemony, Universality: Contemporary Dialogues on the Left*, London/New York, Verso, 2000., 41. Citirano prema Boris Buden, *Vavilonska jama O (ne)prevodivosti kulture*, 227.

U *Pogovoru* za knjigu Nermine Mujagić *Tihi govor Bosne* koja ukazuje da biti izvan politike znači govoriti glasom koji se ne čuje, Asim Mujkić je istakao da dati građaninu diskurs, artikulirati mu govor predstavlja osudno pitanje opstanka Bosne i Hercegovine, i da se krčenje prostora za pojavu građanina postiže kritikom dominantnih diskurzivnih obrazaca porobljavanja. Gorčinu usled marginaliziranosti građana i njihove izoliranosti izvan političke sfere, čemu doprinosi i međunarodna zajednica u BiH kako je to pokazala analiza Nermine Mujagić, ilustrirao je kroz sledeća pitanja:

*Da li su građani BiH – jer nisu podržani ni od koga, ustvari kažnjeni zbog toga što žive u jednoj pluralnoj multietničkoj zemlji, odnosno da li su kažnjeni jer ne žive u svojim etnički homogenim državicama? Da li zbog toga što žive u jednoj multilateralnoj zemlji građani BiH naprosto moraju pristati na status “tihih govornika”, odnosno na status polu-građana, na kraju i polu-ljudi?*¹⁶⁴

Moja gorčina je vidljiva na brojnim mestima ovog rada, nisam ni nastojala da je u potpunosti zatolim, tako da ona oslikava i svojevrsnu “napetost” između pozicije antropološkinje i (polu)građanke u Bosni i Hercegovini.

Istraživački proces sastojao se iz prikupljanja i analiziranja tri vrste građe: medijskih sadržaja, podataka dobijenih anketnim istraživanjem o prihvatljivosti „mešovitih brakova“ u Bosni i Hercegovini i podataka dobijenih putem dubinskih intervjua sa decom iz „mešovitih brakova“ u Sarajevu i Banja Luci.

Analiza medijskog izveštavanja koja je omogućila prikaz aktuelnih i dominantnih političkih i društvenih naracija i praksi, kao i uvid u propagirane vrednosti, na kojima se takve naracije i prakse zasnivaju i opravdavaju, ujedno je i kritika dominantnih diskurzivnih obrazaca porobljavanja bosnanskohercegovačkih etno-elita. Usvajajući upozorenje Milana Kangrga da „nacionalnost ili nacionalna pripadnost ne može biti politički program ili politička osnova društvena života, osim u nacizmu i fašizmu, gdje je na djelu zvjerinjak, a ne politika“¹⁶⁵ i oslanjajući se na radove Rastka Močnika (*Koliko fašizma?*) i Umberta Eka (*Ur-fašizam*) nastojala sam da kroz medijske sadržaje ilustrujem napore bosanskohercegovačkih elita da upravo nacionalnu pripadnost očuvaju političkom osnovom društvenog života bez alternative, što stvara političke, kulturne, institucionalne i druge uslove za fašizaciju bosanskohercegovačkog društva. Medijski sadržaji, takođe, omogućuju i uvid u „naracije otpora“ pomenutim nastojanjima koje se uglavnom vezuju za: univerzitetske profesore, književnike, publiciste, kolumniste, ali i pojedine novinare i novinarke. Prikupljanje medijskih sadržaja nije bilo sistematično u smislu da je podrazumevalo praćenje određenih medija u određenom vremenskom intervalu. Izbor medijskih sadržaja zavisio je od toga koliko su ilustrativni za određene procese i pojave, navodila sam samo jedan medij kao izvor, iako se istovetan sadržaj mogao pronaći i u drugim medijima (što je čest slučaj kada je reč o izveštavanjima sa press konferencija ili saopštenjima institucija upućenih medijima, jer su izvori informacija identični). Izborom su obuhvaćeni štampani mediji, televizijske stanice i internet portali, uz usmeravanje pažnje na takstove u kojima novinari i novinarke iznose i spostvene stavove, što nije karakteristično za uobičajene novinarske žanrove, poput vesti i izveštaja.

¹⁶⁴ Asim Mujkić, *Pogovor za Nermina Mujagić, Tihi govor Bosne*, Heinrich Böll Stiftung BiH, Sarajevo, 2010., 139-143.

¹⁶⁵ Milan Kangrga, *O nacionalizmu*, 17.jun 2010. dostupno <http://pescanik.net/content/view/5195/1331/>

Sistematično prikupljanje medijskih sadržaja odnosilo se samo na teme vezane za presudu Evropskog suda za ljudska prava u slučaju „Sejdić i Finci protiv BiH“ koje je sprovedeno tokom istraživanja „Kulturalno senzitivno izvještavanje medija i kroskulturalno razumjevanje u Bosni i Hercegovini“ u okviru programa Ujedinjenih nacija „Kultura za razvoj“ koji u Bosni i Hercegovini sprovode UNDP, UNESCO i UNICEF u saradnji sa Ministarstvom civilnih poslova BiH, Ministarstvom za kulturu i sport Federacije BiH i Ministarstvom za obrazovanje i kulturu Republike Srpske, pod pokroviteljstvom španskog Fonda za ostvarenje milenijumskih razvojnih ciljeva (MDG-F). Monitoring je trajao od decembra 2009. do januara 2011. i obuhvatao je 15 medija: dnevne listove *Dnevni avaz*, *Dnevni list*, *Nezavisne novine*, *Oslobođenje*, *San*, nedeljnik *Dani*, večernje informativne emisije televizijskih stanica *BHT*, *FTV*, *RTRS*, *TV Hayat*, *TV Pink*, *TV SA* i večernje informativne emisije radio stanica *BH radio*, *Radio Deutsche Welle*, *Radio Slobodna Evropa*. Tokom naznačenog perioda zabilježeno je 407 medijskih objava (tekstova i priloga), tako da i ovaj kvantitativni podatak ilustruje koliku pažnju su mediji poklonili diskriminaciji bosanskohercegovačkih građana i građanki koji se podvode pod ustavnu kategoriju „ostali“. Usporedbe radi, tokom istog perioda zabilježeno je 6324 objave vezane za ratne zločine, 1478 objava vezanih za religijske zajednice u BiH (Islamska zajednica BiH, Katolička crkva, Srpska pravoslavna crkva), 812 objava o povratničkoj populaciji, 795 objava vezanih za teme iz oblasti zaštite ljudskih prava, 768 objava o kulturnoj i umetničkoj produkciji koja je podrazumevala saradnju između kulturnih institucija i pojedinaca iz različitih gradova unutar BiH i između BiH i zemalja u regionu, dok se 367 objava odnosilo na manjinske zajednice u BiH.

Istraživanje javnog mnjenja metodom anketiranja lice u lice sprovedeno je u periodu od 15. do 23. juna 2010. godine na uzorku od 995 punoletnih građana i građanki Bosne i Hercegovine u 25 opština u Federaciji BiH i 22 opštine u Republici Srpskoj. Terenski rad obavili su anketari i kontrolori agencije Prime Communications iz Banja Luke, a dobijene rezultate obradio je psiholog Srđan Puhalo. Prilikom izbora uzorka vodilo se računa o sledećim demografskim elementima: broju stanovnika u BiH, broju stanovnika u pojedinim regionima i kantonima, odnosu urbanog i ruralnog stanovništva u pojedinim regionima i kantonima, veličini pojedinih naseljenih mesta u okviru regiona i broju muškaraca i žena. Prilikom rada na terenu, anketari su se pridržavali nekoliko pravila koja omogućavaju da izbor ispitanika i ispitanica bude slučajan.¹⁶⁶

Upitnik se sastojao iz dva dela. Prvi deo čine podaci o ispitanicima i ispitanicama – pol, starost, obrazovanje, tip naselja u kojem žive (selo/grad), ukupna mesečna primanja porodice i etničko opredelenje ispitanika/ca. Drugi deo upitnika činila su dva pitanja: „*Da li podržavate sklapanje brakova između pripadnika i pripadnica različitih konstitutivnih naroda u Bosni i Hercegovini (Bošnjaka, Hrvata, Srba)?*“, uz molbu da kratko obrazlože svoj odgovor, i „*Da li 'mešovitim brakom' smatrate brak sklopljen između pripadnika i pripadnica različitih nacija, a iste veroispovesti?*“. Statistički značajne razlike pojavile su se u odgovorima na oba pitanja kada se posmatra etničko opredelenje ispitanika i ispitanica i da li im je mesto prebivališta u Federaciji BiH ili u Republici Srpskoj. U odgovorima na prvo pitanje statistički značajna razlika se

¹⁶⁶ Uz ime mesne zajednice u koju idu, anketari su dobijali uputstvo kako da izaberu određenu ulicu, broj kuće od koje se kreće sa radom (start) i broj kuća koje moraju preskočiti (korak), a za ispitanika ili ispitanicu u datom domaćinstvu birali su punoletnu osobu kojoj sledi rođendan.

pojavljuje u odnosu na starost i obrazovanje ispitanika i ispitanica, dok se u odgovorima na drugo pitanje statistički značajna razlika pojavljuje u odnosu- da li ispitanici i ispitanice žive u selu ili gradu i u odnosu na visinu ukupnih mesečnih primanja porodice. Statistički značajna razlika nije se pojavila u odgovorima na oba pitanja u odnosu na to- da li je reč o ispitanicima (muškarcima) ili ispitanicama (ženama).

Inspiraciju za drugo anketno pitanje kojim sam želela proveriti- da li isto religijsko opredeljene može nivelisati različito etničko poreklo bračnih partnera i uticati da takav brak ne bude percipiran kao „mešoviti“ dugujem profesoru Fakulteta političkih nauka u Sarajevu Besimu Spahiću koji je ukazao da se brak između ljudi iste vere, ali različite „rase“ u BiH neće nazvati „mešanim“, kao i da brak između Nemca i Bosanke niko neće osuditi, niti će njihovo dete gledati sa podozrenjem, što nije slučaj ako je reč o mužu Bošnjaku, Hrvat, Srbinu, ili rečeno svakodnevnom bosanskohercegovačkom terminologijom – „baliji“, „ustaši“, „četniku“.¹⁶⁷ Tom prilikom on navodi da se deca iz „mešovitih brakova“ u Bosni i Hercegovini susreću sa realnim problemima, od toga da se prilikom zapošljavanja moraju nacionalno izjasniti do pitanja koja im drugi upućuju „otkud ti takvo ime i šta si ti?“, što je prisutna praksa i na bosnaskohercegovačkim fakultetima:

Što je najgore, ima i profesora koji studenta fino pita šta će ti ovo ime kad ti je babo Salih, ili šta će tebi ovo ime kad ti je otac Jovan itd., i sve je to nekako normalno postalo.

Upravo problemi sa kojima se susreću deca iz „mešovitih brakova“ i njihova iskustva u društvu koje neguje „filozofiju čistih identiteta“, nameće etnokonfesionalnost kao sveodređujuću karakteristiku čoveka i građanina, a njih svodi na „ostale“, činili su tematski vodič za dubinske intervjuje koje sam vodila sa decom iz „mešovitih brakova“ u Sarajevu i Banja Luci. Iznoseći svoja iskustva, stavove i tumačenja, postavljajući pitanja i ukazujući mi na probleme koje sam previdela, aktivno su učestvovali u oblikovanju istraživanja koje se u konačnici fokusiralo na nekoliko tema: političko uređenje Bosne i Hercegovine, etničke podele i uskraćivanje prava „ostalima“, obrazovanje i zapošljavanje, prijateljstva i partnerske veze, mišljenja drugih o deci iz „mešovitih brakova“ i mogućnosti za opstanak ili raspad Bosne i Hercegovine. Istraživanje je obuhvatilo 10 ispitanika i ispitanica, 5 u Sarajevu (3 ispitanice i 2 ispitanika) i 5 u Banja Luci (3 ispitanice i 2 ispitanika). Najviše ispitanika i ispitanica je starosti između 25 i 35 godina, ukupno 7, a 3 ih je u starosnim kategorijama 40-50 godina. Intervjui su najčešće trajali između sat i sat i po vremena, a vođeni su u periodu od februara do aprila 2011. godine. Kontakte sa 6 ispitanika i ispitanica sam ostvarila preko prijatelja, tako da je intervjuisanje ujedno bilo i naše upoznavanje i prvi susret, a sa 4 ispitanika i ispitanice sam imala prethodno uspostavljene odnose u vidu prijateljstava i poznanstava.

Svim ispitanicima i ispitanicama dugujem veliku zahvalnost zbog predusretljivosti i otvorenosti tokom intervjuisanja koje sam doživela kao iznimno prijatnu prijateljsku diskusiju.

¹⁶⁷ Radio Slobodna Evropa, Marija Arnautović, *Djeca iz „mješovitih“ brakova: nevidljive žrtve rata*, 15. oktobar 2009. dostupno <http://www.slobodnaevropa.org/content/article/1852764.html>

IV PREZENTACIJA I ANALIZA GRAĐE

IV 1. BOSANSKOHERCEGOVAČKI MULTI-KOMUNITARIZAM

Svi se zabavljaju, svi se osmjehuju, manje-više glupavo, a prosto rečeno: lažemo se, brate! Masno se lažemo. Blesavimo se svi skupa, kao da ne sjedimo na tonama eksploziva. Nitko ni ne pomišlja da bi još koliko sutra među nama mogli da prorade noževi.

Miroslav Krleža¹⁶⁸

Jedne večeri u Kišovom društvu sjećacu se čitavog života. S njegove desne strane sjedio je jedan srpski filozof, a s lijeve jedan hrvatski pisac. Obojica su razgovarali, ali nisu uspjeli da uspostave komunikaciju. Kiš ih je u jednom trenutku prekinuo i najuljudnije im rekao: 'Vi, dragi moj, vi ste idiot'; a drugome: 'Vi, dragi moj, vi ste budala'. Potom se okrenuo prema meni i, očiju punih suza, prošaputao na mađarskom: 'Već vidim obrise potoka krvi u mojoj zemlji'.

Đerđ Konrad¹⁶⁹

Književnici Miroslav Krleža i Danilo Kiš preminuli su nekoliko godina pre izbijanja ratnih sukoba u bivšoj Jugoslaviji, kada su proradili noževi i potekli potoci krvi. Bilans učinka noževa koji su proradili u Bosni i Hercegovini bio je zastrašujući. Prema podacima Demografske službe tužilaštva Međunarodnoga krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju u Hagu, broj žrtava tokom rata 1992-1995. u Bosni i Hercegovini iznosi 104.732 ubijenih i nestalih, što čini 2.4% od ukupnog broja stanovnika (4.377.032) prema popisu iz 1991. godine. Među žrtvama, 42.106 činili su civili (40,2%), a 62.626 pripadnici vojnih formacija (59.8%). Prema etničkoj pripadnosti, 68.101 ili 65% žrtva činili su Bošnjaci, 22.779 ili 22% Srbi, 8.858 ili 8% Hrvati i 4.995 ili 5% ostali.¹⁷⁰ Prema procjenama Radne grupe Ujedinjenih naroda za prisilne nestanke, tokom proteklog rata u Bosni i Hercegovini je preko dva miliona ljudi raseljeno, a između 28.000 i 30.000 ljudi je nestalo. Procjenjuje se da su od tog broja pronađene oko dvije trećine nestalih, najčešće putem ekshumacije u lociranim masovnih grobnica.¹⁷¹ Tematiziranje samog rata u Bosni i Hercegovini nije predmet ovog rada, pažnju usmeravam na eksploataciju posledica/rezultata rata i sećanja na njega, naročito od strane bosnaskohercegovačkih elita kroz zastrašivanje „svoje“ etno-konfesionalne grupe u cilju njene homogenizacije i demoniziranje drugih kao važnog mehanizma koji tim elitama omogućuje postajanje i bivanje nacionalnim vođstvom i posedovanje gotovo neograničene vlasti, što je nespojivo sa principom vladavine prava. Neograničena vlast osigurava i neograničene mogućnosti zadovoljenja sopstvenih interesa (materijalne i druge koristi) koji se maskiraju navodnom zaštitom vitalnih nacionalnih interesa koji se predstavljaju kao garancija opstanka naroda i garancija da zločini nad njima neće biti ponovljeni, zbog toga sam praksu etno-konfesionalnih elita nazvala političkom ekonomijom tragedije.

¹⁶⁸ Boro Krivokapić, *Pitao sam Krležu*, „Reporter“ br.5, NIŠRO „Jež“, Beograd, oktobar 1982., preuzeto iz Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan (1981-1988) Post mortem I*, Svjetlost Sarajevo, Mladost Zagreb (1990), 100.

¹⁶⁹ Preuzeto iz: Gojko Berić, „Zvijeri na okupu“, Časopis za obrazovanje, nauku i kulturu „Most“, broj 208, Mostar (2007). dostupno <http://www.most.ba/119/012.aspx>

¹⁷⁰ Navedeni podaci dostupni su na internet stranici Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju u Hagu – Bosna i Hercegovina: broj mrtvih, <http://www.icty.org/sid/10591>

¹⁷¹ Oslobođenje, Daniel Omeragić, *Radna grupa UN-a sačinila preporuke: Nestalim se još politizira*, 21.jun.2010.

Kultura koja sažima „kumulativni učinak nacionalizma, religije i i jezičke pripadnosti“¹⁷² bila je značajno sredstvo za otpočinjanje i vođenje rata, njegovo pogonsko gorivo, a nakon rata, kako ukazuje Vuk Perišić, nastavila je „s promocijom ludila, gluposti i zločina u vrhunaravne državne, društvene i intelektualne vrline“.¹⁷³ Stoga se Bosna i Hercegovina često označava kao zemlja nedovršenog rata, zemlja podijeljena na tri, u većoj ili manjoj meri, homogene etničke teritorije, zemlja- čiji su stanovnici redukovani na pripadnike kulturno-etničkih grupa, dok su sva druga samoodređenja gotovo potpuno irelevantna u javnoj, političkoj sferi. Enver Kazaz naglašava da „tri komemorativne etnonacionalističke ideologije čine rat nezavršenim, jer u miru nastoje ostvariti ratne ciljeve. Tako se rat neprestano obnavlja i traje u etnopolitici i etnokulturi“¹⁷⁴. I nakon petnaest godina od okončanja oružanih sukoba, rat predstavlja nepresušno izvorište političkim, medijskim, verskim, intelektualnim bosnanskohercegovačkim (preciznije: bošnjačkim, srpskim i hrvatskim) „elitama“ za produkciju kolektivnih strahova, odnosno govora koji ističe „ono što jedne plaši i uznemirava, a druge kvalifikuje kao krivce i pri tome ih etnički identifikuje“.¹⁷⁵ Kao što su ljudi redukovani na svoju kulturno-etničku pripadnost, tako se mnogobrojni i raznoliki odnosi među ljudima nastoje redukovati na sukobe i strahove koji dobijaju mitske dimenzije vekovne mržnje, dok se razni oblici saradnje, prijateljstva i ljubavi među ljudima, kako danas tako i u prošlosti, ne spominju.

Posledice „mentalne okupacije sadašnjega, diktatorskog, militantnog etnonacionalizma“ (E.Kazaz) prikazaću kroz tekstove nekoliko univerzitetskih profesora, književnika, publicista i kolumnista u Bosni i Hercegovini, koje sam imenovala kao „naracije otpora“, otpora „elitnoj naraciji“ (i praksi).

Asim Mujkić određuje balkanske politike kao hiper-emotivizirane identitetske naracije u okviru kojih su nacionalni programi ustvari žalopojke o ugroženom biću naroda, o povijesnim nepravdama koje su počinjene, postajući tako zalogom za nova stradanja. „Naime, 'ako se pravo na gnev jednog naroda prihvati kao političko pravo, ono se ne može osporiti ni pripadnicima drugog naroda (bez obzira kako bi se taj gnev i pravo na gnev obrazlagali [u svojim nacionalnim programima]); a dva gnevna naroda suprotstavljena jedan drugom jeste formula međunacionalnog sukoba' (Pavlović: 1988: 317). O tri sukobljena naroda sa tri svoja etnička programa razrađenoga gnjeva da i ne govorimo (...) Ako bi mi bilo dopušteno da Bošnjacima (ali istovremeno i Srbima i Hrvatima) ponudim njihov nacionalni program on bi se morao obratiti svakom pojedincu iz tih naroda i glasio bi: 'njugujte vlastito mišljenje, argumentirano raspravljajte uvažavajući poziciju vašeg sugovornika i tačka', što nije ništa drugo do varijacija na Kantov prosvjetiteljski poziv individui da izađe iz samoskrivljene nezrelosti i da se bez skrupula koristi moćima vlastitog razuma. Svaki drugačiji nacionalni

¹⁷² Vuk Perišić, *Što je zapravo multikulturalizam*, 16.februar 2011. dostupno <http://pescanik.net/content/view/6402/1368/>

¹⁷³ Vuk Perišić, *Jugoslovenski paradoks*, 23. januar 2011. <http://pescanik.net/content/view/6284/1368/>

¹⁷⁴ Enver Kazaz, *Juli je najokrutniji mjesec*, 17.jul 2010. dostupno na internet stranici Radio Slobodna Evropa http://www.slobodnaevropa.org/content/dnevnik_enver_kazaz_knjizevnik/2101740.html

¹⁷⁵ Snježana Milivojević, *Isticanje razlika – Etničke manjine u štampi jugoistočne Evrope*, nedeljnik Vreme, broj 604, 1.avgust 2002.

program oslobađa cijele narode od dužnosti da misle, što je recept za katastrofu tog naroda koji postaje masa fanatika, radikala i isfrustriranih jedinki.¹⁷⁶

Svođenje etičkog na etničko jedna je od mnogobrojnih značajki postkonfliktnoga bosnanskohercegovačkog društva, na koje ukazuje Ivan Lovrenović: „Riječ je o stupnju do kojega je u ratu ideologija etnosa i prostora, praćena zločinom (sredstvom) i patnjom (posljedicom) kao dvjema stranama jedne stvarnosti, u Bosni i Hercegovini dubinski razorila kulturnu i moralnu supstancu ograničivši najfundamentalnije ljudske porive i univerzalne ljudske darove (kakvi su: dar supatnje i solidarnosti, gnušanje prema zločinu kao takvome, sposobnost praštanja ...) isključivo na unutaretničke, kolektivno-plemenske relacije. Svođenje *etičkoga* na *etničko*, ograničavanje moralne osjetljivosti samo na pripadnike svoje vjersko-etničke grupe, odsutnost moralne hrabrosti i duhovne spremnosti da se *drugomu* prizna pravo na žrtvu, te analogno tomu nepriznavanje zločina *svojih* a apsolutizacija zločina *drugih* (čemu su uz političare i intelektualne 'elite' najviše pridonijeli vjerski službenici i institucije) – sve to rezultiralo je posvemašnjom etnizacijom i žrtve i zločina, što nije moglo da ne završi u vulgarnoj politizaciji i dnevno-političkoj instrumentalizaciji jednoga i drugog – žrtve i zločina. I, što je najgore – u dehumanizaciji žrtve (...) Jedna od pojava oblika implozije o kojoj govorimo jest i krajnja udaljenost, tačnije suprotstavljenost triju slika najbliže prošlosti – onako kako se te slike dizajniraju u službenoj ideologiji pojedinih etnonacionalnih 'istina' a potom operacionalizuju i ucjepljuju svojem nacionalnom 'stadu' kroz politiku, medije, obrazovni sistem.“¹⁷⁷

Suprotstavljene slike ogledaju se i u samom određenju prethodnog rata kao agresije na Bosnu i Hercegovinu, kao građanskoga i otadžbinskog rata i kao domovinskog rata, ali sve tri interpretacije (bošnjačka, hrvatska, srpska) naglašavaju da je *njihov rat* bio odbrambeni rat negirajući takvu mogućnost drugoj i trećoj strani, što je često praćeno i tvrdnjama da se u odbrambenom ratu ne mogu počinuti zločini, ili se iznose tvrdnje koje bi trebalo da opravdaju počinjene zločine, uz istovremeno sakralizovanje *svojih* i obezvređivanje *tudjih* žrtava. Analizirajući medijsko izveštavanje o ratnim zločinima, na sve tri strane uočljivo je nekoliko strategija - ili se apriorno negiraju (zločini su nespojivi sa samim "bićem" bošnjačkoga, hrvatskog, srpskog naroda) ili se relativizuju (ukazuje se na zločine drugih koji su se duboko urezali u "kolektivnu svest" bošnjačkoga, hrvatskog, srpskog naroda) ili se o njima uopšte ne govori.

Svođenje čoveka na pripadnika – Bošnjaka/Bošnjakinju, Hrvata/Hrvaticu, Srbina/Srpkinju – Kenan Efendić problematizuje na sledeći način: „Pogubnost ustoličenja kulturne identitete kao predominantne u konstruiranju i samo-konstruiranju identiteta pojedinca, pogubnost dakle kulture kao preodređujućeg faktora individualnog subjekta, jasno je vidljiva u ratnoj i postratnoj Bosni i Hercegovini, gdje je etnički (koji nije ništa drugo do kulturni, hiper-kulturni) identitet skoro pa jedini identitet pojedinca. Štaviše, ne bi bilo pretjerano reći da je samo etničko, etničko-kulturno postalo subjekt, pri čemu su i pojedinac i bilo koji oblik kolektiva desubjektivizirani. Etničko je postalo nekom vrstom *makrometaoznačitelja* koji se

¹⁷⁶ Asim Mujkić, *Bošnjačko sjelo* 2, 22.januar 2010. dostupno http://www.zurnal.info/home/index.php?option=com_content&view=article&id=1060:asim-mujki-bonjako-sijelo2&catid=17:posta-sa-okupirane-strane&Itemid=35

¹⁷⁷ Ivan Lovrenović, *Tri slike za lošu budućnost*, nedeljnik Dani, 3.jul 2009.

upisuje u svaku društvenu ili individualnu praksu, pri čemu se svaki glas otpora odbacuje i diskreditira isto kao što bismo odbacili tvrdnju da *dva i dva* nije četiri, što će reći da je etničko izdignuto na nivo suštinskoga, bitnog, esencijalnog, vječnog, predvremenog, pred- i nadprostornog, nepovijesnog – biološkog, prirodnog, u DNK jasno, čitko, ispravno upisanog.¹⁷⁸

Doprinos vjerskih službenika očuvanju podela u Bosni i Hercegovini nakon ratnih sukoba, Gojko Berić osvetljava odgovarajući na pitanje: „Mogu li ljudi vjere u BiH, nakon ovog užasnog rata, uspostaviti mostove povjerenja sa pripadnicima druge religije? S teološke tačke gledišta, odgovor bi morao biti potvrđan. Ali, događaji se, nažalost, kreću u suprotnom pravcu. Istaknuti franjevački intelektualac dr. Mile Babić, glavnu smetnju vidi u činjenici da je danas ljudski život u BiH sveden – i tako bitno osiromašen – na dva kolektivna identiteta, nacionalni i religijski (...) Vjerske institucije se trude da, makar sve drugo oko njih propalo, očuvaju taj osiromašeni identitet. To se čini na razne načine: promovira se mit o žrtvi isključivo vlastitog naroda, dok za tuđe žrtve nema emocija; bogomolje se grade radi markiranja teritorija, pa njihovo otvaranje, kao i vjerske komemoracije žrtvama rata, slične na političke mitinge. Zato je petnestogodišnji učinak vjerskih struktura na pomirenju Bošnjaka, Srba i Hrvata ravan nuli.“¹⁷⁹ Ovakvu religijsku praksu Željko Ivanković naziva kleronacionalizam koji je „okamenjen i konzervativan, uvijek dobro utvrđen u poluobrazovanje, glupost, radikalizam, ortodoksiju, kompleks manje vrijednosti, strah ...“, nadasve strah od mišljenja i strah od slobode.¹⁸⁰ I Berić i Ivanković upućuju na reči engleskog satiričara Jonathana Swifta:

Imamo upravo toliko vjere kojiko je potrebno da se mrzimo, ali nedovoljno da bismo voljeli jedni druge.

Ukazujući na opasnosti za sekularnu Bosnu i Hercegovinu od ideologizirane vere ili političke religioznosti i na samozaljubljenost divljenja „ljepotama i nadmoćima vlastitoga mi, kolektivno-mitskim, vjerskim, nacionalnim, kulturološkim značajkama našeg tako superiornog mi?!“, koje je u stalnom strahu od (samo)kritičkog mišljenja, Ivanković navodi da u zemlji „u kojoj je toliko toga uništeno, najustrajniji su u 'obnovi' graditelji fizičkih i mentalnih minareta, džamija, ali i drugih tzv. vjerskih objekata koji bi trebali biti bogomolje, a ustvari su karaule na granicama svjetova, simboli prijete drugom i drugačijem“.¹⁸¹

Opisujući bosanskohercegovačko tranzicijsko, etnonacionalizmom razoreno i podjeljeno društvo, Enver Kazaz, u tekstu *Tranzicijska etnokulturna pustinja*, ističe da se diskurs kulture pretvorio u etnokulturne diskurzivne poretke, politika u etnopolitiku, ideološki u etnonacionalistički diskurs, demokratija u etnokratiju, nauka u etnoznanost, privreda u etnoprivredu gotovo feudalističkih karakteristika zbog administrativne iscjepkanosti državnog teritorija na entitete i kantone, obrazovni sistem u etnoškolsvo, religija u etno-religio-nacionalistički stav, književnost u mrežu etnokulturnih naracija, etnokritičke recepcije i etnoknjiževnih povijesti, film (kao umjetnička praksa protežirana od političkih institucija moći i pretvorena u državnu umjetnost prve vrste) u etnofilm, kapitalistički model vlasništva u etnokapitalizam, državni teritorij u etnoteritorije, jezik malih razlika u potpuno odijeljene

¹⁷⁸ Kenan Efendić, *Multikulturalizam ili legitimacija etnokapitalizma*, 13.jun 2010. dostupno <http://www.sic.ba/rubrike/temat/kenan-efendic-multikulturalizam-ili-legitimacija-etnokapitalizma/>

¹⁷⁹ Oslobođenje, Gojko Berić, *Kad vjernici ratuju*, 14.januar 2010.

¹⁸⁰ Nezavisne novine, Željko Ivanković, *Kleronacionalizam*, 19.januar 2010.

¹⁸¹ Nezavisne novine, Željko Ivanković, *Strah od (samo)kritičkog mišljenja*, 5.januar 2010.

etnojezički standardizirane prakse, zajednička tradicija intrekulturalnog dijaloga u monološki sistem etnotradicija, povijesno pamćenje u etnopamćenje, socijalizacija u bioetnosocijalizaciju, različite društvene klase u etnoklase, sindikat u etnosindikalne organizacije itd.¹⁸²

Navedene procese preobražaja u današnjoj Bosni i Hercegovini slikovito opisuju sledeće Kazazove rečenice iz *Tranzicijske etnokulturne pustinje*, kojima nisam mogla odoleti i ponavljam ih u ovom radu:

„U nesretnim deurbaniziranim ovdašnjim gradovima okruženih grobljima boraca besmisleno izginulih u ratu, bošnjački, srpski i hrvatski etnokapitalisti ne rade ništa drugo do surovo izrabljuju djecu tih boraca, kunući se u ideološki programiranu svetost šehidske ili boračke krvi proljevene na frontu. A krvopijska priroda etnokapitalističke gramzivosti prema svojim etničkim podanicima nije projekt samo za društveni prezent nego i za čitavu beznadežnu etnofobijama ispunjenu budućnost. Da bi osigurali svoju gramzivost kao model društvenog života, ovdašnji su etnokapitalistički vlastodršci zakonske procedure postavili tako da se gramzivost legitimira, a etnokapitalistički vampirizam zamaskira ne samo zakonskim procedurama već i etnonacionalističkim i etnokulturnim narativima i metanarativima. Gramzivost sržno živi od mentalnih figura prosječnosti, od inflacije znanja i obrazovanja, od klerikalizacije masa, od poništavanja svakog oblika standardizacije društva, od korupcije i nepotizma, od klanovskog udruživanja političkih moćnika, od netransparentnog rada institucija sistema, od logike krize i urušavanja države, da bi etnokapitalisti njeno bogatstvo prisvojili ili privatizirali za bagatel. Gramzivost podstrekava narcisoidnu bahatost političkih elita, njihov prostakluk, kičeraž i prezir prema siromašnima, ismijava poštenje, ne vjeruje u lični napor i rad, potiče površnost i kulturalnu ideologiju zabave, kič proglašava za umjetnost, merkantilizam i konzumerizam uzdiže na razinu oznake humanizma budućnosti, od loših pisaca pravi nacionalne bardove, vjerski čin davanja sadake i samilosti proglašava za socijalnu pravdu, mrzi nauku i naučni rad i zato forsira i finansira mitomane i paraznanstvenike, iz akademskih elita regrutuje podobne članove svojih bratstveničkih, neobegovskih i neoplemičkih halki koje joj namiču masku etnoideologije, kulturne identitete arhaizira, getoizira i vraća u premodernu stanje, moral izjednačava sa krajnje konzervativnom repatrijarhaliziranom i reklerikaliziranom ideologijom, mrzi slobodu individue a zaklinje se u etnoprava (...)

Tranzicijska BiH je zemlja sirotinje u kojoj trudnice umiru na porođaju zato što nemaju zdravstveno osiguranje; rudari kopaju rudu tehnoškim sredstvima iz 19. stoljeća (...) izmanipulirani i izrabljivani radnici štrajkuju glađu, stoga što im je to zadnje preostalo sredstvo u borbi za svoja prava; svakodnevno raste broj onih koji se prehranjuju u javnim kuhinjama (...) Socijalna bijeda prepokrila je ukupan društveni horizont, a siromaštvo je postalo norma, mejra egzistencijalnog besmila, oksimoronska svrha života (...)

Etnonacionalistička reinterpretacija tradicije iz rakursa njenog tranzicijski postuliranoga simboličkog imaginarija, viktimološko poimanje povijesti, heroizacija i monumentalizacija povijesti i simboličkog poretka koji presudno obilježava strategije i procedure izvođenja kolektivnog identiteta, autostereotipizacija, autogetoizacija, autokolonizacija, autoegzotizacija i automitologizacija – samo su neka od obilježja kancerogenog stanja etnokulturnih geta i etnokulturnih identiteta koji su zahvaljujući vladajućem ideologijskom poretku instalirani danas u BiH (...)

Današnja BiH je trogetoizirano područje etnokultura unutar kojeg se svaki oblik drugosti pojavljuje kao ideološki konstruiran povijesni, etnički, religijski i kulturni neprijatelj ili demonski susjed od kojeg se u što većoj mjeri, kao od nemoralne, dijabolične nemani treba distancirati. Pri tom, taj je neprijatelj prema etnoideloškim stajalištima neizlječivo zaražen virusom demonstva, a ono nije samo rezultat povijesnih

¹⁸² Enver Kazaz, *Tranzicijska etnokulturna pustinja*, Sarajevske sveske br.27/28 (2010), 83-102

okolnosti već je to njegova rasna karakteristika, posljedica genske pokvarenosti, jednog u osnovi barbarsko-životinjskog gena svakoga etničkog susjeda (...)"

-Živimo među zavađenim narodima, kako podvlači Mile Stojić u naslovu svoje zadnje pjesničke zbirke, mada je nemoguće dokazivati da su se narodi zavađali, već su to učinile zle ideologije i njihove politike, a one se održavaju na tezama o nedovršenom i nedovršivom ratu i svakoj vrsti političkog i kulturološkog sukoba (...) Ova zavađenost, što je, naravno, tek litotično ustrojena ironijska slika rata i krvi, rata kojeg su proizvele ideologije i njoj sukladne političke mafije, i krvi koja je tekla u tom ratu, a ostala iza njega na mjestima političkih rituala za bildanje nove ideologije mržnje – zacario se etnonacionalistički i rasistički diskurs. U bosanskohercegovačkoj etnokulturi i etnonauci uspostavljene su tri odvojne, čvrsto razgraničene interpretativne strategije i interpretacije prošlosti, pa tri akademske zajednice žive u tri etnoznanstvena geta, u tri razgraničene povijesne interpretacije, u tri istine o istoj prošlosti i istoj društvenoj stvarnosti. Kultura je postala rodno mjesto ideologija mržnje, etničkih i nacionalnih strahova, u njoj su oživljene rasističke i nacionalističke mitološke naracije o izabranim narodima (...) zbog kulture se, kako bi rekao engleski teoritičar Terry Eagleton, počelo ubijati. Kultura je postala ideološka zastava etnije, drugo lice etno-naci-religije, naličje ideološkog zla.

IV 2. PRESUDA EVROPSKOG SUDA ZA LJUDSKA PRAVA

1. Svako ima pravo da učestvuje u upravljanju javnim poslovima svoje zemlje, neposredno ili preko slobodno izabраниh predstavnika.

2. Svako ima pravo da na ravnopravnoj osnovi stupa u javnu službu u svojoj zemlji.

Član 21. Ošte deklamacije o pravima čovjeka Ujedinjenih nacija

Iako sam uvjeren (...) da je mir preduvjet poštivanja prava čovjeka, mislim da je poštivanje prava čovjeka preduvjet trajnog mira.

Hanneke Gelderblom-Lankhout¹⁸³

Činjenica je da Ustav Bosne i Hercegovine 54 puta pominje narode, a samo jednom ostale i građane. Znači, uvijek je akcent na nacionalnom kolektivu, a nikad na pravima čovjeka. A ljudska prava su, ne zaboravimo, prvenstveno individualna prava. Međutim, Ustav Bosne i Hercegovine tjera ljude da se svrstavaju u torove, u stada koja će na sebi imati firmu jednoga od tri konstitutivna naroda. Niko ne može biti čovjek, ne može biti građanin...

Jakob Finci¹⁸⁴

Utrostručeni etno-konfesionalni nacionalizam koji mrzi slobodu individue i zaklinje se u etnoprava koja slobodu svode samo na slobodu neobuzdanog iskazivanja etno-konfesionalnih identiteta i promociju etničkih strahova i mržnje, nagoveštava socijalnu smrt građanina (i čovjeka) u Bosni i Hercegovini. Ukazujući da etničke podele i diskriminacija po etničkoj osnovi u svim sferama javnog života predstavljaju temelj ustavno-pravne političke organizacije Bosne i Hercegovine, Asim Mujkić naglašava da „princip etnonacionalnoga političkog organiziranja (kolektivnog određenja) sadrži paradoks po kojem zasnivanje jedne multietničke političke zajednice na striktnom etničkom principu može značiti samo jedno – isključenje drugih, njihovu diskriminaciju pa čak i negaciju.“¹⁸⁵ Bez namere da umanjim značaj prisutne diskriminacije nad pripadnicima konstitutivnih naroda,¹⁸⁶ u ovom radu želim da naglasim negaciju građanina koja načelnu osnovu ima u odredbama Ustava Bosne i Hercegovine, a svakodnevno se realizuje u praksi vladajućih nacionalističkih stranaka koje su se samoproglasile jedinim političkim formacijama koje autentično zastupaju interese konstitutivnih naroda, kako je to naglasio Tarik Haverić.¹⁸⁷ Kao potvrdu negacije građanina

¹⁸³ Hanneke Gelderblom-Lankhout kao članica Parlamentarne skupštine Vijeća Evrope bila je autorka *Priloga debati o provođenju Dejtonskog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini* od 26.aprila 1996. godine; preuzeto iz Tarik Haverić, *I vrapci na grani*, Rabic, Sarajevo (2009), 363-364.

¹⁸⁴ Omer Karabeg, *Ko su građani drugog reda u BiH*, Most, Radio Slobodna Evropa, 8.januar 2011. dostupno

http://www.slobodnaevropa.org/content/most_gradjani_drugog_reda_finci_sejdic/2270186.html

¹⁸⁵ Asim Mujkić, *Bošnjačko sjelo 1*, 14.januar 2010. dostupno http://www.zurnal.info/home/index.php?option=com_content&view=article&id=1025:asim-mujki-bonjako-sijelo-1&catid=16:okuacija-u-sedam-slika&Itemid=33

¹⁸⁶ Primera radi, u delu izveštaja The State Department-a koji se odnosi na Bosnu i Hercegovinu, između ostalog je navedeno: “Diskriminacija ostaje ozbiljan problem, posebno prema nesrbima u Republici Srpskoj, nehrvatima u zapadnoj Hercegovini i nebošnjacima u centralnoj Bosni“; Dnevni list, *Konstitutivni narodi diskriminirani gdje su manjina*, 20.novembar 2010.

¹⁸⁷ Tarik Haverić, *Zašto BiH (nažalost) ne može biti građanska demokratija*, 1.februar 2006. dostupno <http://www.sarajevo-x.com/forum/viewtopic.php?t=22893#p698587>

razumevam presudu Evropskog suda za ljudska prava u slučaju „Sejdić i Finci protiv Bosne i Hercegovine“.

U Preambuli Ustava Bosne i Hercegovine se navodi da Ustav određuju „Bošnjaci, Hrvati i Srbi, kao konstitutivni narodi (zajedno s ostalima), te građani Bosne i Hercegovine“, što je ujedno i jedino pominjanje ostalih, ali u zagradi, i građana u tekstu Ustava koji predstavlja Aneks 4 Opšteg okvirnog sporazuma za mir u BiH (Dejtonski mirovni sporazum). Fokusiranost na konstitutivne narode u izvesnom smislu moglo bi biti razumljivo, s obzirom na kontekst u kojem Ustav nastaje, u toku mirovnih pregovora u cilju okončanja rata u kojem su sukobljene strane upravo predstavljali konstitutivni narodi, s tim da je potrebno naglasiti da i Ustav i mirovni sporazum u celini predviđaju nekoliko mehanizama za zaštitu individualnih ljudskih prava i sloboda.

U Članu II Ustava Bosne i Hercegovine navodi se da Bosna i Hercegovina i oba entiteta osiguravaju najviši nivo međunarodno priznatih ljudskih prava i temeljnih sloboda, kao i da se prava i slobode određeni u Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda i njezinim Protokolima direktno primjenjuju u Bosni i Hercegovini i imaju prvenstvo pred svim drugim zakonodavstvom. Dalje se navodi da sve osobe unutar područja Bosne i Hercegovine uživaju ljudska prava i temeljne slobode (spisak sadrži ukupno 13 prava i sloboda, poput prava na život, prava na slobodu i ličnu sigurnost, slobode misli, savjesti i vjeroispovijesti, slobode izražavanja, slobode mirnog okupljanja i slobode udruživanja, prava na imovinu, prava na obrazovanje i dr.) bez diskriminacije na bilo kojoj osnovi poput spola, rase, boje kože, jezika, vjere, političkog ili drugog mišljenja, nacionalnog ili socijalnog porijekla, pripadnosti nacionalnoj manjini, imovine, rođenja ili drugog statusa. U Aneksu I Ustava BiH navedeni su dodatni sporazumi o ljudskim pravima koji će se primjenjivati u BiH, ukupno petnaest međunarodnih i evropskih sporazuma među kojima su: Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida (1948), Međunarodna konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije (1965), Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (1966) i Opcioni protokoli (1966 i 1989), Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (1966), Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije u odnosu na žene (1979), Konvencija o pravima djeteta (1989), Evropska povelja za regionalne jezike i jezike manjina (1992), Okvirna Konvencija za zaštitu nacionalnih manjina (1994) i dr. Prethodno navedene odredbe ponovljene su i u Aneksu 6 Opšteg okvirnog sporazuma za mir u BiH, u okviru Poglavlja I: Poštivanje ljudskih prava.

Iako bi garantovana prava i slobode trebalo da onemoguće, ako ne stvarnu, onda barem formalnu diskriminaciju, u slučaju Bosne i Hercegovine to nije tačno. Raspolučenost bosanskohercegovačkog društva između demokratskih načela i diskriminacije, koja je nužna posledica etnopolitike, efektno je apostrofirao Miodrag Živanović u sledećoj rečenici:

*Omjer ova dva fenomena je ovakav: demokratija postoji formalno, a diskriminacija brutalno stvarno.*¹⁸⁸

Diskriminacija je potvrđena i u vidu presude u slučaju „Sejdić i Finci protiv Bosne i Hercegovine“ Evropskog suda za ljudska prava, čije je Veliko veće ustanovilo kršenje člana 14. Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda u vezi sa primenom člana 3.

¹⁸⁸ Radio Slobodna Evropa, *Forum građana za izbacivanje diskriminacije iz Ustava*, Marija Arnautović, 28.2.2011.dostupnohttp://www.slobodnaevropa.org/content/forum_građjana_za_izbacivanje_diskriminacije_iz_ustava/2323556.html

Protokola br. 1 u odnosu na ustavne odredbe o Domu naroda Parlamentarne skupštine BiH i kršenje člana 1. Protokola br. 12 u odnosu na ustavne odredbe o Predsjedništvu BiH (presuda je doneta 22. decembra 2009. godine).¹⁸⁹ Dervi Sejdiću i Jakobu Finciju onemogućeno je kandidovanje za Dom naroda Parlamentarne skupštine BiH i Predsjedništvo BiH jer se ne izjašnjavaju kao pripadnici konstitutivnih naroda, što je prema ustavnim odredbama nužno da bi se obavljale navedene funkcije. Prema Članu IV Ustava BiH „Dom naroda ima 15 poslanika, od toga dvije trećine iz Federacije (pet Hrvata i pet Bošnjaka) i jedna trećina iz Republike Srpske (pet Srba)“, a prema Članu V „Predsjedništvo Bosne i Hercegovine sastoji se od tri člana: jednog Bošnjaka i jednog Hrvata, od kojih je svaki direktno biran na području Federacije, te jednog Srbina direktno biranog na području Republike Srpske“.

U presudi je navedeno da je Sud zaključio da dugotrajna nemogućnost aplikanata da se kandidiraju za Dom naroda Parlamentarne skupštine BiH nema objektivno i prihvatljivo opravdanje i stoga krši član 14. Konvencije koji zabranjuje diskriminaciju u pogledu uživanja prava i sloboda priznatih Konvencijom u vezi sa članom 3. Protokola br. 1. koji glasi: „Visoke strane ugovornice obezbeđuju se da u primjerenim vremenskim razmacima održavaju slobodne izbore s tajnim glasanjem, pod uslovom da osiguravaju slobodno izražavanje mišljenja naroda pri izboru zakonodavnih tijela.“¹⁹⁰ Ukazano je i na obim zakonodavnih nadležnosti koje Dom naroda uživa što je u ovom slučaju imalo odlučujući značaj, jer je za donošenje svih zakona potrebna saglasnost oba doma, Doma naroda i Predstavničkog doma (Ustav BiH, čl. IV).

Ustavne odredbe koje čine aplikante nepodobnim da se kandidiraju na izborima za Predsjedništvo BiH također se moraju smatrati diskriminatorskim i kao takve predstavljaju povredu člana 1. Protokola br. 12. koji uvodi generalnu zabranu diskriminacije:

„1. Uživanje svih prava određenih zakonom osigurat će se bez diskriminacije na bilo kojoj osnovi, kao što su: spol, rasa, boja kože, jezik, vjera, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno porijeklo, pripadnost nacionalnoj manjini, imovina, rođenje ili drugi status.

2. Nikoga ne smiju diskriminirati javna tijela na bilo kojoj osnovi, kako je navedeno u stavu 1.“¹⁹¹

Sud je ukazao da su odredbe koje onemogućavaju kandidiranje imale za cilj uspostavljanje mira, odnosno da se zaustavi brutalni sukob obilježen genocidom i etničkim čišćenjem. S obzirom da su u postkonfliktnom periodu ostvareni znatni pozitivni pomaci u razvoju BiH, iako napredak još uvek ima brojnih teškoća, Sud smatra da se tužena država „može smatrati odgovornom što se osporavane ustavne odredbe još uvijek održavaju na snazi“ i ukazuje da se nijedna vrsta različitog postupanja koja se isključivo ili u kritičnom obimu zasniva na etničkom porijeklu pojedinca ne može objektivno opravdati u savremenom demokratskom društvu koje je izgrađeno na principima pluralizma i poštovanja različitih kultura.¹⁹²

¹⁸⁹ Presuda Sejdić i Finci protiv Bosne i Hercegovine Velikog vijeća Evropskog suda za ljudska prava, dostupno na internet stranici Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice BiH http://www.mhrr.gov.ba/ured_zastupnika/novosti/?id=1008

¹⁹⁰ Presuda, 27, 33.

¹⁹¹ Presuda, 27, 34.

¹⁹² Presuda, 32.

U presudi je navedeno da se Bosna i Hercegovina obavezala na ukidanje ustavne diskriminacije „ostalih“ prilikom prijema u Vijeće Evrope 2002. godine, kao i prilikom potpisivanja Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju sa Evropskom unijom 2008. godine. Na obaveze Bosne i Hercegovine ukazano je i kroz pozivanje na važeće međunarodne sporazume.

U Članu 1. Međunarodne konvencije o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije (stupila na snagu u odnosu na BiH 16. jula 1993.) navodi se: „U ovoj konvenciji izraz 'rasna diskriminacija' odnosi se na svako razlikovanje, isključivanje, ograničavanje ili davanje prvenstva koji se zasniva na rasi, boji, precima, nacionalnom ili etničkom porijeklu koji imaju za svrhu ili za rezultat da naruše ili da kompromituju priznavanje, uživanje ili ostvarenje, pod jednakim uslovima, prava čovjeka i osnovnih sloboda na političkom, ekonomskom, socijalnom i kulturnom polju ili u svakoj drugoj oblasti javnog života.“ U Članu 5. naglašava se da se države članice obavezuju da zabrane i ukinu rasnu diskriminaciju u svim njenim oblicima i da garantuju pravo svakome na jednakost pred zakonom bez razlike na rasu, boju, nacionalno ili etničko porijeklo, naročito u pogledu uživanja sledećih prava: političkih prava, naročito prava učešća na izborima, prava glasa i kandidature – prema sistemu opšteg i jednakog prava glasa, prava učešća u vladi kao i u upravljanju javnim poslovima, na svim nivoima, i prava pristupa javnim funkcijama pod jednakim uslovima.

Komitet za ukidanje rasne diskriminacije, koji nadgleda primenu ove konvencije, u izvještaju od 11.aprila 2006. godine ističe da postojeća pravna struktura isključuje iz Doma naroda i Predsjedništva BiH sva lica koja se izjašnjavaju kao „ostali“. „Komitet naglašava da zakonsko razlikovanje koje favorizira i daje posebne privilegije i prednosti određenim etničkim grupama nije u skladu s čl.1. i 5.(c) konvencije. Komitet dalje napominje da je ovo posebno postalo očigledno kada je prestala potreba zbog koje su posebne privilegije i prednosti bile uvedene“ (da bi se uspostavio mir nakon oružanog sukoba na teritoriji države članice). Ukazano je na nužnost da Bosna i Hercegovina nastavi sa izmjenama relevantnih odredbi državnog ustava i Izbornog zakona, s ciljem osiguranja jednakog uživanja prava glasa i kandidature svim građanima bez obzira na etničku pripadnost¹⁹³.

U Članu 25. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima (stupio na snagu u odnosu na BiH 6.marta 1992.) navodi se da svaki građanin mora imati pravo i mogućnost da bez ikakvih razlika (kao što su rasa, boja kože, spol, jezik, vjera, političko ili drugo uvjerenje, nacionalno ili socijalno porijeklo, imovina, rođenje ili neka druga okolnost) i bez neutemeljenih ograničenja:

- a) učestvuje u vođenju javnih poslova, direktno ili preko slobodno izabраниh predstavnika;
- b) bira i bude biran na pravednim povremenim izborima s općim i jednakim pravom glasa koji se moraju provoditi tajnim glasanjem, na način kojim se garantira slobodno izražavanje volje birača;
- c) ima pristup javnim službama u svojoj zemlji u skladu s principom opće jednakosti.

Komitet za ljudska prava, koji nadgleda provođenje ovog sporazuma, u izvještaju od 22. novembra 2006. godine izražava zabrinutost jer, „nakon odbijanja relevantnih ustavnih

¹⁹³ Presuda, 13-15.

amandmana 26. aprila 2006., državni ustav i Izborni zakon i dalje isključuju 'ostale' (...) Država članica treba ponovo započeti razgovore o ustavnim promjenama na transparentan način i na širokim osnovama participiranja uključiti sve činioce, s ciljem usvajanja izbornog sistema koji garantira jednako uživanje prava svim građanima prema članu 25. Konvencije, bez obzira na njihovu etničku pripadnost.¹⁹⁴

Treće strane u postupku „Sejdić i Finčić protiv Bosne i Hercegovine“ kojima je dopušteno da interveniraju u pisanoj formi činile su Venecijanska komisija, AIRE centar (Centar za savetovanje o individualnim pravima u Evropi) i Open Society Justice Initiative (Institut orvorenno društvo – Pravna inicijativa).

Venecijanska komisija ukazala je da su dvodomi sistemi tipični za federativne države i da je uobičajena svrha drugog doma u federativnim državama da se osigura jača zastupljenost manjih entiteta, ali u BiH je sasvim drugačije: u oba doma dvije trećine članova dolaze iz Federacije BiH, s razlikom da se u Domu naroda iz Federacije BiH zastupljeni samo Bošnjaci i Hrvati, a iz Republike Srpske samo Srbi. Zbog toga, Dom naroda nije odraz federativnog karaktera države, već je dodatni mehanizam koji ide u korist interesa konstitutivnih naroda. Ova tvrdnja može se i dodatno argumentovati, ukoliko se sagleda stranački sastav Predstavničkog doma i Doma naroda Parlamentarne skupštine BiH. Naime, (nacionalne) stranke koje zauzimaju najveći broj poslaničkih mesta u Predstavničkom domu istovremeno su i jedine stranke koje između sebe dele sva poslanička mesta u Domu naroda kroz klubove bošnjačkoga, hrvatskog i srpskog naroda.¹⁹⁵ Prema Ustavu BiH, osnovna funkcija Doma naroda, kako ukazuje Venecijanska komisija, jeste da bude dom u kojem će se koristiti veto za zaštitu vitalnoga nacionalnog interesa, mehanizma koji osigurava da se nijedna odluka neće doneti protivno interesima bilo kojega konstitutivnog naroda. Stoga, Venecijanska komisija naglašava da je uloga Doma naroda posebno negativna kao doma veta, gdje njegovi članovi vide odbranu interesa svog naroda kao svoj isključivi zadatak, bez učešća u uspjehu zakonodavnog procesa. Takođe se naglašava da Ustav BiH zadržava pravo da se koristi ovaj veto u odnosu na tri konstitutivna naroda, ali ne i za „ostale“. Kada je reč o izborima za Predsjedništvo BiH, Venecijanska komisija ističe da neposredni izbori za *de facto* odvojena etnička mjesta (biraju se tri kandidata za bošnjačkoga, hrvatskog i srpskog člana Predsjedništva) podržavaju glasanje za onog kandidata koji se smatra najjačim zagovornikom dotičnoga konstitutivnog naroda, a ne za kandidata koji je najpodobniji da brani interese države kao cjeline. Uzimajući sve navedeno u obzir, Venecijanska komisija zaključila je da su ustavne odredbe o izboru članova Doma naroda i Predsjedništva BiH u suprotnosti sa zabranom diskriminacije.¹⁹⁶

AIRE centar (Centar za savetovanje o individualnim pravima u Evropi) ukazao je da je na evropskom nivou postignuta puna saglasnost da je primjereno uskratiti pojedincu pravo kandidiranja na izborima samo na osnovu njegovih postupaka, a ne zbog njegovih prirodnih ili

¹⁹⁴ Presuda, 15-16.

¹⁹⁵ Podaci o stranačkoj strukturi Predstavničkog doma i Doma naroda dostupni su na internet stranici Parlamentarne skupštine BiH – Domovi PSBiH <http://www.parlament.ba/sadrzaj/1/64/29.html>

¹⁹⁶ U presudi je prikazano nekoliko dokumenata Venecijanske komisije koje su se odnosile na ustavno uređenje Bosne i Hercegovine: *Mišljenje o ustavnoj situaciji u BiH i ovlaštenjima visokog predstavnika* od 11. marta 2005., *Mišljenje o različitim prijedlozima za izbore u Predsjedništvo BiH* od 20. marta 2006., *Mišljenje o nacrtu izmjena Ustava BiH* od 12. juna 2006; 16-24

neotuđivih obilježja,¹⁹⁷ dok je Open Society Justice Initiative (Institut orvoreno društvo – Pravna inicijativa) istakao da političko učesće predstavlja jedno od prava i dužnosti koja odražavaju zakonsku vezu između građanina i države. U većini jurisdikcija, pravo građanina da glasa, da bude biran i pravo da se kandidira za visoku državnu poziciju je ono po čemu se jasno razlikuje državljanin od stranca. Ograničenje ovih prava, posebno po sumnjivom osnovu kao što je rasna i etnička pripadnost su, ne samo diskriminatorna, nego i podrivaju sam smisao državljanstva. Pored toga što predstavlja važno pravo povezano sa državljanstvom, politička zastupljenost je od posebne važnosti za etničke manjine i suštinska za prevazilaženje njihove marginalizacije i vraćanje u glavne tokove. Ovo je posebno tačno u situaciji nakon etničkog sukoba, gdje zakonom ozvaničene razlike po osnovu etničke pripadnosti mogu pogoršati tenzije, umjesto jačati konstruktivne i održive odnose među svim etničkim grupama, koje su neophodne za održivost multietničke države.¹⁹⁸

Nasuprot predstavljenom sadržaju presude, u izdvojenim mišljenjima priloženim uz presudu, sudije: Ljiljana Mijović, Khanlar Hajiyev i Giovanni Bonello uglavnom su svoje neslaganje sa presudom obrazlagali tvrdnjama da je zanemarila ratnu prošlost Bosne i Hercegovine. Ljiljana Mijović naglašava „kada se ne bi radilo o državi nastaloj na ruševinama, masakru i krvoproliću, bila bih mišljenja da je već sama obaveza pojedinca na nacionalno izjašnjavanje u pravcu ostvarenja uslova za kandidovanje za javnu dužnost neprihvatljiva, i sasvim dovoljna za postojanje povrede zabrane diskriminacije zasnovane na etničkoj pripadnosti (...) sama nemogućnost pripadnika etničkih manjina, kao i nemogućnost svih onih koji nisu u stanju ili prosto ne žele da se nacionalno izjasne kako bi postali kandidati za javne dužnosti, mogla bi se u suštini smatrati diskriminacijom.“¹⁹⁹ Giovanni Bonello ukazuje da mu presuda izgleda „kao građenje kula u zraku ne vodeći računa o tome da se ona može srušiti u rijeku krvi iz koje je iznikao Dejtonski ustav“ i naglašava da zanemarivanjem nepresušnih izvora neprijateljstva i mržnje „Sud nanosi zlo svojim isključivanjem historije, u kojoj se mržnja vrednuje kao kultura.“²⁰⁰ Zaključuje da „Sud nije utvrdio da rizik od građanskog rata, izbjegavanje pokolja ili očuvanje teritorijalnog jedinstva, ima dovoljnu društvenu vrijednost da opravda izvjesna ograničenja prava ova dva aplikanta. Ja ne dijelim ovakvo mišljenje. Ja ne mogu podržati Sud koji sije ideale, a žanje krvoproliće.“²⁰¹

Interpretacija presude kao zaštite prava dva aplikanta veoma je iznenađujuća, s obzirom da je u samoj presudi jasno stavljen akcenat na diskriminaciju „ostalih“ u Bosni i Hercegovini kojih ima znatno više od dva aplikanta. U presudi je naglašeno da Ustav BiH „razlikuje 'konstitutivne narode' (lica koja se izjašnjavaju kao Bošnjaci, Hrvati i Srbi) i 'ostale' (pripadnike etničkih manjina i lica koja se ne izjašnjavaju kao pripadnici bilo koje grupe zbog mješovitih brakova, mješovitih brakova roditelja ili drugih razloga),²⁰² a ustavne odredbe koje su presudom označene kao diskriminatorne nisu takve samo spram dva aplikanta, već spram svih građana i državljana BiH koji se ne izjašnjavaju kao pripadnici konstitutivnih naroda.

¹⁹⁷ Presuda, 29.

¹⁹⁸ Presuda 29-30.

¹⁹⁹ Izdvojeno mišljenje sudinice Mijović kojem se pridružio sudija Hajiev, 43.

²⁰⁰ Izdvojeno mišljenje sudije Bonella, 53.

²⁰¹ Izdvojeno mišljenje sudije Bonella, 54.

²⁰² Presuda, 5.

Upravo ovakva interpretacija koja fokus stavlja jedino na same aplikante smatram potvrdom da su građani koji se nacionalno ne izjašnjavaju u Bosni i Hercegovini nevidljivi i govore glasom koji se ne želi čuti. Kada se celokupna država svede na Bošnjake, Hrvate i Srbe, a zatim se isključivo posmatra kroz prizmu sukoba tokom devedesetih godina onda ne treba da iznenadi predstavljanje celokupne istorije i sadašnjosti Bosne i Hercegovine kao hronike nepresušnih neprijateljstava, pokolja i mržnje, što je neprimeren redukcionizam, kao što su neprimerene i neargumentovane formulacije poput „historije u kojoj se mržnja vrednuje kao kultura“.

Ukazujući da etničku pripadnost u bosanskohercegovačkom kontekstu ne treba posmatrati kao pravnu kategoriju, s obzirom na to da ona formalno podrazumeva isključivo opredeljenje samog pojedinca da se izjasni o pripadnosti, Ljiljana Mijović ističe da je to subjektivni kriterij i da svako ima pravo da se deklarira (ili ne) kao pripadnik jedne etničke grupe, ali da ne postoji zakonska obaveza za pojedinca da to i učini. „Kako nema zakonske obaveze pojedinca da se izjasni u smislu etničke pripadnosti, tako nema ni objektivnih parametara na osnovu kojih bi se takva pripadnost utvrđivala. Ova pripadnost dobiva značaj *tek* (kurziv N.P.) ako pojedinac ima želju da se bavi politikom.²⁰³ Prethodna rečenica osim što nije tačna, kroz minimiziranje značaja bavljenjem politikom ilustruje devalorizaciju principa građanstva kao ukupnosti sloboda, prava i dužnosti koje pojedinac uživa u okviru političke zajednice i koji garantuje ključnu uloga individue unutar političke zajednice.

Uz tvrdnju da izjava o etničkoj pripadnosti nije ni objektivna, ni pravna, već subjektivna i politička kategorija (iz čega bi trebalo da zaključimo da etnička pripadnost u političkom sistemu BiH i nije tako relevantna), Ljiljana Mijović navodi da Ustav BiH i Izborni zakon ne predviđaju bilo kakve kriterije koje bi neko morao da ispunjava da bi postao kandidat za člana Doma naroda, da bi samo nekoliko rečenica kasnije navela da se jedini formalni uslov koji članovi Doma naroda moraju da ispune odnosi na njihovu etničku pripadnost, što prema njenom mišljenju ukazuje na to da je Dom naroda upravo tako zamišljen da bi osigurao etnički balans u zakonodavnoj vlasti.²⁰⁴

Ljiljana Mijović dalje naglašava da je većina sudija zaključila, da relevantne ustavne odredbe nisu bile usmerene na uspostavljanje etničke dominacije, već da je namera takvih odredbi bila usmerena na zaustavljanje brutalnog konflikta i osiguranje stvarne ravnopravnosti strana u sukobu, odnosno konstitutivnih naroda, a rezultat primene ovih ustavnih odredbi jeste različit tretman pojedinaca, baziran na etničkoj osnovi. Da bi opravdala različit tretman pojedinaca na etničkoj osnovi, ona ukazuje da je i nakon 14 godina od ratnih sukoba zemlja i dalje duboko podeljena međuetničkim granicama, da državom upravljaju političke stranke koje ističu nacionalističke zastave i koriste nacionalističku retoriku.²⁰⁵ Tom prilikom izostavlja da pitanje postavi i na drugačiji način: da li ovakve ustavne odredbe doprinose nacionalnim podelama i porastu nacionalističke retorike?!

Kada ovakve ocene dolaze od sudija Evropskog suda za ljudska prava čija je svrha obezbeđivanje poštovanja obaveza iz Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, čija je ratifikacija nužan uslov za prijem u Savet Evrope, uz prihvatanje principa

²⁰³ Izdvojeno mišljenje sudinice Mijović kojem se pridružio sudija Hajiev, 42.

²⁰⁴ isto, 44-45.

²⁰⁵ isto, 47-49.

vladavine prava, smatram opravdanim strahove da se Bosna i Hercegovina još dugo neće posmatrati izvan okvira brutalnih sukoba i duboke etničke podeljenosti, usled čega joj se „progleda kroz prste“ kada treba da ispuni obaveze na koje se obavezala, što ne samo da onemogućuje demokratsku transformaciju nego i jača nacionalističke vođe, kao glavne protagoniste sukoba i podela. Stoga, izostanak eliminacije diskriminacije „ostalih“ u Bosni i Hercegovini predstavlja i deo odgovornosti institucija Evropske unije koje „progledavanjem kroz prste“ kompromituju načela na kojima počivaju. Podsećanja radi, Bosna i Hercegovina je članica Savjeta Evrope od 2002. godine.

Tokom monitoringa od decembra 2009. do januara 2011. godine koji je obuhvatio 15 štampanih i elektronskih medija u Bosni i Hercegovini²⁰⁶ zabeleženo je 407 objava koje su se odnosile na presudu Evropskog suda za ljudska prava u slučaju „Sejdić i Finci protiv Bosne i Hercegovine“. Već i sam broj objava ukazuje da bosanskohercegovački mediji nisu posvetili značajniju pažnju diskriminatornoj praksi konstatovanoj u državnom ustavu koja pristup građana, državljana BiH javnim poslovima uslovljava njihovom etničkom pripadnošću.²⁰⁷ Iako je gotovo opšte mesto reći da u Bosni i Hercegovini postoje tri etnički određene medijske sfere, u okviru kojih se isti događaji interpretiraju ne samo na različite, već i suprotstavljene načine, izveštavanje medija o ovoj temi bilo je neuobičajeno istovetno. Medijski izveštaji uglavnom su se zasnivali na izjavama predstavnika evropskih institucija koji su ukazivali na značaj sprovođenja presude i moguće sankcije koje bi se mogle primeniti ukoliko BiH ne izmeni sporne odredbe Ustava ili na izjavama bosanskohercegovačkih političara. Oni su već u januaru 2010. godine isticali da u uslovima predizbornih kampanja za oktobarske izbore nije moguće očekivati dogovor vodećih stranaka o ustavnim promenama, naglašavali su kako su u BiH diskriminirani i konstitutivni narodi, a predložene načine implementacije presude koji su dolazili od druge strane (bošnjačke, hrvatske, srpske) interpretirali su kao opsanost po „svoj“ narod. Sledeći izvor koji je inicirao medijske objave o ovoj temi činile su konferencije, okrugli stolovi i javne tribine u organizaciji akademskih institucija, nevladinih organizacija i udruženja nacionalnih manjina i građana BiH. Značajniju inicijativu novinari nisu pokazali niti kroz formu intervjua sa osobama relevantnim u oblastima zaštite ljudskih prava, evropskih integracija ili ustavnog prava, pa tako ni sa samim aplikantima Dervom Sejdićem i Jakobom Fincijem. U analiziranim objavama zabilježene su uglavnom samo njihove pojedine izjave. Tek nekolicina novinara, kolumnista i javnih ličnosti je problematizovala pravni sistem BiH koji favorizuje kolektivna, a ignoriše pojedinačna prava, ignorantski odnos prema jednakosti svih državljana, narušavanje međunarodnog ugleda BiH zbog izostanka sprovođenja presude Evropskog suda, što do sada nije učinila nijedna od 47 članica Saveta Evrope, kao i održavanje opštih izbora prema izbornim procedurama u kojima je diskriminacija sudski potvrđena.

²⁰⁶ 5 dnevnih listova (*Dnevni avaz*, *Dnevni list*, *Nezavisne novine*, *Oslobođenje*, *San*), 1 nedeljnik (*Dani*), 6 televizijskih stanica (večernje informativne emisije *BHT*, *FTV*, *RTRS*, *TV Hayat*, *TV Pink*, *TV SA*) i 3 radio stanice (večernje informativne emisije *BH radio*, *Radio Deutsche Welle*, *Radio Slobodna Evropa*).

²⁰⁷ Tokom naznačenog perioda zabeleženo je 6324 objava vezanih za ratne zločine, 1478 objava vezanih za religijske zajednice u BiH, 812 objava vezanih za povratničku populaciju, 795 objava vezanih za teme iz oblasti zaštite ljudska prava, 768 objava vezanih za kulturnu i umetničku produkciju koja je podrazumevala saradnju između kulturnih institucija i pojedinaca iz različitih gradova unutar BiH i između BiH i zemalja u regionu, dok se 367 objava odnosilo na manjinske zajednice u BiH.

U tekstu *Prezir prema manjinama*, Neven Anđelić navodi: “Ponekad tokom predavanja o ljudskim pravima ili nacionalizmu anglosaksonskim studentima priuštio sam šok tvrdnjom da ‘Jevrejima je ustavom onemogućeno da se kandiduju za predsjednika države u Bosni i Hercegovini. Štaviše, Romima je takođe zabranjeno’. Učestali odgovor na pitanje na šta ih ovo podsjeća je nacistička Njemačka”. Iako naglašava da u BiH nisu na delu progoni i ubistva Jevreja i Roma kao u nacističkoj Njemačkoj, Anđelić ukazuje da je diskriminacija prema pripadnicima manjina opšte prisutna i očita u svakodnevnom životu, a odgovornost za to, pored bosanskohercegovačkih političara, snosi i dio društva koji se naziva običnim ljudima, a koji često vrijeđaju i uznemiravaju pripadnike manjina.

*Isti oni ljudi koji uporno biraju vladajuće nacionaliste koji im opet za uzvrat omogućuju nefunkcionisanje pravne države i mogućnost da se krajnje rasistički izražavaju prema onima koji su u manjini (...) Ignorantski odnos prema jednakosti svih ljudi je moguć i to je ponovo jedna od rijetkih stvari oko koje se svi nacionalisti slažu*²⁰⁸

Problem diskriminacije konstatovane presudom Evropskog suda za ljudska prava u medijima je uglavnom predstavljen kao problem koji se odnosi samo na nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini, iako je u samoj presudi ukazano da ustavnu kategoriju „ostali“ čine pripadnici etničkih manjina i lica koja se ne izjašnjavaju kao pripadnici konstitutivnih naroda „zbog mešovityh brakova, mešovityh brakova roditelja ili drugih razloga“. Ovakva interpretacija dodatno ilustruje imperativ etničkog razvrstavanja kojem je „razumljiv“ status pripadnika nacionalne manjine, ali ne i status nacionalno neopredeljene osobe, jer je pripadnost etno-konfesionalnom kolektivu prirodna, rođenjem data, a ne stvar opredeljenja, izbora. „Mešovity brakovi“ se u takvom diskursu ionako tretiraju kao remetilački faktor, tako da diskriminacija osoba iz takvih brakova očito nije vredna ni pomena. Ukoliko se fokus prilikom implementacije presude usmeri samo na nacionalne manjine, doći će do toga da se u pravnom sistemu Bosne i Hercegovine, koji već favorizuje kolektivna prava, potvrdi samo još jedno kolektivno pravo, pri čemu će biti zanemaren ključni značaj presude koji se ogleda u zahtevu za većom afirmacijom i garancijom individualnih prava građana u Bosni i Hercegovini. Za razliku od bosanskohercegovačkih političkih lidera, ovaj aspekt presude naglašavali su sami aplikanti Dervo Sejdić i Jakob Finci, kao i predstavnici institucija Evropske unije. U decembru 2009. godine kada je presuda doneta, visoki predstavnik Valentin Incko presudu je označio kao „pobjedu djece iz mješovityh brakova“, sa distancom od skoro dve godine, nažalost, jasno je da je ova izjava bila preoptimistična i nerealna.

Za implementaciju presude Vijeće ministara BiH zadužilo je Ministarstvo pravde, da u koordinaciji sa Ministarstvom civilnih poslova i Ministarstvom za ljudska prava i izbjeglice sačini Akcioni plan kojim bi se jasno precizirale obaveze i zaduženja svih nadležnih institucija u procesu implementacije presude. Radnu grupu za provođenje Akcionog plana za izvršenje presude nisu činili predstavnici „ostalih“, iako je Vijeće nacionalnih manjina BiH uputilo dopis Vijeću ministara BiH, u kojem je izrazilo želju da njegovi članovi učestvuju u radu ove grupe. Ignorisan je i predlog ustavnih amandmana Vijeća nacionalnih manjina pri Parlamentu Bosne i Hercegovine. Održano je svega nekoliko sednica Radne grupe koje nisu rezultirale nikakvim konkretnim predlozima u cilju sprovođenja presude kroz usaglašavanje Ustava BiH sa Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda. Tokom avgusta 2010.

²⁰⁸ Neven Anđelić, *Prezir prema manjinama*, Oslobođenje, 28. avgust 2010.

godine Vijeće ministara BiH usvojilo je Izvještaj o radu Radne grupe za provođenje Akcionog plana za izvršenje presude, u kojem se navodi da će sa radom na ovom pitanju biti nastavljeno nakon opštih izbora u oktobru! Predstavnicima nacionalnih manjina u BiH su zatražili obustavu izbora, dok ne bude provedena presuda Evropskog suda i nacionalnim manjinama obezbijeđeno pravo kandidovanja, međutim Ustavni sud BiH se proglasio nenadležnim u ovom predmetu. Nakon oktobarskih izbora dominantnu temu činili su problemi u vezi sa formiranjem vlasti na državnom nivou. Vijeće ministara BiH nije formirano ni nakon godinu dana od izbora jer lideri šest vodećih (etno)partija nisu postigli dogovor o raspodeli ministarskih mjesta, čime su državu doveli u političku krizu koja je najčešće nazivana najvećom krizom od potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma.

Čak i kada se nametnu, u navedenom slučaju zahvaljujući evropskim institucijama, teme vezane za prava čoveka i građanina, ignorantnim odnosom bosanskohercegovačkih političara i medija, bivaju vrlo brzo banalizovane, čime se dodatno ojačava i neometano reprodukuje pravni i politički sistem „osjetljiv“ i sveden samo na zaštitu kolektivnih prava konstitutivnih naroda, odnosno neosjetljiv na uskraćivanje prava građanima koji se etnički ne izjašnjavaju ili se „pogrešno“ izjašnjavaju (kao Jevreji, Romi i dr). Apsurdnost ovakvog sistema ilustruje i činjenica da, pored većine funkcija dostupnih samo pripadnicima konstitutivnih naroda, i ombudsmeni u BiH mogu biti samo Bošnjak, Hrvat i Srbin.

Razočarenje usled neopravdanog i nedopustivog odugovlačenja sa implementacijom presude ilustriraju rečenicama jednog od aplikanata, Derve Sejdićija:

*Vidite, 22. decembra 2009. godine, nakon čitanja presude u Strazburu, izašao sam iz sudnice kao čovjek koji se ponovo rodio, zadovoljan, sretan, optimističan. Danas više nisam takav. Vrlo, vrlo teško je nadati se da će to uskoro biti provedeno.*²⁰⁹

S obzirom da implementacija presude predstavlja jedan od uslova za potpuno stupanje na snagu Sporazma o stabilizaciji i pridruživanju između Bosne i Hercegovine i Evropske unije i za podnošenje aplikacije za članstvo u EU, za očekivati je da će ovaj proces, pre ili kasnije, biti realizovan. Kao mnogo bitnije nameće se pitanje kako će biti izvršeno usklađivanje Ustava BiH sa Evropskom konvencijom o ljudskim pravima. Presuda može biti implementirana, na način da se ustavne odredbe vezane za Predsjedništvo BiH i Dom naroda Parlamentarne skupštine BiH prošire i uključe predstavnike „ostalih“, naprimjer postojeća odredba da se Predsjedništvo Bosne i Hercegovine sastoji od tri člana (Bošnjak, Hrvat, Srbin), može se izmeniti da se sastoji od četiri člana, od kojih bi jedan član bio predstavnik „ostalih“. Iako bi formalno presuda bila provedena, na ovaj način ne bi se bitno umanjila postojeća diskriminacija „ostalih“, jer time i dalje ne bi svim građanima BiH bio omogućen pristup javnim službama u skladu s principom opšte jednakosti, i što je još važnije ne bi bio narušen etnokratski poredak, u kojem status pojedinca i njegova osnovna prava zavise od njegove pripadnosti određenom kolektivitetu. S druge strane, ukoliko bi implementacija presude bila sprovedena u smislu da svim građanima/državljanima, pod jednakim uslovima, bude obezbeđeno uživanje i ostvarenje prava čovjeka i osnovnih sloboda na političkom, ekonomskom, socijalnom i kulturnom polju i u svakoj drugoj oblasti javnog života (što je samo jedna od mnogobrojnih sličnih rečenica u sadržaju presude), vodila bi transformaciji bosnanskohercegovačkoga političkog sistema i

²⁰⁹ Omer Karabeg, *Ko su građani drugog reda u BiH*, Radio Slobodna Evropa, 8. januar 2011.

društva od etnokratskog ka demokratskom, u kojem bi poštovanje principa vladavine prava i principa građanstva omogućilo da osnovna prava i slobode čoveka zaista budu zaštićena i neotuđiva, a ne zavisna od volje političara i njihovih kompromisa, i da svaki građanin bude jednako vredan pripadnik političke zajednice.

Imajući u vidu dosadašnju praksu međunarodne zajednice, pa tako i Evropske unije, da jednim reprezentativnim partnerima u pregovorima smatra predstavnike vladajućih nacionalnih stranaka, da su odluke donošene bez konsultovanja šire društvene javnosti, opozicionih stranaka i stručne javnosti²¹⁰ već ukazani izostanak efikasnosti i doslednosti u zahtevima da Bosna i Hercegovina ispuni obaveze preuzete prilikom članstva u evropskim institucijama i kao potpisnica evropskih i međunarodnih sporazuma, opravdanom se čini sumnja da će implementacija presude biti spovedena u najužem mogućem smislu. Zašto? Zato što jedino na taj način etnonacionalni lideri mogu neometano nastaviti sa svojom dosadašnjom političkom praksom kojom izvrgavaju ruglu gotovo sva načela demokratije. Vuk Perišić ukazao je na paradoksalnu situaciju da su na Jugoistoku evropskim idealima najvjerniji ostali oni koji su najveće žrtve evropske nemoći:

Dok su se nacionalistički režimi dovijali kako da obezvrijede svaki evropski ideal, njihovi podanici su od Evrope očekivali spas – da bi postali građani. I još uvijek se nadaju da će Leviathan Unije disciplinirati čopore nacionalista. Ima u toj nadi nečeg ponižavajućeg.²¹¹

Nadam se da ova nada neće biti i uzaludna.

²¹⁰ Nermina Mujagić, *Tihi govor Bosne*, 41.

²¹¹ Vuk Perišić, *Kritika fašističkog uma Život je kabare*, 31.januar 2011. dostupno <http://pescanik.net/content/view/6324/1368/>

IV 3. RETORIKA ETNO-ELITA

Nacionalnost ili nacionalna pripadnost ne može biti politički program ili politička osnova društvena života, osim u nacizmu i fašizmu, gdje je na djelu zvjerinjak, a ne politika!

Milan Kangrga²¹²

Zar je potrebna hrabrost da fašizmom nazovemo svaku politiku i svaku doktrinu koja drži da je jedna logički i moralno neodrživa konstrukcija kao što je nacionalna pripadnost, bitna za sudbinu nekog pojedinca ili nekog društva? Zar posljedice takve politike nisu upravo fašistički odvratne? (...) Imperativ da nacionalna pripadnost ne smije imati nikakvih pravnih, političkih ili bilo kakvih posljedica na nečiju sigurnost, život, sudbinu i svakodnevicu, svojim značajem nadilazi i demokraciju samu. Bez tog imperativa demokracija nije ni moguća, a to je najmanje bitno, jer život je nemoguć bez jamstva da netko zbog izmišljotine neće biti probuđen usred noći i odveden.

Vuk Perišić²¹³

Analizirajući društvena kretanja u Sloveniji i drugim postkomunističkim državama nastalim nakon raspada SFRJ i ukazujući na fašistoidne tendencije u društvu, Rastko Močnik u knjizi *Koliko fašizma?*, naslov već upućuje da pitanje ne glasi ima li fašizma, već koliko ga ima, upozorava da su završetkom Drugoga svetskog rata pobeđene fašističke države i njihove vojske, ali nije pobeđen „fašizam kao povijesna praksa, politička metoda, ideološka mreža i misaoni obrazac”.²¹⁴ Kao ključne elemente fašizma prisutne u postkomunističkim državama izdvaja „nacionalizam i nacionalni kolektivizam, rasizam, mržnju i kult moći i antiintelektualizam”.²¹⁵ Na osnovu dosadašnjih opisa Bosne i Hercegovine može se reći da su prisutni svi navedeni elementi, i to utostručeni. S obzirom da Močnik naglašava da prvi korak u borbi protiv fašizma jeste demistifikacija fašizma, prepoznavanje fašizma gde god se pojavi, u ovom poglavlju kroz prikaz retorike bosanskohercegovačkih elita nastojim ukazati na fašistoidne tendencije u bosanskohercegovačkom društvu.

Upotrebi termina fašizam prilikom kritike vladajuće ideologije može se prigovoriti da umanjuje značaj Holokausta i drugih zločina koje su počinili fašistički i nacistički režimi pre i tokom Drugoga svetskog rata, ali i da usporedba etno-konfesionalnog nacionalizma sa fašizmom uglavnom nije tačna. Time se ne želi reći da režimi zasnovani na ovakvoj ideologiji nisu *toliko* loši i *toliko* opasni, nego da su oni loši i opasni na svoj način, koji se ne mora obavezno zvati fašizmom ili nacizmom.²¹⁶ S obzirom da su važni elementi današnjega etno-konfesionalnog nacionalizma ujedno i sastavni delovi fašističke i nacističke mitologije (opsednutost etničkom čistoćom za koju se vezuje opstanak nacionalnog identiteta i nacionalne države, kult smrti u vidu ideje o patriotskom žrtvovanju za domovinu, glorifikacija rata i vojske), Ivan Čolović ističe da za tumačenje i kritiku ovih elemenata etnonacionalističke ideologije među relevantnim izvorima i legitimnim sredstvima jesu istorija fašizma i nacizma i

²¹² Milan Kangrga, *O nacionalizmu*, 17.jun 2010. dostupno <http://pescanik.net/content/view/5195/1331/>

²¹³ Vuk Perišić, *Kritika fašističkog uma Život je kabare*, 31.januar 2010. dostupno <http://pescanik.net/content/view/6324/1368/>

²¹⁴ Rastko Močnik, *Koliko fašizma?*, Arkzin, Zagreb,1998/1999.

²¹⁵ Rastko Močnik, n.d. 6

²¹⁶ Ivan Čolović, *Čemu danas govor o fašizmu i nacizmu*, Časopis za društvenu fenomenologiju i kulturnu dijalogiku „Zeničke sveske“, juni 2008. 151-158.

iskustva njegovog suzbijanja.²¹⁷ Drugi razlog za upotrebu termina fašizam jeste želja da naglasim značaj antifašizma i antifašističke borbe kao zajedničkog nasleđa sva tri bosanskohercegovačka naroda, koje se nastoji nasilno izbrisati iz njihovoga kolektivnog sećanja, jer „događaj antifašističkog otpora“, kako su ukazali Damir Arsenijević i Nebojša Jovanović, podriva teze o „višestoljetnoj blokovskoj podjeli Bosne i Hercegovine“.²¹⁸ Podsećanja radi, institucija koja je neizostavna u prikazima razvoja državnosti Bosne i Hercegovine, zvala se Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH).

Rastko Močnik ističe da nacionalne političke i intelektualne elite ne mogu pojmiti ideju i praksu antifašističke solidarnosti:

*Antifašistička borba tjera u laž njihovu nacionalističku i šovinističku retoriku ... time što je bio, time da je povijesna činjenica, antifašizam svagda i za svakoga dokazuje neistinu da su ljudi prije svega sebični pojedinci i sebične pojedinke, neistinu da se narodi moraju međusobno mrziti.*²¹⁹

Zvanične institucije u Bosni i Hercegovine ne obeležavaju 27. jul, Dan ustanka naroda i narodnosti u BiH u Drugome svetskom ratu. Sedamdesetu godišnjicu antifašističkog ustanka u Bosni i Hercegovini obeležilo je održanje građana „Antifašistička akcija Bosne i Hercegovine“, u čijem je saopštenju za javnost istaknuto: „Aktivistkinje i aktivisti iz deset gradova Bosne i Hercegovine (Bihać, Bugojno, Gradiška, Konjic, Mostar, Prijedor, Sarajevo, Stolac, Tuzla, Zenica) su lijepljenjem plakata i postavljanjem banera, podsjetili sugrađane na najslavnije razdoblje naše zajedničke istorije, antifašističku borbu.“²²⁰ Nužno je ukazati da ovi događaji okupljaju osobe iz gradova koji presecaju entitetske granice, nažalost, nisu svakodnevne i uobičajene, a naročito su retko prisutne u izveštajima dnevnih listova i televizijskih informativnih emisija.

Umberto Eko u tekstu *Ur-fašizam* ističe da se fašistička igra može igrati na mnogo načina, a naziv igre se ne mijenja. „Ur-fašizam je još uvijek oko nas, često neuniformiran i svakodnevno odjeven. Lakše bi nam bilo kada bi se danas pojavio neko ko bi javno govorio ‘Hoću ponovo otvoriti Auschwitz’, ‘Hoću da Italijom ponovo paradiraju crne košulje’, ali život nije tako jednostavan. Ur-fašizam se može vratiti pod najnevinijim maskama.”²²¹ U cilju njegovog razotkrivanja skicirao je listu od 14 elemenata tipičnih za ur-fašizam ili večni fašizam.

Ovi elementi ne mogu sačinjavati sistem, mnogi od njih su međusobno kontradiktorni i tipični su za mnoge druge vrste despotizma ili fanatizma. No, dovoljan je jedan od njih da otvori prostor fašizmu koji će se oko njega zgrušati.

U tekstu *Test na simptome fašizma u BiH*, Asim Mujkić je uz svaki Ekov element ur fašizma pružio odgovarajući opis karakterističan za bosanskohercegovačko društvo, ukoliko je opis u potpunosti podudaran sa datim elementom bodovan je sa 1 bodom, odsustvo elementa sa o

²¹⁷ Ivan Čolović, n.d.

²¹⁸ Damir Arsenijević i Nebojša Jovanović, „Bespuća politološke zbiljnosti“, Časopis za književnost i kulturu i društvena pitanja „Reč“, no. 75/21, (2007), 173-189.

²¹⁹ Rastko Močnik, n.d. 72-73.

²²⁰ Dan ustanka u BiH, 28.jul 2011. dostupno <http://www.h-alter.org/vijesti/europa-regija/dan-ustanka-u-bih>

²²¹ Umberto Eko, *Ur-fašizam*, prevod Kenan Efendić, 22.oktobar 2010. dostupno <http://www.pescanik.net/content/view/5840/1372/>

bodova, odnosno djelimično prisustvo sa 0,5 bodova.²²² Na kraju testa Mujkić zaključuje: „Zabrinjavajuće je da na Ecovoj skali simptoma ur-fašizma (fašistometru) od maksimalnih 14 bodova, BiH postiže 13,5, prema čemu bi se s pravom moglo zaključiti da je hiperfašizirana zajednica, ne u smislu jedinstvenoga ideološkog, zaokruženog poretka, već što je po mom sudu opasnije, u smislu disperziranih fašističkih elemenata koji su poprilično autonomni između sebe, pa se izoliranim sučeljavanjem, naprimjer s jednim od njih gotovo ništa ne postiže. Fašizacija je kapilarna, zalazi često u sfere trivijalnoga, banalnog čime postaje teško uočljiva, naprosto normalnost, zahvaljujući čemu ona izlazi kao pobjednica“.

U narednom delu nastojaću da elemente ur-fašizma ilustrujem primerima zabeleženim u bosanskohercegovačkim medijima, koji, nažalost, ne predstavljaju izolovane incidente, već svakodnevi sadržaj medijskog izveštavanja.

1. Kult tradicije

Eko ukazuje da je prvi element ur-fašizma kult tradicije. Taj tradicionalizam ogleda se u isticanju jedne te iste iskonske istine, istine koja je izrečena jednom za svagda. Ta iskonska istina u bosanskohercegovačkom kontekstu glasi- da između Bošnjaka, Hrvata i Srba vlada vekovna mržnja praćena zločinom “njih” nad “nama” kao konstantom, proteže se od prošlosti preko sadašnjosti i predstavlja stalno prisutnu opasnost “našoj” budućnosti.

Izdvojila sam nekoliko primera koji ilustruju “tradiciju vekovne mržnje i zločina”:

Tokom obeležavanja 65. godišnjice proboja logoraša iz Jasenovca u Donjoj Gradini aprila 2010. godine tadašnji premijer, a sadašnji predsjednik Republike Srpske Milorad Dodik istakao je: “*Republika Srpska* stvorena kao izraz volje srpskog naroda u BiH i kao *institucionalna zaštita naroda nad kojim je u Drugom svetskom ratu počinjen genocid*”, a novinar lista Press Ž.Marković u tekstu *Dok postoji RS, Srbe niko više neće ubijati!*- naglašava da je iz Donje Gradine poručena jedinstvena poruka koja glasi: “Postojanje Republike Srpske uslov je i garancija, ne samo za to da se stravični ustaški zločini koji su počinjeni u jasenovačkom logoru smrti nikada više neće ponoviti, već je i garant opstanka srpskog naroda na ovim prostorima”.²²³ Pored navedenog teksta, pomenutoj komemoraciji list Press posvetio je još četiri teksta²²⁴ u kojima se ukazuje da je “Međunarodna komisija za istinu o *jasenovačkom sistemu hrvatskih koncentracionih logora za istrebljenje Srba, Jevreja i Roma*”²²⁵ zaključila u aprilu 2008. godine da su *Hrvati uspjeli* u Jasenovcu i Donjoj Gradini *da ubiju* više od 700.000

²²² Asim Mujkić, *Test na simptome fašizma u BiH*, 18.februar dostupno http://www.zurnal.info/home/index.php?option=com_content&view=article&id=1159:asim-mujki-test-na-simptome-faizma-u-bih&catid=70:asim-mujki&Itemid=141

²²³ Press, Ž.Marković, *Srbe niko neće više ubijati*, 12.april 2010. (kurziv N.P., ukoliko nije navedeno drugačije, napomena važi i za naredne kurzive u medijskim tekstovima).

²²⁴ Press - *Pomen žrtvama genocida*, 11.aprila, autor E.P; *Čamdžiću, dalje od Gradine*, autor D.Momić, 10.april; *Josipović izrazio žaljenje zbog ustaških zločina u Jasenovcu*, agencija Srna, 19.april; *Muftija bez reči*, autor Boris Knežević, 13.april. 2010.

²²⁵ Na internet stranici sr.wikipedia.org mogu se pronaći podaci o pomenutoj organizaciji s tim što njen naziv glasi Međunarodna komisija za utvrđivanje istine o Jasenovcu ili Međunarodna komisija stručnjaka za istinu o Jasenovcu (osnovana 2000. godine), a ne Međunarodna komisija za istinu o jasenovačkom sistemu hrvatskih koncentracionih logora za istrebljenje Srba, Jevreja i Roma kako to navode novinari Pressa. U samom tekstu o ovoj organizaciji nalaze se formulacije *sistem hrvatskih koncentracionih logora Jasenovac* ili *sistem ustaških koncentracionih logora Jasenovac*.

Srba, 23.000 Jevreja i oko 80.000 Roma". Dalje se navodi da je na čelu delegacije Islamske zajednice BiH došao "kontroverzni banjalučki muftija Edhem Čamdžić" što je iziritiralo "znatan broj ljudi koji su došli u Donju Gradinu, jer neki svjedoci tvrde da je i Čamdžić učestvovao u likvidacijama Srba u posljednjem ratu" i kome su dubički Srbi i potomci jasenovačkih logoraša poručili da ne dolazi u Donju Gradinu sve dok se *Bošnjaci ne izvine za zločine zloglasne handžar divizije*". Novinar Boris Knežević u tekstu- *Muftija bez reči*, ukazuje da "višedecenijsko ćutanje poglavara IZ BiH i Rimokatoličke crkve o zločinima nad Srbima u NDH najbolja su potvrda osnovne poruke s komemoracije u Gradini - da je postojanje Republike Srpske jedini garant da se sličan zločin više nikada neće ponoviti".

Ukazivanje na kontinuitet u zločinima nad Srbima (od Drugoga svjetskog rata do posljednjeg rata), uz jasno imenovanje počinioca u vidu etnonima (Hrvati uspjeli da ubiju..., Bošnjaci se nisu izvinili...) više je nego očita u navedenim tekstovima, kao i naglašavanje stalno prisutne pretnje od mogućnosti ponavljanja zločina. Novinar nedeljnika Reporter Igor Gajić naglašava tu stalno prisutnu prijetnju ukazujući da je „*već odavno poznato da je obnovljena avet Handžar divizije, bivše jedinice Alije Izetbegovića, ponovo spremna na klanje po srpskim krajevima*“.²²⁶

U tekstu *Upozorenja dr. Jusufa Mulića - Zaboravlja se da je Srebrenica preživjela tri pokolja*,²²⁷ novinar Dnevnog avaza F.Karalić navodi da dr Jusuf Mulić, profesor emeritus, rektor Sarajevskog univerziteta od 1991. do 1993. godine i autor knjige *Velika Srbija, muslimani i Bosna*, ukazuje da je genocid u Srebrenici 1995. godine, treći pokolj koji su nad Srebreničanima počinili *četnici* u istom stoljeću i da se ova činjenica konstantno zaboravlja. Prema navodima profesora Mulića "prvi pokolj je bio 1918. godine kada je *Druga srpska armija*, bez ičijeg odobrenja, pod komandom vojvode Stepe Stepanovića poklala oko 200 Srebreničana. Sve redom su pljačkali, žene silovali i ljude ubijali". Do sledećeg pokolja došlo je 1942. i 1943. godina "kada su *četnici* poklali hiljade muslimana". Nakon ovoga dolaze devedesete, "kada su *četnici* podigli 'kvalitet' zločina, jer kada nisu mogli sve poklati, onda su ih i strijeljali i masovno ubijali civile, muslimane". Uzimajući u obzir prethodno navedeno, profesor Mulić ističe: „Mi smo trebali upozoriti Međunarodnu zajednicu da je ovo treći pokolj. Da su *nas*, ne samo klali, nego i protjerivali i palili sve redom". Dalje upozorava da je Republika Srpska nastavak politike "velike Srbije" i da neće biti ni države BiH sve dok postoji RS u ovom obliku. Dok je prethodni primer ilustrirao tendenciju izjednačavanja hrvatskog naroda sa ustašama, bošnjačkog naroda sa handžar divizijama, ovaj primer ilustruje izjednačavanje srpskog naroda sa četnicima.

Nakon usvajanja Deklaracije o osudi zločina u Srebrenici u Narodnoj skupštini Srbije, reis Islamske zajednice BiH Mustafa Cerić je izjavio: "Moja poruka Evropskoj uniji je: Ne dozvolite ponovo da vas humane suze iz Beograda prevare. Srbija se nije uopće promijenila, a ono što Beograd radi s Tadićem samo je prevara (...) Beograd mora ispuniti dva uslova - jasna osuda genocida, izvinjenje žrtvama bez ijednog ali, te javno obećanje svijetu *da neće ponoviti genocid protiv ikoga na Balkanu*".²²⁸

²²⁶ Reporter, Igor Gajić, *Ko je ovde Ejup Ganić*, 21.april 2010.

²²⁷ Dnevni avaz, F.Karalić, *Upozorenja dr. Jusufa Mulića Zaboravlja se da je Srebrenica preživjela tri pokolja*, 18.septembar 2010.

²²⁸ Dnevni avaz, Faruk Vele, *Beograd pokušava prevariti svijet lažnim riječima i gestama*, 17.april 2010.

U saopštenju za javnost, predstavnici Koordinacije udruga proisteklih iz Domovinskog rata iz Mostara istakli su da „bošnjačko-građansko-islamski koncept (...) svoje uporište baštini na Savfet-begu Bašagiću- da od Trebinja pa do Brodskih vrata nije bilo Srba ni Hrvata i Aliji Izetbegoviću da je BiH država temeljnoga islamskog naroda i dvije neislamske manjine, što je izravno u funkciji interesa bošnjačko-muslimanskog naroda. *Stoljetni plan o islamskoj državi Bosni i Hercegovini danas ima uporište i u svjetskoj terorističkoj organizaciji Al-Qaidi i izravna su prijatnja zapadno-kršćanskoj civilizaciji i NATO savezu (...) Osjećaj ugroženosti od fundamentalista koji medijski proganjaju neistomišljenike i političke protivnike otvara prostor kršćanskom savezu u BiH u obrani svoje nacije, vjere i opstojnosti na onim prostorima koji ne kontrolira bošnjački narod. Dvije trećine BiH nastanjaju kršćani koji čine i natpolovičnu većinu u BiH, prepoznali su nakane Sulejmana Tihića predsjednika unitarno-islamističke SDA i Zlatka Lagumdžije predsjednika građansko centralističke-neokomunističke SDP i sigurno će spriječiti islamizaciju i majorizaciju hrvatskog i srpskog naroda u BiH i ponovni progon kršćana u BiH*²²⁹.

Brojne reakcije koje su naglašavale „ponovni progon kršćana“ i „nastavak višestoljetne prakse“ zabilježene su i povodom odluke Općinskog suda u Sarajevu, o deložaciji kardinala Vinka Puljića iz dijela rezidencije Nadbiskupije i povrata te imovine nosiocima stanarskog prava, iako se od samog početka moglo pretpostaviti da će se pronaći kompromisno rješenje koje će zadovoljiti obe strane (što je i postignuto dodelom zamenskog stana nosiocima stanarskog prava, izvan rezidencije Nadbiskupije). U ime Hrvatskoga kulturnog društva „Napredak“ iz Mostara, fra Andrija Nikić ovim povodom uputio je pismo kardinalu Puljiću, u kojemu se navodi kako ovaj slučaj "vraća u komunističko razdoblje kada katolici, za razliku od pravoslavaca i muslimana, a na prvom mjestu svećenici i franjevci nisu imali nikakva prava, osim da budu ubijeni i da *pune kazamate*, u njima gnjiju i ostave svjedočanstvo vjernosti Bogu, Crkvi i narodu. Spomenuta sudska odluka podsjeća nas na brojna izvršenja smrtne kazne i oduzimanja posjeda, što je *turska vlast* bez odgovornosti tijekom četiri stoljetnog *zulumčarenja* provodila nad franjevcima, katolicima i njihovom imovinom na području Bosne i Hercegovine..."²³⁰

Iako se u međusobnom optuživanju ne biraju reči, uz naizmeničo pominjanje Srba i četnika, Hrvata i ustaša, Bošnjaka i handžar divizije ili Al-Qaide, ukoliko se pojavi zajednička „pretnja“ koju bosanskohercegovačke elite procene kao atak na njihove stečene pozicije tada će pokazati zavidnu kooperativnost i saradnju. Primera radi, povodom odluke ministra obrazovanja Kantona Sarajevo Emira Suljagića da ocena iz veronauke neće ulaziti u prosjek ocjena učenika koji pohađaju ovaj predmet, kako bi se omogućila ravnopravnost između učenika koji pohađaju i koji ne pohađaju veronauku prilikom upisa u srednje škole i fakultete, ministru je upućen zajednički dopis Katehetskog ureda Vrhbosanske nadbiskupije i Vjersko-prosvjetne službe Rijaseta Islamske zajednice BiH. Odluka ministra je interpretirana kao proterivanje veronauke iz škola uz ukazivanje da se na ovaj način *diskriminiraju djeca koja pohađaju veronauku, a koja su u većini, dok djece koja ne pohađaju ovaj predmet ima tek 10 posto*. Pročelnik Katehetskog ureda Vrhbosanske nadbiskupije monsinjor Petar Jukić objašnjavajući razloge za zajednički dopis ističe: „Žalosno je da je ta odluka stigla u ovakvoj situaciji kada se

²²⁹ Dnevni list, *Spriječiti islamizaciju i ponovni progon kršćana u BiH*, 12.januar 2011; Nezavisne novine, „Sarajevo progoni hrišćane iz BiH“, 12.januar 2011.

²³⁰ Dnevni list, *Deložiranje kardinala Puljića potvrda i nastavak višestoljetne prakse*, 12.novembar 2010.

svi naši narodi nalaze u krizi kao što je i cijela država u najvećoj političkoj krizi. Kada je narod ucviljen i nema šta jesti, a djeca i roditelji moraju bježati vani tražeći kruha, *on udara na ljude i na takvu vatru dolijeva ulje da bude još gore*. Zašto smućuje narod u ovakvoj situaciji? (...) *Mi smo srušili komunističku Jugoslaviju, srušit ćemo i ove neokomuniste*".²³¹

Na ovaj način je ilustrovana jedna od pretnji koja podjednako uznemiri sve tri etno-konfesionalne elite – komunizam/neokomunizam, što ujedno uključuje i ateizam.

2. Odbacivanje modernizma

Tradicionalizam podrazumijeva odbacivanje modernizma (...) odbacivanje Duha 1789. (i 1776., naravno), naglasio je Eko.

Među prvim rečenicama Deklaracije o nezavisnosti iz 1776. godine, nalazi se i sledeća rečenica: "Mi smatramo očiglednim istinama da su ljudi stvoreni jednaki, i da ih je njihov Tvorac obdario neotuđivim pravima među koje spadaju život, sloboda i traženje sreće".²³²

Duh 1789. predstaviću kroz nekoliko članova Deklaracije o pravima čoveka i građanina: Član 1. Ljudi se rađaju i žive slobodni i jednaki u pravima. Društvene razlike mogu biti zasnovane samo na zajedničkoj koristi; Član 2. Cilj svakoga političkog udruživanja je očuvanje prirodnih i nezastarivih prava čoveka. Ova prava su: sloboda, svojina, sigurnost i otpor ugnjetavanju; Član 4. Sloboda se sastoji u mogućnosti da se čini sve ono što ne škodi drugome; tako, vršenje prirodnih prava svakog čoveka nema granica osim onih koje obezbeđuju drugim članovima društva uživanja ovih istih prava. Ove granice mogu biti određene samo zakonom.²³³

Srđana Aleksića, vojnika Vojske Republike Srpske ubili su pripadnici te iste vojske, pošto im se suprotstavio kada su na ulici napali njegovog poznanika Alena Glavovića, Bošnjaka iz Trebinja. Vojnici su tada nasrnuli na Srđana i pretukli ga kundacima. Od zadobijenih povreda Srđan je preminuo 27. januara 1993. godine, a njegov otac na smrtovnici je napisao: "*Umro je vršeći svoju ljudsku dužnost.*"

Advokat ubica Srđana Aleksića na suđenju je rekao: "*Tako mu i treba, kad je branio baliju*"²³⁴

Ne mogu zamisliti rečenicu koja bi plastičnije prikazala odbacivanje Duha 1776. i 1789. godine, a Bojan Bajić ukazuje da ova fašistička izjava u sebi sublimira hiljade stranica opisa ideologije, politike i propagande koja je ubila Srđana Aleksića i koja ga danas nemilosrdno ubija:

Advokat to kaže u sudnici, gdje se sudilo za ubistvo Srđana Aleksića, ali ne i za otmicu i pokušaj ubistva Alena Glavovića. To znači da su institucije takođe djelovale fašistički, jer da je neki Haso spašavao Alena,

²³¹ Dnevni avaz, Faruk Vele, *Monsinjur Petar Jukić o progonima vjeronauke: Zašto Suljagić smućuje narod*, 16.maj 2011.

²³² Deklaracija nezavisnosti (1776) Jednodušna deklaracija trinaest država Amerike usvojena na Kongresu 4.jula 1776; Temelji moderne demokratije Izbor deklaracija i povelja o ljudskim pravima (1215-1989) IRO Nova knjiga, Beograd (1989), 107-110 .

²³³ Deklaracija prava čoveka i građanina (1789); Temelji moderne demokratije Izbor deklaracija i povelja o ljudskim pravima, 137-139.

²³⁴ Bojan Bajić, Jevanđelje po Srđanu, 25.januar 2011. dostupno <http://www.pescanik.net/content/view/6297/94/>

*pa onda ubijen, suđenja ubicama ne bi ni bilo (...) Republika Srpska ne veliča čin Srđana Aleksića. Njene institucije, režimski mediji i njen predsjednik radije se bave relativizacijom Srebrenice, Markala i Tuzlanske kapije, što u konačnici znači da su bliže Srđanovim ubicama i njihovom advokatu, a ne Srđanu i njegovom herojskom i plemenitom djelu. Predsjednik se grli sa Biljanom Plavšić, ali ne ide na Srđanov grob. Dižu se spomenici generalima, ali nema ulice ili trga Srđana Aleksića.*²³⁵

Tokom marta 2011. godine Boračka organizacija opštine Trebinje izrazila je ogorčenje načinom na koji se predstavlja lik srpskog borca, učesnika u *Odbrambeno-otadžbinskom ratu*, u filmu Srđana Golubovića "Krugovi" posvećenom Srđanu Aleksiću.²³⁶ S obzirom da snimanje filma nije završeno, pa samim tim nije ni javno prikazan, ostaje nejasno kako su članovi Borčke organizacije utvrdili način na koji film predstavlja lik srpskog borca, naglašavajući da ne žele „da u svijet ode pogrešna slika o našem gradu, kao i ni o pripadnicima vojske koja ga je branila“. Ako Srđan Aleksić predstavlja „lik srpskog borca“ onda ogorčenju filmom nema mesta, ali sam posve sigurna da za članove Borčke organizacije „lik srpskog borca“ ne predstavlja Srđan Aleksić, nego njegove ubice!

U pomenutom Trebinju Crkveni sud eparhije Zahumsko-hercegovačke aprila 2009. godine (sic!) odlučio je da iz crkvene zajednice izopšti dvoje aktivista nevladinog sektora zbog „*klevetničkog delovanja u pisanim i elektronskim medijima i blaćenja crkvenih velikodostojnika, sveštenstva i naroda*“!

3. Iracionalizam

Nepovjerenje prema intelektualnom svijetu uvijek je bio simptom ur-fašizma, ukazuje Eko, a kultura postaje sumnjiva čim se poistovjeti sa kritičkim stavovima.

Sraman odnos bosanskohercegovačkih vlasti prema institucijama kulture u BiH, u zemlji koja ima više ministarstava za kulturu nego pozorišta, ilustriraću kroz deo govora direktora Internacionalnoga teatarskog festivala MESS, Dine Mustafića na sjednici Evropskoga kulturnog Parlamenta 12. decembra 2009. godine u Geteborgu:

*Kultura i umjetnost su neprijatelj broj jedan svake vlasti koja svoj opstanak na vrhu stavlja ispred interesa svojih građana. Činjenica je da su umjetnost i kultura u stanju da povezuju ljude, da otvaraju nove demokratske načine razmišljanja, da grade mostove među ljudima i donose promjene. Vlast u mojoj zemlji očito osjeća prijetnju od ideja koje mladi ljudi u Bosni i Hercegovini danas izražavaju kroz umjetnost. Zbog toga danas nacionalistička vlast u mojoj zemlji ukida budžete važnih kulturnih institucija.*²³⁷

Na inicijativu Dine Mustafića, senatori Evropskoga kulturnog Parlamenta usvojili su *Rezoluciju podrške kulturnim institucijama u BiH*, u kojoj se, između ostalog navodi: „Evropski kulturni Parlament apeluje na vlasti Bosne i Hercegovine da konačno preuzmu odgovornost koju su im građani i građanke povjerali i da shodno evropskim kulturnim standardima podržavaju, finansiraju i unaprjeđuju očuvanje kulturno-historijskog naslijeđa i kulturnih institucija koje su od neprocjenjive važnosti za državu BiH.“ Ovaj apel nije imao nikakvog uticaja na nosioce vlasti u Bosni i Hercegovini.

²³⁵ Bojan Bajić, n.d.

²³⁶ Nezavisne novine, agencija Srna, *Borci kritikuju film o Srđanu Aleksiću*, 10.mart 2011.

²³⁷ Dostupno na internet stranici Međunarodnog tetatarskog festivala MESS <http://www.mess.ba/2010/bs/home/update/132/evropski-kulturni-parlament-usvojio-rezoluciju-podrske-kulturnim-institucijama-u-bih>

Umesto ilustrovanja napada na intelektualce, jer su ti napadi uglavnom uzrokovani njihovom kritikom "iskonskih, etničkih istina" što je izjednačeno sa nacionalnom izdajom koju ću prikazati u narednom delu, ovde ću predstaviti nekoliko stavova "uglednih intelektualaca" koji dobijaju znatnu pažnju medija.

Akademik Muhamed Filipović smatra da „*biti Bošnjak* mora biti prije svake regionalne odrednice ma koliko nama bila draga ona naša malena zemljica na kojoj smo rođeni. Ona kao takva nas neće moći održati, pogotovo *ako smo ugroženi, kao što jesmo*, nego samo *snažna svijest o cjelini našeg identiteta*, identiteta nas i naše zemlje i interesa poštovanja, podrške i pomoći između nas koji pripadamo svom narodu i zemlji“. ²³⁸ Etno-konfesionalno zajedništvo ne samo da je garant bezbednosti u ugrožavajućem okruženju, nego je i garancija „naše“ pravednosti i stremjenja ispravnim ciljevima, kako ih razumeva akademik Filipović. „Nekima je potrebno da i mi muslimani budemo fašisti. Ali, taj se jako vara, jer je *nemoguće da muslimani budu fašisti, kao ni komunisti* i da stoje na stajalištima o isključenju rasa, naroda, klasa, politika i vjerovanja iz kruga slobodnih ljudi, pokreta i naroda, jer je to *apsolutno suprotno islamu*“. ²³⁹ Jasno je da se tako apsolutno pravedna zajednica apsolutno suprotstavlja činjenju zločina, tako da zločini koje su počinili njeni pripadnici mogu biti samo navodni, odnosno nepostojeći. „*Navodni zločin* koji su legalne vojne snage RBiH počinile 1993. godine u zoni Kravica, gdje su, *navodno, pobili 3.500 ljudi (...)* taj *zločin nikada nije dogodio*“ i „*cijela farsa oko ubijanja srpskih civila* u zoni Srebrenice (je) izmišljena tek kao naknadno opravdanje za zločin genocida“, objašnjava akademik Filipović ²⁴⁰ Nakon hapšenja ratnog člana Predsjedništva BiH Ejupa Ganića u Londonu na zahtev srbijanskog tužilaštva za ratne zločine, akademik Filipović istakao je da ovo hapšenje „s punim pravom izazvalo ogorčenje i moralno zgražavanje *svih Bošnjaka i svih demokrata*“, da se u pravnom postupku institucija Velike Britanije „vide značajni tragovi političke, pa i *antimulimanske logike*“, da bi na kraju ukupno nezadovoljstvo iskazao tvrdnjom da „*sve što dolazi iz Engleske naprosto smrdi*“. ²⁴¹ Međutim, nakon odluke suda u Londonu da ne dozvoli izručenje Ejupa Ganića Srbiji, Muhamed Filipović ističe da je to dokaz kako je sudska vlast u Velikoj Britaniji neovisna, da je odbranila ugled engleskih institucija i zakona i da treba odati priznanje britanskom pravosuđu ²⁴².

Profesor Univerziteta u Banja Luci Emil Vlajki naročito je angažovan u negiranju genocida u Srebrenici koji je za njega „*najveći mit 20. stoljeća*“ uz često ukazivanje na „*navodno izvršene zločine* prema Hrvatima, Muslimanima i Albancima“ nasuprot „*jasnih zločina* koje su, prvenstveno ondašnji Muslimani, učinili glede Srba“. ²⁴³ On ne poriče u potpunosti ratne zločine koje su počinili pripadnici Vojske Republike Srpske tokom rata, ali nudi brojna opravdanja u cilju njihovog relativizovanja. „Naravno, etnička čišćenja Muslimana i Hrvata od strane Srba vršena su u BiH, i u tom pogledu na Balkanu nema nevinih, ali kada se sve sabere i odbije, onda su *Srbi nadaleko gubitnička strana*“. ²⁴⁴ Dalje ukazuje da „zločin u Srebrenici ima

²³⁸ Dnevni avaz, Muhamed Filipović, *Bošnjaci su jedan narod!*, 18.septembar 2010.

²³⁹ Dnevni avaz, Faruk Vele, *Akademik Filipović odbacuje historijske falsifikate: U bošnjačkoj politici nije bilo fašističke organizacije*, 16.januar 2011.

²⁴⁰ Dnevni avaz, Muhamed Filipović, *Legitimiranje osвете u međunarodnoj politici*, 24.jul 2010.

²⁴¹ Dnevni avaz, Muhamed Filipović, *Zašto je na meti Ganić*, 12.mart 2010.

²⁴² Dnevni avaz, Faruk Vele, *Odbrana Ganića bila je odbrana države BiH*, 28.jul 2010.

²⁴³ Reporter, Emil Vlajki, *Izdaja*, 10.mart 2010.

²⁴⁴ Nezavisne novine, Emil Vlajki, *Mentalni genocid nad Srbima*, 14.januar 2010.

dvije faze: *zločini počinjeni nad Srbima i isprovocirani zločin Srba nad Muslimanima* (sadašnjim Bošnjacima) (...) Drugi dio srebreničkog zločina, onaj izvršen od strane Srba nad Muslimanima, bio je *projektiran od strane Zapada*, a u sprezi sa dijelom tadašnjega muslimanskog rukovodstva. *Srbi su naglavačke uletjeli u postavljenu zamku*, što ih nimalo ne amnestira od počinjenog zločina.²⁴⁵ Posebno mi je monstruoza sledeća Vlajkijeva rečenica:

*Napomena: masovne grobnice su uobičajena stvar u ratnim vremenima kada se vrši asanacija terena kako ne bi došlo do masovnih zaraza.*²⁴⁶

Naglašava da srebrenički zločin nije genocid, jer je reč o zločinu koji takvu kvalifikaciju ne može podnijeti: „Genocid je neselektivno ubijanje (dijela) naroda na nekom području. U svjetskoj povijesti još nitko nije okvalificirao genocidom *lokalno selektivno ubijanje dijela muške populacije gdje se na životu ostavljaju reproduktivno sposobni žene i djeca*“.²⁴⁷ Ukazujući na brojne elemente „*bošnjačke demonizacije Srba*“ kojoj doprinosi i međunarodna zajednica, pa tako jedan vid demonizacije proizlazi iz „*skandaloznih presuda Haškog tribunala (ICTY) nedvosmisleno uperenog protiv Srba, a krajnje blagonaklonog prema onima koji su činili zločine nad Srbima*“, Vlajki ukazuje da određeni oblici demonizacije Srba potiču od Srba samih: „*Srpske 'humanitarne elite'* i većim dijelom političari, kako u BiH tako i u Srbiji, kao da se mazohistički natječu u proglašavanju i potvrđivanju Srba kao zločinaca. Previde se i koriste udžbenici gdje se Srbi (posebno bosanski) tretiraju genocidnim narodom.“²⁴⁸

Kao novoizabrani potpredsjednik Republike Srpske iz reda hrvatskog naroda (nakon izbora u oktobru 2010. godine) Emil Vlajki je za medije izjavljivao da će svim srcem surađivati sa novoizabranim predsjednikom RS Miloradom Dodikom: „Ako bude iskren u *suprotstavljanju međunarodnoj zajednici*, kao i u tome da se *ovo područje brani od islamizacije*, ja ću s njim iskreno surađivati i pomoći ću mu svom svojom snagom i inteligencijom.“ Kao svoje prioritete Vlajki je naveo *borbu protiv islamizacije, borbu protiv demonizacije srpskog naroda* i zalaganje za stvaranje hrvatskog entiteta unutar Federacije BiH, jer su „*Hrvati u Federaciji postali 'bošnjačko cvijeće'*“, „*Hrvati su na izvjestan način okupirani u Federaciji*“. Zagovara da Republika Srpska sa Hrvatskom uspostavi specijalne i paralelne veze, što je već učinila sa Srbijom, ukazujući da bi se tako „*trebala stvoriti jedna kršćanska koalicija koja će se suprotstaviti islamizaciji*. Tome se već suprotstavlja cijela Europa i ne vidim zbog čega bi se ovdje događalo nešto drugo od onoga što se događa unutar jedne *kršćanske Europe*.“²⁴⁹

U tekstu *BiH i dalje nad ponorom*, prof.dr.sc. Berislav Andrijević, član Udruženja prognanih Hrvata Posavine, ukazuje na sve češće zahteve za trećim, hrvatskim entitetom koji dolaze iz bivše paradržave Herceg-Bosne, u čemu im podršku daje Milorad Dodik koji je osnovni remetilački faktor da BiH zaživi kao država u kojoj bi sva tri naroda bila ravnopravna: „*Gospodine Dodik vratite 17 posto teritorije koji ste genocidnim ratom zauzeli, a onda možete slobodno davati izjave koje u posljednje vrijeme činite, a ugodne su ušima vaših sunarodnjaka: 'Srpska Republika zauvijek, Bosna kako može'*(...) Međunarodni sud u Haagu presudio je da je

²⁴⁵ isto

²⁴⁶ isto

²⁴⁷ Nezavisne novine, Emil Vlajki, *Dosta je*, 14. decembar 2009.

²⁴⁸ Nezavisne novine, Emil Vlajki, *Postmoderna demonizacija Srba*, 20. decembar 2009.

²⁴⁹ Dnevni list, Dragan Bradavica, *Hrvati moraju dobiti entitet kako bi se oslobodili bošnjačkog ropstva*, 15.novembar 2010.

RS utemeljena na zločinu, odgovorna za sve zlo koje je snašlo BiH, jer podržava genocidnu politiku, pa je valjda svakome jasno da takvu Republiku Srpsku treba ukinuti.”²⁵⁰

Sva tri navedena „intelektualca“ ilustruju uverenja na kojima počiva organsko shvaćeni kolektivitet, pretvaranje sunarodnika u srodnike koji su nužno svi isti među sobom i koje metonimijski predstavljaju nacionalne vođe, teroritorije ili gradovi. Apsolutizacija pozitivnih osobina se vezuje za „mi“ grupu, dok se „oni“ grupi pripisuju negativne osobine u jednako apsolutnoj formi.

4. Neslaganje kao izdaja

U modernoj kulturi naučna zajednica cijeni neslaganje kao način unaprjeđenja znanja. Za ur-fašizam neslaganje je izdaja.

Enver Kazaz ukazuje da etnonacionalizam u svojoj militantnosti mora neprestano predstavljati vlastitom puku druge etničke zajednice kao demonske neprijatelje, baš kao što u istoj mjeri mora zasnovati demonsku figuru etničkog izdajnika.²⁵¹ Konstruisanje etničkih izdajnika ilustrovao je na primerima bivšeg predsjednika Republike Srpske Dragana Čavića i lidera Stranke demokratske akcije (SDA) Sulejmana Tihića.

„Prvi je Dragan Čavić, koji je zbog svog pokušaja da emancipira SDS od Karadžićevoga ideološkog nasljeđa“, ističe Kazaz, „kažnjen na najradikalniji mogući način. On nije zbog svoje politike mira – koja je podrazumijevala i emotivno nabijeno izvinjenje Bošnjacima za genocid u Srebrenici, i formiranje Komisije Vlade RS za dokumentarno utvrđivanje istine o srebreničkom genocidu, i politiku stalnog pregovaranja i potrage za kompromisom te unutrašnjim konsenzusom u BiH, i priznavanje žrtava drugih te zločina počinjenih u ime srpske etnije, a u konačnici i uvod u denacifikaciju društva – samo izgubio prošle izbore, nego je javno označen kao srpski demonski izdajnik“.

Naime, u svom obraćanju javnosti predsjednik RS Dragan Čavić 22.juna 2004 godine povodom Izvještaja Komisije za Srebrenicu rekao je: “Najprije kao čovjek i Srbin, pa onda kao otac, brat i sin a tek onda kao predsjednik Republike Srpske moram reći da je ovih 9 dana jula srebreničke tragedije crna stranica istorije srpskog naroda. Učesnici ovog zločina ne mogu se opravdati nikome i ni sa čim. Onaj ko je činio ovakav zločin, i pri tome se možda pozivao na narod kome pripada po imenu i prezimenu, činio je zločin i prema vlastitom narodu. Onaj koji se možda pozvao na Boga čineći zločin, očekujući od Svevišnjeg blagoslov, činio je zločin protiv Boga u koga vjeruje. Onaj ko je činio ovakav zločin zbog osvete, osvetio se vlastitom narodu.”²⁵²

Jedini srpski političar iz Republike Srpske koji je tokom 2010. godine spomenuo genocid u Srebrenici, a da nije reč o njegovom negiranju, jeste Mladen Ivanić, lider Partije demokratskog progresa (PDP), koji je izjavio da bi podržao rezoluciju o osudi genocida u Srebrenici u Parlamentu BiH.²⁵³ Ubrzo nakon te izjave Ivanić je od strane Milorada Dodika i izvršnog sekretara SNSD Rajka Vasića imenovan kao “izdajnik”, “miljenik sarajevskih medija”, “prava

²⁵⁰ Oslobođenje, prof.dr.sc. Berislav Andrijević, *BiH i dalje nad ponorom*, 30.januar 2011.

²⁵¹ Dani, Enver Kazaz, *Politika demonizacije*, 15.juni 2010.

²⁵² *Ko se prvi izvine, magarac nije* (nije naveden autor), 5.novembar 2010. dostupno <http://www.buka.ba/ko-se-prvi-izvine-magarac-nije>

²⁵³ Dani, *Pozdravio bih rezoluciju o genocidu u Srebrenici*, 2.april 2010.

štetočina po RS". S obzirom da je reč o opozicionom političaru, navešću i konstataciju novinara Igora Gajića koji ističe da će Nataša Kandić, Jadranka Kosor i Doris Pak možda pomoći i „navodno ujedinjenoj opoziciji u RS da sa scene sklone one bezobraznike koji se usuđuju da prekinu dotok srpske krvi uvek gladnim vampirima“.²⁵⁴

Sulejman Tihić se demonizira, kako navodi Kazaz, u odnosu na etnonacionalističku intepretaciju rata kao mjesta političke, kulturološke, ideološke, etičke i svake druge legitimacije i rodnog toposa novoga bošnjačkog identiteta. “Jer, lideru SDA se ne prigovara zbog loših poteza njegove stranke u oblasti ekonomije, poljoprivrede, kulture, obrazovanja, infrastrukturnih projekata, obnove zemlje, sve veće socijalne bijede i svake vrste devastacije BiH. Ne, Tihićevim demonizatorima izmiču ta pitanja i problemi sa kojima se građani susreću u svojoj svakodnevnicu. Njima je jedino važno utemeljiti svoju kritiku u odnosu na militantnu verziju patriotizma i etnoidentitarnih proratničkih vrijednosti.”²⁵⁵

Dve izjave Sulejmana Tihića bile su „okidač“ ogromnog broja kritika u medijima, naročito tokom 2010. godine, kako od samih novinara/ki, tako i od političara, predstavnika boračkih udruženja, porodica žrtava ratnih zločina, intelektualaca poput akademika Muhameda Filipovića. Naime, Tihić je izjavio da smatra da član ratnog Predsedništva Ejup Ganić nije kriv za zločin u Dobrovoljačkoj ulici u Sarajevu tokom proteklog rata, ali da ne spori da se zločin dogodio, da je jedan broj ljudi tada ubijen i da odgovorni treba da budu sankcionisani, ukazujući da je za "slučaj Dobrovoljačka" već zadužen Sud u Bosni i Hercegovini. Pomenuta izjava interpretirana je ne samo kao atak na Ejupa Ganića i druge *patriote koje Srbija proganja* zbog ovoga slučaja, nego i na sve građane i branioce Sarajeva i države BiH i da je to *nastavak specijalnog rata protiv BiH i njenih branilaca koji su najsvijetliji dio bh. građanstva*.²⁵⁶ Isticano je da Tihić ne može predstavljati Bošnjake ako prihvata teze o građanskom ratu u BiH i inicijalnom zločinu u Dobrovoljačkoj, i da njegov stav da je akcija u Dobrovoljačkoj bila zločin predstavlja ustupak onima koji na sve načine pokušavaju opravdati zločin agresije, secesije i genocida nad Bošnjacima i BiH.²⁵⁷ Novinar Dnevnog avaza Sead Numanović ukazuje da je Sulejman Tihić “događaje u Dobrovoljačkoj ulici u Sarajevu, kada se *grad branio od četnika*” nazvao zločinom i označava ga personifikacijom “*politike koja je godinama ponižavala borce, nipodaštavala žrtve Srebrenice i svesrdno radila za ratnoprofiterske lobije*”²⁵⁸. U tekstu nije naveden nijedan argument kojim bi novinar potvrdio izrečene optužbe. Nakon presude Suda u Londonu kojom nije dozvoljena ekstradicija Ejupa Ganića Srbiji, a koja je interpretirana kao oslobađajuća presuda za Ejupa Ganića, novinar Fadil Mandal ističe da “odluka suda u Londonu *zatvara usta* sve bučnijim falsifikatorima povijesti koji fabriciranjem potjernica protiv bh. patriota i *izmišljanjem nepostojećih zločina Armije RBiH* žele potpuno izmijeniti karakter rata na ovim prostorima. A on je bio agresorski i genocidan”. Podsjećajući da je Sulejman Tihić u nekoliko javnih nastupa isticao da se u Dobrovoljačkoj ulici desio zločin i da za to neko mora odgovarati, Mandal navodi:

Čuvenom lutku Pinokiju zbog stalnog ponavljanja laži rastao je nos. Cinici bi rekli da će njegovom učeniku Sulejmanu Tihiću nakon laži u Dobrovoljačkoj vjerovatno još narasti uši. Ali, ne treba ići toliko nisko.

²⁵⁴ Reporter, Igor Gajić, *Nobel na stolu*, 31. mart 2010.

²⁵⁵ Dani, Enver Kazaz, *Politika demonizacije*, 15. juni 2010.

²⁵⁶ Dnevni avaz, Mirela Kukan, “*Na redu je nastavak specijalnog rata protiv BiH*”, 28. mart 2010.

²⁵⁷ Dnevni avaz, Muhamed Filipović, *Tihić je prihvatio tvrdnju da smo mi krivi za rat*, 2. april 2010.

²⁵⁸ Dnevni avaz, Sead Numanović, *Pobuna boraca protiv lopova*, 22. april 2010.

*Najveća kazna za predsjednika SDA danas je nepodijeljen prezir javnosti I nasmiješeno lice Ejupa Ganića na slobodi.*²⁵⁹

Optužbe Islamske zajednice BiH na račun Sulejmana Tihića mogu se ilustrovati saopštenjem za javnost u kojem je istaknuto da Rijaset IZ podstiče nevladine organizacije za zaštitu ljudskih prava da dignu svoj glas protiv kršenja ljudskih prava- onih koji su legitimno branili svoje pravo na život, vjeru, slobodu, imetak i čast i poziva „muslimane Bošnjake da utiču na svoje političke predstavnike da se *sustegnu govora koji po bilo kojoj osnovi kida međubosnjačko povjerenje i suradnju za dobrobit naroda i države*“.²⁶⁰ Naibu-reis IZ u BiH hadži hafiz Ismet ef. Spahić bio još eksplicitniji:

*Nemojte glasati za one koji su rekli da je u Dobrovoljačkoj bio zločin. Onaj ko nema čvrstu vjeru može to reći. Onaj ko nije bio tu može reći šta hoće. On naše borce naziva teroristima, jer nema vjere u sebe. Da nije bilo Dobrovoljačke, ne bi bilo ni Sarajeva, ni BiH.*²⁶¹

Komentarišući usvajanje Deklaracije o Srebrenici u Skupštini Srbije, Sulejman Tihić izjavio je za agenciju Srnu da je u proteklom ratu bilo zločina nad Srbima i Hrvatima, kako u BiH tako i u drugim državama, i da u tom smislu Bosna i Hercegovina, čiji su Srbi konstitutivni narod, treba raditi na deklaraciji ili sličnom dokumentu koji će jasno osuditi sve zločine bez obzira na broj, etničku ili versku pripadnost žrtava. Reakcije na ovu izjavu ilustruje tekst novinarka Dnevnog avaza Mirele Kukan, u kojem ističe da je “nakon Tihićevog nedavno izrečenog stava da je u sarajevskoj Dobrovoljačkoj ulici 1992. godine počinjen ‘zločin’ i da za to treba neko odgovarati, najnovija Tihićeva izjava izazvala je još veće *ogorčenje među bh patriotima, boricima i žrtvama agresije na BiH*”.²⁶² U prilog svojoj konstataciji navodi izjave predsjednice Udruženje "Žene Srebrenice" Hajre Ćatić koja ističe da *Tihić izgleda govori jezikom Srba* i da žrtve srebreničkoga genocida nikada ne bi podržale deklaraciju kakvu zagovara Tihić, naglašavajući da *zločina jeste bilo, ali nad Bošnjacima* i da je dovoljno samo izbrojati masovne grobnice bošnjačkog naroda i uporediti ih s brojem grobnica Srba. Predsjednica Udruženja “Žena – Žrtva rata” Bakira Hasečić istakla je da Tihić, kao logoraš koji je prošao razne torture, sa svojom dijagnozom ne može biti čelni čovjek najveće stranke u BiH i naglasila:

On ne može biti normalna osoba, koja nema PTSP, ponaša se kao da nije bio u logoru, nego na godišnjem odmoru. On ovakvim svojim izjavama udovoljava manjem bh. entitetu.

U nastavku teksta, potpredsjednik Saveza dobitnika najviših ratnih priznanja Ibrahim Jahić Čiko ističe da Armija i MUP RBiH nisu činili zločine, da oni nisu počinjeni u ime države, niti su naređeni od Predsjedništva i Vrhovne komande RBiH, nego su čak bili strogo zabranjeni:

Ono što su počinili pojedinci, oni za to trebaju odgovarati, ali sa naše strane nije bilo sistemskih, planskih i organiziranih zločina. Ako je Tihić takvo nešto izjavio, onda je to vrlo opasno, jer stavlja komparativni znak između žrtve i zločinca, branilaca i agresora (...) Nemoguće je donositi deklaraciju kojom će se izjednačavati zločini i ako se to desi, onda je to izdaja.

²⁵⁹ Dnevni avaz, Fadil Mandal, *Šta će sada reći Tihić*, 28.jul 2010.

²⁶⁰ Dnevni avaz, Mirela Kukan, *Sustegnite se od govora koji međusobnu saradnju*, 25.mart 2010.

²⁶¹ Dnevni avaz, M.Čabrić, *Ef.Spahić: nemojte glasati za one koji su rekli da je u Dobrovoljačkoj bio zločin*, 19. juli 2010.

²⁶² Dnevni avaz, Mirela Kukan, *Hasečić:Tihić svojim izjavama udovoljava RS*, 2.april 2010.

Na internet stranici croportal.ba objavljen je tekst „*JUDINI SINOVI: Popis IZDAJNIKA hrvatskog naroda u BiH*“. Nekoliko javnih ličnosti u BiH, u tekstu predstavljeni kao Hrvati i Hrvatice, imenovano je izdajnicima jer su potomci četnika, dobitnici priznanja za hrabrost Alije Izetbegovića, vazalski služe multietničkom Sarajevu, stavili se u službu probošnjačke politike, miljenici su bošnjačke propagandne mašinerije, trabanti bošnjačke politike, politički gubitnici koji računaju na podršku bošnjačkoga biračkog tijela itd. Ukratko, te „izdajnike“ Bošnjaci kuju u zvijezde jer zastupaju njihove stavove i političke teze, a suština tih „izdajničkih“ stavova jeste da su antihrvatski i antiverski. Tekst se završava sledećim upozorenjem:

*Njihovim radom i djelovanjem nastavlja se već započeti proces dekonstituiranja i majorizacije hrvatskog naroda u BiH.*²⁶³

Navedeni primeri ilustruju da sva tri bosanskohercegovačka etno-konfesionalna nacionalizma počivaju, kako je ukazao Kazaz, na militantnoj verziji patriotizma i etnoidentitarnih proratničkih vrednosti.

5. Strah od razlike

Ur-fašizam ojačava i pridobiva podršku time što iskorištava i raspiruje prirodni strah od razlike (...)Ur-fašizam je tako, po definiciji, rasistički.

Prethodno predstavljeni napisi u medijima ilustruju stalno prisutno raspirivanje straha od razlika - etnofobija u današnjoj Bosni i Hercegovini, stoga se nije teško složiti sa konstatacijom Ivana Lovrenovića da je strah osnovni refleks, koji upravlja političkim odnosima između triju etničkih zajednica u Bosni i Hercegovini, ali i da je „*politika straha* kapilarno ispunila i dobar dio najosobnijega prostora ljudskih intima, te postala trajan vladajući oblik ponašanja, kojim su obilježene i nove generacije”.²⁶⁴

Etnoreligijski nacionalizam je, ukazuje Lovrenović, sveprožimajući element javnoga mnijenja i kulturnoga modela u današnjoj Bosni i Hercegovini, s jednakim intenzitetom u sve tri etničke zajednice. “Njime su dubinski impregnirane sve strukture društvenoga života: službeni politički diskurs, kulturna sfera, sustav obrazovanja po cijeloj vertikali od vrtića do univerziteta, mediji, diskurs vjerskih zajednica i njihovih lidera. Intelektualno razorna politička metafizika ‘narodnoga bića’ i ‘nacionalne kulture’ instalirana je kao vladajući moment i kriterij kulturnih i obrazovnih programa. Opasnost te pojave sastoji se u njezinoj običnosti; u naučenosti na nju kao na nešto što je ne samo normalno, nego i društveno poželjno.”²⁶⁵

Lovrenović dalje ističe da “građanski individualizam, kritički *ratio*, civilna kultura i raznovrsni oblici subkulture, subverzivna energija alternative, sve ono što jedino može biti uspješna obrana od diktature *mi-diskursa* i uvjet njegove makar i polagane neutralizacije i detronizacije – postoji danas u Bosni i Hercegovini, ali samo u izoliranim, alternativnim

²⁶³ *JUDINI SINOVI:Popis IZDAJNIKA hrvatskog naroda u BiH* (autor nije naveden), 18.februar 2011. http://croportal.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=2007:hrvatski-judini-sinovi-izdajnici-hrvatskog-naroda-u-bih&catid=39:bih&Itemid=324

²⁶⁴ Ivan Lovrenović, Miljenko Jergović, *Bosna i Hercegovina Budućnost nezavršenog rata*, Novi liber, Zagreb, (2010), 174.

²⁶⁵ n.d. 161

pokušajima. U takvom svijetu, u kojemu je etničko-konfesionalno-politički kolektivizam temeljna društvena vrijednost, 'čistoća' i samodovoljnost vlastite etničke kulture predmet obožavanja, zazor prema drugoj etničkoj grupaciji glavno ideološko 'gorivo', te u kojemu je vrednosno-kriteriološki sustav narušen do granice raspadanja, a socijalni status više od polovice stanovništva gotovo parijski, i u kojemu je na djelu organska simbioza političkih struktura i korupcijsko-kriminalnoga sustava – jedva da je i zamisliv pojedinac kao politički subjekt u građanskom smislu riječi, kao nosilac demokratski iskazane i oblikovane političke volje. Nasuprot tomu, takav svijet idealan je laboratorij za proizvodnju kolektivnih strahova, za jačanje tribalnih refleksa, za sve oblike masovne manipulacije, u kojima demokracija, vazda pod prividom potpune legalnosti i legitimnosti, biva izobličena i ismijana do vlastite karikature ili pervertirana do vlastite negacije.”²⁶⁶

6. Individualna ili socijalna frustracija

Fašizam potječe iz individualne ili socijalne frustracije. Zato je jedan od tipičnih elemenata povijesnog fašizma bio poziv frustriranoj srednjoj klasi, klasi koja je trpjela ekonomsku krizu ili patila od osjećaja političkog poniženja, uplašena pritiskom nižih socijalnih grupa. U naše vrijeme, kada su stari proleterti postali malograđanima (a lumpenproleterti uglavnom odstranjeni s političke scene), fašizam sutrašnjice svoju će publiku pronaći u ovoj novoj većini.

Malograđanska fašistička publika u današnjoj Bosni i Hercegovini izražava se svakodnevnim ispisivanjem na javnim površinama uvredljivih grafita (“Nož, žica, Srebrenica”, “Nož, kolac, Jasenovac”, “Nož, žica Grabovica”, “Smrt Jevrejima, smrt Srbima”, “Smrt Balijama”, “Hrvatsku djecu na kolac”), fašističkih simbola (kukasti krstovi, veliko slovo U) i pozdrava (“Sieg Heil”), napadima na verske objekte, napadima na povratnike i njihovu imovinu, nasiljem na sportskim takmičenjima tokom kojih se na tribinama vijore zastave nacističke Nemačke, a timovi nose imena po haškim osuđenicima (npr. Dariju Kordiću), uličnim obeležavanjem rođendana osuđenih i optuženih za ratne zločine (npr. Radovanu Karadžiću), neprikrivenim govorom mržnje na raznim internet forumima i drugim on-line društvenim grupama, ili kroz žaljenje da se zbog pekara čiji su vlasnici Bošnjaci i Albanci “u gradu više ne mogu kupiti *srpske kifle*”! Spisak malograđanskih fašističkih praksi ovim se nikako ne iscrpljuje!

Nasilje tokom i nakon sportskih utakmica „ukrašenih“ raznovrsnom fašističkom i nacističkom ikonografijom može se završiti i smrtnim ishodom što se i dogodilo tokom sukoba navijača fudbalskih klubova „Široki Brijeg“ i „Sarajevo“ oktobra 2009. godine u Širokom Brijegu. Puštanje iz pritvora navijača sarajevskog kluba i zadržavanje u pritvoru navijača NK Široki Brijeg, bio je povod za proteste oko 5000 meštana Širokog Brijega tokom kojeg su, između ostalog, isticali da Olivera Knezovića, osumnjičenog za ubistvo Vedrana Puljića, „*treba osloboditi svake odgovornosti jer je, kako kažu, samo branio njihov grad*“. Sama novinarka Dnevnog lista Marija Medić na kraju izveštaja o ovim protestima navodi: „*Nije nam jasno zašto su zatvoreni kada su samo branili svoj grad, samo je jedno od pitanja na koje Širokobriježani jučer nisu dobili odgovor*“.²⁶⁷ Potpuni izostanak empatije prema žrtvi ubistva ne treba da iznenađuje u ambijentu višegodišnjeg negiranja „tuđih“ žrtava „naših“ ratnih zločina koji su ili navodni, nepostojeći ili isprovocirani ili nužni u odbarni „našeg“ naroda i „naših“ teritorija što

²⁶⁶ n.d. 161-162.

²⁶⁷ Dnevni list, Marija Medić, 5000 ljudi traži pravu istinu o neredima, 7.oktobar 2009.

je dovoljno da „mi“, zanemarujući sva pravna i moralna načela, amnestiramo „naše“ ratne zločince i veličamo ih kao „naše branitelje“. Isti obrazac amnestiranja – samo su branili svoj grad – ilustruje i navedeni primer.

7. Opsesija zavjerom

Ljudima koji osjećaju da im je oduzet njihov društveni identitet, ur-fašizam kao jedinu privilegiju dodjeljuje činjenicu da su rođeni u istoj zemlji. Ovo je korijen nacionalizma. Osim toga, jedini koji narodu mogu priuštiti njegov identitet jesu njegovi neprijatelji. Tako u korijenima ur-fašističke psihologije leži opsesija zavjerom, po mogućnosti međunarodnom. Pristaše se moraju osjećati opkoljenim. Najlakši način rješavanja problema zavjere jeste poziv na ksenofobiju.

U diskursu koji oličava predsjednik Republike Srpske Milorad Dodik i članovi njegove partije, od kojih su pojedini nosioci i visokih dužnosti na nivou BiH, prisutno je nekoliko zavereničkih pretnji protiv srpskog naroda i Republike Srpske koja je izraz „autentične volje“ tog naroda. Pretnje dolaze, pre svega, od bošnjačkih unitarista koji žele da ukinu RS i stave pečat genocidnosti na srpski narod, od Turske koja je pokrovitelj bošnjačkih interesa u BiH, od međunarodne zajednice i Haškog tribunala, koji kao politički sud donosi presude na štetu srpskog naroda po „diktatu svjetskih moćnika“ radi ostvarenja ciljeva u korist Bošnjaka. Iako je ovakva interpretacija rada Haškog tribunala dominantna, ona može biti i radikalno izmjenjana, ukoliko je to u skladu sa „srpskim nacionalnim interesima“. Primera radi, kada je reč o hrvatskoj vojnoj akciji „Oluja“ i stradanju srpskih civila, kredibilitet Haškog tribunala naglo raste i ukazuje se da će o „Oluji“ najbolju ocenu dati Haški tribunal.

Na komemoraciji povodom obilježavanja 18. godišnjice stradanja Srba iz bratunačke i srebreničke opštine 12.jula 2010. godine, tokom govora koji se uglavnom odnosio na komentarisanje genocida u Srebrenici, Milorad Dodik je naglasio da Republika Srpska nije genocidna, da žali za svim žrtvama u proteklom ratu i da posebno pogađa neobjektivan pristup međunarodne zajednice i pravosudnih organa prema zločinima počinjenim nad Srbima u Podrinju, za koje niko nije odgovarao.

Republika Srpska ne osporava da se u Srebrenici dogodio zločin velikih razmjera, ali po definiciji to nije bio genocid, kako ga je okarakterisao Međunarodni sud u Hagu. Međunarodna zajednica i Haški tribunal imaju selektivan pristup i favorizuju bošnjačke žrtve, pokušavajući da nametnu kolektivnu odgovornost srpskom narodu, ali to nije moguće, jer su zločine počinili pojedinci iz svih naroda u ratu u BiH i za to treba da odgovaraju. Ako se dogodio genocid, onda je on počinjen nad srpskim narodom ovog kraja, gdje su masovno ubijani žene, djeca i starci.²⁶⁸

Pored relativizovanja i negiranja zločina koje su počinili pripadnici Vojske Republike Srpske, ovaj diskurs karakteriše i stalno obezvređivanje Bosne i Hercegovine. U jednom od mnogobrojnih opisa Bosne i Hercegovine, Milorad Dodik navodi:

Veliki svet je stvorio ovu Bosnu da muslimane ne ostave same. Ali, ni Srbima ni Hrvatima život sa njima ne odgovara. Ova priča trenutno odgovara samo muslimanima koji veruju da mogu da ovladaju celom Bosnom. A to neće moći. Nas niko neće potčinjavati. Mi Srbi ne živimo u Bosni, nego u Republici Srpskoj. Bosna je za nas moranje. Nešto što želimo da stresemo sa leđa kao teret. To je jasno i strancima ovde koji se sastaju godinama svakog petka da donesu odluke o BiH. I toj ambasadorokratiji je jasno da

²⁶⁸ Nezavisne novine, Rade Šegrt, *Za zločine niko nije odgovarao*, 13.jul 2010.

*multietničnost može negde da se sprovede, ali u Bosni je ona nemoguća. Bosna je mentalno podijeljena zemlja.*²⁶⁹

Pored velikosrpskih i velikohrvatskih aspiracija, hrišćanska Evropa i antimuslimanski faktori u međunarodnoj zajednici se često navode kao zavereničke pretnje spram bošnjačkog naroda. U tekstu *Montiranje terorizma*, lider Bosanske stranke (BOSS) Mirnes Ajanović ukazuje da "širenje straha od navodnoga islamskog terorizma jeste interes, kao što je poznato, antimuslimanskog faktora u međunarodnoj zajednici koji širenjem antiislamizma nastoji opravdati svoju odgovornost za dopuštanje genocida nad muslimanima Bošnjacima s jedne i velikosrpskog nacionalizma s druge strane, koji svoje zločine nastoji minimizirati sataniziranjem žrtava – muslimana. Zato, čuvajmo se neznanja, jer *neprijatelji pravednog društva nisu 'vehabije', nego naoružane četničke paravojne formacije koje slobodno paradiraju Bosnom i razni Tihići*, i svi njima slični bošnjački političari koji sramno šute i koji nam zbog našeg neznanja skoro pa uspješno podmeću da smo kriminogena vjerska zajednica, horda u srednjovjekovnom zanosu, bijela El-Kaida i opasnost za globalni mir. Da nas ne treba ni biti."²⁷⁰

Novinar Ruždija Adžović smatra da je neiskerenost međunarodne zajednice skupo koštala građane Bosne i Hercegovine, a "najveće žrtve dvostrane politike bili su *Bošnjaci, koji su tokom agresije na našu zemlju ostavljeni u sendviču između zločinačkih namjera našega istočnog i zapadnog susjeda*". Kao potvrdu pogubnosti britanske politike tokom rata prema Bošnjacima navodi pismo bivšega britanskog premijera Džona Mejđžora, u kojem višem dužnosniku ministarstva vanjskih poslova Velike Britanije Duglasu Hogu ukazuje da je "neophodno da se nastavi s prevarom 'Vance-Owenovim' mirovnim razgovorima da bi se događala kakva-takva akcija, sve dok Bosna i Hercegovina ne prestane postojati kao važeća država, a njeno muslimansko stanovništvo ne raseli iz svoje zemlje" jer je takva politika od "najboljeg interesa za stabilnu Evropu u budućnosti, čiji se sistem vrijednosti bazira i mora ostati baziran na hrišćanskoj civilizaciji i etici".²⁷¹ Ostavljajući po strani pitanje o autentičnosti navedenog pisma, nameće se pitanje sa kojim ciljem autor 2010. godine prezentira pismo od kojeg nas deli skoro dvadeset godina sa veoma uznemirujućim i pretećim sadržajem spram Bošnjaka u Bosni i Hercegovini? Kao dogovor se nameće produkcija strahova u cilju nacionalne homogenizacije zbog novonastale situacija koja se interpretira kao preteća opasnost po „nas“ (hapšenje Ejupa Ganića).

Da Evropa može biti preteća i po katolike ukazuje kardinal Vinko Puljić koji smatra da se „u cijeloj Evropi uočava jedan negativan stav prema svemu što je katoličko“ i dodaje:

*Hrvati su krivi jer su katolici. Oni koji misle da će riješiti BiH samo sa dva naroda, jer računaju sa brojinim i jačim, njima odgovara takav stav prema Hrvatima nad kojima se vrši etnocid, kulturocid i etničko čišćenje.*²⁷²

²⁶⁹ Dani, *Šizofrenija na djelu*, 30.jul 2010. (intervju sa M.Dodikom preuzet iz Večernjih novosti)

²⁷⁰ Dnevni avaz, Mirnes Ajanović, *Montiranje terorizma*, 9.januar 2010.

²⁷¹ Dnevni avaz, Ruždija Adžović, *Nastaviti s prevarom sve dok BiH ne prestane postojati, a muslimani se ne rasele*, 20.mart 2010.

²⁷² Oslobođenje, *Hrvati su krivi jer su katolici*, 11. novembar 2010. (intervju preuzet sa portala NVO Croatia Libertas, croporta.ba)

Komentarišući inauguraciju novoga hrvatskog predsjednika Ive Josipovića, novinar Pejo Gašparević ukazuje da Josipović tokom govora ne pominje BiH i Hrvate u njoj. „Ako se i može imati razumijevanja da je inauguratívni govor glede regionalne politike bio oprezan zbog nenarušavanja pozitivnoga inauguratívnog ozračja, onda se jednako tako ima razloga ubuduće očekivati znatno čvršći pristup službenog Zagreba, posebice u zaštiti ravnopravnosti Hrvata u BiH. Kad se to kaže onda se ima u vidu mreža okolnosti koja se plete u vezi BiH – Srbija i Rusija bez pardona staju u zaštitu Republike Srpske, a zamjetan je i porast ambicija Turske u zauzimanju za Bošnjake. U takvom razvoju događaja nameće se nužnost da se i Hrvatska oslobodi suzdržanih gledanja na dramaturgiju Hrvata u BiH“. Na kraju teksta Gašparević ističe da su „razmjere dramatične pozicije u koju su zapali Hrvati u BiH na poseban način demonstrirane prilikom posjete BiH Visoke predstavnice EU za vanjsku i sigurnosnu politiku Ashton“ koja se susrela „sa državnim i entitetskim bošnjačkim i srpskim čelnicima uz potpuno zanemarivanje hrvatskih dužnosnika u BiH“.²⁷³

8. Osjećaj poniženja zbog moći neprijatelja

Pristaše se moraju osjećati poniženima zbog očiglednog bogatstva i moći svojih neprijatelja. Pristaše, međutim, moraju biti uvjereni da mogu savladati neprijatelje. Neprestanim mijenjanjem retoričkog fokusa neprijatelji su čas slabi čas jaki.

Profesor Fakulteta islamskih nauka Džemaludin Latić ukazuje da „ponižavanja koja nam sljedbenici i danas živoga Miloševićevog projekta u BiH i inozemstvu priređuju svih ovih godina vrše se s ciljem da Bošnjaci izgube dah na putu ka cjelovitoj i multietničkoj BiH i da Karadžićeve Srbe puste da odu iz nje sa čitavom RS“. Naglašavajući ugroženost Bošnjaka, Latić ukazuje da je „međunarodna zajednica, koja je dopustila genocid nad Bošnjacima“, posle prestanka hladnog rata, a naročito posle 11. septembra 2001. godine, „islam označila kao novog neprijatelja Zapada.“²⁷⁴

Povodom predloga da se u Republici Hrvatskoj izmeni Zakon o dvojnóm prebivalištu na način da se osobe sa dvojnóm prebivalištem izjasne za jedno mesto prebivališta, kardinal Vinko Puljić izrazio je strah od negativnih posljedica ovog zakona po Hrvate u BiH i istakao da od dužnosnika u Hrvatskoj očekuje da pokažu „istinsku razboritost i odgovornost kada se bude odlučivalo o promjenama Zakona o prebivalištu da Hrvati u BiH ne bi bili živi pokopani“. U nastavku je dodao da mu je „posebno žao što neki to čak podržavaju jer smatraju da se stvari u BiH mogu lakše riješiti s dva naroda, svodeći treći konstitutívni narod na razinu nacionalne manjine.“²⁷⁵ Na početku zasedanja Biskupske konferencije u Mostaru, kardinal Vinko Puljić upozorio je da se "trenutačna politička situacija ne rješava s ciljem ispravljanja nepravde koja je na osobit način pogodila Hrvate kao najmalobrojniji narod u BiH, a koji su većina katolici".²⁷⁶

Vladika zvrničko-tuzlanske eparhije SPC Vasilije Kačavenda tokom parastosa poginulim vojnicima u okviru obeležavanja 18. godišnjice vojne akcije „Koridor“, koja je nazvana „najhumanijom akcijom tokom proteklog rata“, istakao je: „U posljednjem, nama nametnutom ratu naši borci su se borili da srpsku nejač odbrane od kame i od ljudskog bezumlja. Da ratnici

²⁷³ Dnevni list, Pejo Gašparević, *Zaobilaženje Hrvata u BiH*, 20. februar 2010.

²⁷⁴ Dnevni avaz, Faruk Vele, *Oktroirani lider SDA je tuđi čovjek!*, 6.mart 2010.

²⁷⁵ Dnevni list, *Voditi računa o interesima Hrvata u BiH*, 11.februar 2010.

²⁷⁶ *Oslobođenje*, agencija HINA, *Počela Biskupska konferencija: Nepravda nad Hrvatima*, 16.mart 2010

koji su probijali 'koridor života' nisu uradili to što su uradili, *danas nas možda ne bi bilo na ovim prostorima*".²⁷⁷ Sličnu retoriku imao je i prilikom komemoracije civilnim i vojnim žrtvama stradalim 1992. godine u Bratuncu: "Prihvatamo činjenicu da su na ovim prostorima mnogi stradali, ali ne samo iz jednog naroda, jer ovih dana plaču majke Bošnjakinje i Hrvatice, ali i majke Srпкиnje, koje niko ne spominje i ne misli na njih. Ne iznosi se *istina da su Srbi branili gole živote* u Kravici, Brežanima, Zalazju, Kamenici i drugim selima Birča. Pravda treba da bude jednaka za sve, a ne da *Srbe optužuju, osuđuju i love kao divlje zvijeri*, dok drugi slobodno šetaju i prkose mnogima".²⁷⁸

9. Život je permanentno ratovanje

U ur-fašizmu nema borbe za život nego se, prije će biti, živi da bi se borilo. Otuda je pacifizam trgovina s neprijateljem. Pacifizam je loš, jer život je permanentno ratovanje.

Permanentna borba za očuvanje Republike Srpske karakteriše lidere vodeće partije u RS – Saveza nezavisnih socijaldemokrata (SNSD), a ova borba istovremeno podrazumeva uporno negiranje genocida u Srebrenici, jer bi, prema interpretaciji ovih lidera, priznanje genocida značilo priznavanje kolektivne krivice srpskog naroda. Kao neprijatelji mogu biti imenovani određeni političari, poput Harisa Silajdžića, Željka Komšića i Zlatka Lagumdžije čija mržnja prema RS budi „*čak i one Srbe koji i nisu skloni samostalnosti RS, iako je takvih, pretpostavlja se, mali broj*“.²⁷⁹ Neprijatelji mogu biti i opštije određeni, kao bošnjački i hrvatski političari, ali kadrovi SNSD u Sarajevu su "sposobni da se *odupru nastojanjima bošnjačkih i hrvatskih političara* da mijenjaju Dejtonski sporazum i oslabe RS do njenog nestajanja."²⁸⁰ Ne preza se ni od toga da se čitav narod stavi u neprijateljski kontekst: "Nisu ni *Bošnjaci* zadovoljni ovom BiH, oni *bi najradije živjeli u BiH u kojoj nema drugih, ali bi uzeli sve*, pa i ono što je RS",²⁸¹ „*Bošnjaci su se stilizirali kao žrtve rata i žele se sada revanširati*, žele kroz istoriju predstaviti Srbe kao genocidni narod. U međuvremenu smo dobili jednu vrstu 'srebrenizacije' rata“,²⁸² „*Evidentno je da su Bošnjaci željni osвете zbog svojih žrtava*“.²⁸³ Jasno je da se ovakve pretpostavke, evidentnosti, tvrdjenja nikada ne argumentuju, u njih se naprosto veruje, a oni koji ih dovode u sumnju je, „pretpostavlja se, mali broj“.

U stalnom smenjivanju „akcija i reakcija“ u medijskom izveštavanju, reakcije mogu imati sledeći sadržaj: „Oni koji zbog svoje *mržnje prema islamu i muslimanima* problematizuju prijateljske odnose između BiH i Turske dosljedni su nastavljajući politike i lidera koji su osuđeni za genocid, etničko čišćenje i najteže ratne zločine počinjene u agresiji na BiH. No, kao što ni tvorci takve politike nisu uspjeli u svom cilju uništenja države BiH ni kada su bili vojno daleko nadmoćniji, tako ni politika koju danas personifikuje Milorad Dodik ne može donijeti nikakve rezultate, osim daljnjeg nanošenja štete prije svega srpskom narodu i u BiH i van nje“,

²⁷⁷ Nezavisne novine, S. Jeremić, *Punoljetstvo „Koridora života“*, 28.jun 2010.

²⁷⁸ Nezavisne novine, Kristina Čirković, *Sjećanje na 3.267 srpskih žrtava*, 12.jul 2010.

²⁷⁹ Nezavisne novine, D.S., Špirić: *Komšić vodi autističku politiku*, 18.avgust 2010.

²⁸⁰ Dani, rubrika *Bosanski barometar – Nebojša Radmanović*, 12. septembar 2010.

²⁸¹ Nezavisne novine, agencija Srna, *Nisu ni Bošnjaci zadovoljni BiH*, 2.avgust 2010.

²⁸² Oslobođenje, *Nećemo se dati za EU*, 16.septembar 2010. (priredio Faruk Borić, intervju sa M.Dodikom za austrijski list Der Standard)

²⁸³ Vuk Bačanović, *Dodik: Bošnjaci su željni osвете zbog žrtava*, Radio Sarajevo, 31.mart 2011. dostupno <http://www.radiosarajevo.ba/novost/48929/dodik-bosnjaci-su-zeljni-osvete-zbog-zrtava>

navedeno je u jednom od saopštenja za javnost Stranke za BiH.²⁸⁴ Lider Stranke za BiH Haris Silajdžić tokom izborne kampanje 2006. godine kao svoj krajnji politički cilj naveo je ukidanje Republike Srpske jer je nastala na genocidu. Tokom 2007. godine Haris Silajdžić i Željko Komšić (tada su obavljali funkciju bošnjačkog i hrvatskog člana Predsjedništva BiH) uputili su pismo generalnom sekretaru UN Ban Ki-Munu u kojem navode da je Republika Srpska stvorena kao rezultat genocida i da stoga nema pravo da postoji.²⁸⁵ Nakon hapšenja Radovana Karadžića 2008. godine, Haris Silajdžić je istakao „da nije logično da jedan od nosilaca projekta (RS) bude uhapšen, a da projekat ostane živ.“²⁸⁶ Ovakve izjave se dalje koriste za dokazivanje mržnje prema svemu što je srpsko, a čija je jedina zaštitnica Republika Srpska, što ustvari znači vodeća nacionalna stranka. Tako su tokom kampanje pred izbore u oktobru 2010. godine parole Milorada Dodika glasile: “SNSD je garancija zaštite interesa i opstanka Srba na vijekovnim ognjištima”, “Boriti se za interese srpskog naroda i štititi Republiku Srpsku” , “Osnova dalje politike SNSD-a – RS zauvijek, a BiH dokle mora i ako mora”, “Aktuelna vlast je na političkom planu sačuvala Srpsku od stalnih napada i osporavanja njenog postojanja”. Naravno, tokom tih zaštitničkih zanosa ne zaboravi se na negiranje genocida u Srebrenici. Na predizbornom skupu u Srebrenici Milorad Dodik je poručio:

Nije bio genocid ovdje i nećemo prihvatiti da je bio genocid, jer nije bio genocid. Više je Bošnjaka tih mjeseci izašlo iz Srebrenice i otišlo putem Tuzle i Sarajeva nego što ih je ovdje poginulo. To onda nije genocid.

Povodom ove rečenice, kolumnista Boris Dežulović je istakao da pouzdani putokaz ka istini jeste politička laž i da će ovaj Dodikov govor u budućnosti biti ključni dokaz genocida u Srebrenici:

Političari lažu, naročito političari lažu u izornoj godini, a najviše političari lažu u predizornoj kampanji. Pa kad Milorad Dodik nekoliko dana pred izbore četiri puta u tri rečenice ponovi da u Srebrenici nije bio genocid, ne trebaju znanstvenicima ni svjedočenja iz Haaga, ni Mladićeva naređenja, ni forenzičke analize, ni popisi žrtava.²⁸⁷

Nakon imenovanja za predsjednika Republike Srpske, tokom intevjua za RTRS povodom Dana i krsne slave Republike Srpske, Milorad Dodik (srpskoj) naciji je, između ostalog, poručio:

U Srebenici nije bio genocid, nije dovoljan nekakav lokalni sud u Hagu da bi bio potvrđen genocid (...) Ono što je konstanta je permanentna ljubav ljudi prema Republici Srpskoj, bez nje nema ni porodičnog života (...) Kada bismo izgubili RS, ovo bi bili prazni prostori jer BiH koja nije našla način da obezbijedi bazični konsenzus u zemlji, ne može biti garancija za identitet Srba, BiH doživljavamo kao mjesto kazne, gubitka.²⁸⁸

²⁸⁴ Dnevni list, *Dodik demonstrira mrznju prema muslimanima*, 12. septembar 2010.

²⁸⁵ Švarc-Šiling osudio poziv na ukidanje Republike Srpske, AP, AFP, Reuters, 19. jun 2007. dostupno http://www.setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/sr_Latn/newsbriefs/setimes/newsbriefs/2007/06/20/nb-03

²⁸⁶ Goran Goić, *Da li treba ukinuti Republiku Srpsku?*, Deutsche Welle, 23. jul 2008. dostupno <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,3507402,00.html>

²⁸⁷ Nezavisne novine, Boris Dežulović, *Bolja smrt*, 29. septembar 2010.

²⁸⁸ RTRS, 8. januar 2011. Snimak dostupan <http://www.rtrs.tv/av/player.php?id=10983&x=1>

Celokupna politička aktivnost Milorada Dodika tokom 2010. godine, bez preterivanja, mogla bi se svesti na prethodne tri rečenice, s tim da ostaje pitanje da li ovakva retorika uopšte može sačinjavati aktivnosti koje bi se nazvale političkim?

Ovakve retorike ojačavaju prorežimski mediji u Republici Srpskoj raznim tehnikama, a jedna od njih je i praksa objavljivanja reakcija na saopštenja institucija i organizacija, a da prethodno javnosti nije predstavljeno saopštenje koje je predmet reakcije. Primera radi, Nezavisne novine izostavile su zajedničko saopštenje međunarodnih organizacija u BiH - OHR, EUSR, Vijeće Evrope, Rezidentni koordinator UN, EUFOR, Visoki komesarijat UN za izbjeglice, Štab NATO u Sarajevu i Misija OEBS - u kojem su osudile aktivnosti i izjave političara na visokim funkcijama u RS, kojima se zvanično glorifikuju pripadnici srpskog naroda osuđeni za ratne zločine i negira činjenica da se u julu 1995. godine u Srebrenici desio genocid, a "činjenica da su te aktivnosti preduzete i takve izjave date neposredno prije i nakon obilježavanja 11. jula i 15. godina od genocida u Srebrenici, što ih čini još nedostojnijim".²⁸⁹ Čitaoci Nezavisnih novina su se mogli upoznati samo sa reakcijom predsjednika Vijeća ministara BiH Nikole Špirića koji je naglasio, da "međunarodne organizacije, u čijim saopštenjima ima mnogo licemjerstva, neće dočekati da Srbi priznaju da su genocidan narod".²⁹⁰ Gotovo je nepotrebno napominjati da zahtev za ovakvim priznanjem nije ni spomenut u navedenom saopštenju, pa bi se na osnovu Špirićeve izjave moglo zaključiti da glorifikovanje pripadnika srpskog naroda osuđenih za ratne zločine i negiranje genocida u Srebrenici služi sprečavanju označavanja srpskog naroda kao genocidnoga, čime upravo doprinose izjadnačavanju ratnih zločinaca sa cijelim narodom i pripisivanju kolektivne krivice cijelom narodu.

Odbijanje da se ratni zločin u Srebrenici kvalifikuje kao genocid, nije karakteristično samo sa vodeće političare i medije iz Republike Srpske, tomu doprinose i pojedine sudije i advokati. Bivši pripadnik 10. Diverzantskog odreda Vojske Republike Srpske Vlastimir Golijanin pred Sudom BiH priznao je krivicu za genocid počinjen u Srebrenici jula 1995. godine. Iako je Sud BiH odbio priznanje krivice jer optuženi ne razume značenje kaznenog dela za koje se tereti, nekoliko advokata i sudija iz Republike Srpske optužilo je advokata Vlastimira Golijanina, Radeta Golića da je kriv što je Golijanin priznao genocid u Srebrenici, da će to imati nesagledive posljedice po RS i da su "smjestili" Republici Srpskoj.²⁹¹ S obzirom da je reč o pravnicima, potrebno je ukazati da je jedan jedini slučaj krivične osude dovoljan (npr. presuda generalu Vojske Republike Srpske Radislavu Krstiću) da zaključimo da je postojanje genocida utvrđeno sudskom presudom,²⁹² a sam genocid, kako naglašava advokat Srđa Popović, Međunarodni sud pravde određuje kao *krivično delo univerzalne nadležnosti u kojem je oštećeno čovečanstvo*, a ne samo etnička grupa, u ovom slučaju Bošnjaci, nad kojom je genocid izvršen.²⁹³

U govorima reisa Islamske zajednice BiH Mustafe Cerića permanentno je prisutna borba da se Bošnjacima ne ponovi genocid. U intervjuu povodom Ramazanskog bajrama reis Cerić ukazao je

²⁸⁹ Oslobođenje, Dragan Stanojlović, *Genocid i nad istinom*, 23.jul.2010.

²⁹⁰ Nezavisne novine, *Srbi nisu genocidan narod*, 23.jul 2010.

²⁹¹ Dani, Vuk Bačanović, *Ličnost u fokusu – Vlastimir Golijanin*, 17. septembar 2010.; San, S.I., *Traže od Suda BiH da poništi priznanje Golijanina o genocidu u Srebrenici*, 11. septembar 2010.

²⁹² Srđa Popović, *One gorke suze posle*, Peščanik (2010), 130.

²⁹³ n.d. 159, (kurziv N.P.)

da se „Bošnjaci moraju prihvatiti zadatka koji samo nacija kao takva može ostvariti, a to je država, jamac da im se neće ponoviti genocid. Mi uz vjeru moramo naučiti da smo nacija koja ima svoj kolektivni kod prepoznavanja u opasnim situacijama.“²⁹⁴ Navedenu vezu između nacije i države kao garanta sigurnosti detaljnije je predstavio tokom govora povodom obeležavanja najveće tradicionalne versko-kulturne manifestacija Bošnjaka, 500. jubilarne Ajvatovice:

*Nijedna nacija ne želi da bude bez imena i bez traga. Zato je nužno da Bošnjaci budu svjesni svog vlastitog postojanja kao nacija i da vrate samopoštovanje (...) Bošnjaci su zajednica koja je uvezana kroz krv i tradiciju, a ne samo kroz vjeru (...) Kad su krajem prošlog stoljeća bili izloženi genocidu mnogi su, prvi put, spoznali da su Bošnjaci, ne od svojih učitelja (Bošnjaka) već od drugih - svojih progonitelja (ne-Bošnjaka). Usud Bošnjaka je da su narod definiranoga povijesnog kruga, kojem nedostaje podrška države koja bi ih držala zajedno. Nadomjestak je da svaki Bošnjak, ma gdje bio, osjeća živu zajednicu kojoj on, kao pojedinac, ponosno pripada a koja mu omogućava da se nosi s mržnjom i poniženjima koja mu nameće okruženje. Svakodnevno gledamo kako su ugledni Bošnjaci izloženi karikaturnoj mržnji i ponižavanju od nebošnjačke većine, koja na taj način ubija samopouzdanje i kod najboljih Bošnjaka. Naravno, ne možemo ne spomenuti ni unutarbošnjačku ojkofobiju (strah od vlastite kuće), samomržnju, samoponižavanje i samodestrukciju, od čega nam se krv ledi, jer je neshvatljivo da nakon svega što im se dogodilo neki Bošnjaci podliježu riziku da nam se to opet dogodi zbog ličnih sujeta i lažnih veličina. Samo zajednički poduhvat koji je na srcu i u duši svakog Bošnjaka širom svijeta može vratiti našem narodu ponos i nadu u bolju budućnost. A taj zajednički poduhvat je matični dom, matična domovina i matična država.*²⁹⁵

Drugi vid brorbe reisa Mustafe Cerića je borba protiv islamofobije. U jednom od brojnih saopštenja Rijasetu IZ istaknuto je: „Muslimani u Bosni i Hercegovini su suočeni s tendencijom kršenja ljudskih prava kroz širenje predrasuda, netrpeljivosti, straha i vrijeđanje njihovih vjerskih osjećanja i tradicije, kao osnovnim obilježjima islamofobije kako je ona definirana u dokumentima relevantnih međunarodnih organizacija za praćenje i zaštitu ljudskih prava (...) Islamska zajednica ove tendencije smatra nastavkom kampanje diskreditacije islamskih vrijednosti u bosanskom društvu.“²⁹⁶ Stoga, naglašava reis Cerić: „Moramo se oduprijeti tom teroru koji više nije fizički, već jedan strašan psihički teror koji se vodi nad nama, kojim se želi ubiti naš duh, duša moral i to suosjećanje jednih prema drugima.“²⁹⁷

Primer islamofobije može postati i epizoda humoristične serije „Lud, zbunjen, normalan“ zbog „klanjanja dženaze krmetu“, što je prema Ibranu Mustafiću "najveći civilizacijski napad na islamske vrijednosti koji se, poslije genocida, ikad na ovim prostorima dogodio pripadnicima islama", kako je naveo u saopštenju za javnost ispred Udruženja „Majke Srebrenice i Podrinja“.²⁹⁸ Povodom protesta vernika upućenih Rijasetu zbog sporne epizode, u saopštenju za javnost, Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini istakla je da „smatra neotuđivim pravom muslimana da iskažu svoje nezadovoljstvo i protest na sadržaje za koje smatraju da vrijeđaju njihova vjerska osjećanja, principe vjere i tradiciju vjerske prakse (...) Niko sa strane ne može muslimanima propisivati šta im je uvrjedljivo, a šta nije, ili im propisivati njihov prag tolerancije u vjeri, nazivajući to lažnom preosjetljivošću. Rijaset podsjeća na to da je

²⁹⁴ Dnevni avaz, Faruk Vele, *Trebamo naći ljude koji hoće, umiju i mogu!* 8.septembar 2010.

²⁹⁵ San, *Usud Bošnjaka je da nemaju podršku države*, 28.jun 2010.

²⁹⁶ Dnevni avaz, *Kampanja diskreditacije islamskih vrijednosti*, 20.mart 2010.

²⁹⁷ Dnevni avaz, Almasa Hadžić, *Reis Cerić: Moramo se oduprijeti strašnom psihičkom teroru koji se provodi nad nama*, 16.maj 2010.

²⁹⁸ Oslobođenje, *Povređa dostojanstva muslimana*, 2.februar 2010.

eliminiranje govora mržnje, pristranog i uvredljivog interpretiranja sadržaja i činjenica zakonska obaveza te da zakon o slobodi vjere zabranjuje omalovažavanje ili izrugivanje bilo koje vjere.²⁹⁹

Prethodno navedeni primer ilustruje da će se u retorici bosanskohercegovačkih elita pojaviti tema zaštite ljudskih prava, samo ukoliko je prepoznaju kao mogućnost da dodatno argumetuju ograničenja koja im se nameću u ostvarivanju neograničene slobode u iskazivanju kolektivnih identiteta. Pri tom zaboravljaju da se „sloboda ne može ostvarivati bez pravila i ograničenja“,³⁰⁰ tako da su u govoru o pravima i slobodama nedopustivi izrazi poput „*niko sa strane ne može...*“ jer su time upravo negirane mogućnosti za slobodu kao vrednost koju svi zaslužuju.

10. Prezir prema slabijem

Elitizam, koji je u osnovi aristokratski, tipičan je aspekt svake reakcionarne ideologije, a aristokratski i militaristički elitizmi po krvi podrazumijevaju prezir prema slabijem. Ur-fašizam može zagovarati samo pučki elitizam. Svaki građanin pripada najboljem narodu na svijetu, članovi partije najbolji su među svim građanima, a svaki građanin može (ili bi morao) pristupiti partiji.

Ostavljajući po strani brojne, vidljive oblike prezira prema manjinskim zajednicama, naročito Romima, marginaliziranim i ranjivim grupama (osobe sa invaliditetom, penzioneri, nezaposleni, deca sa posebnim potrebama, samohrani roditelji), naglasak ću staviti na sklonost ka dominaciji koja je prisutna u svim sredinama, u kojima je jedan narod većinski u odnosu na druga dva. Ivan Lovrenović ukazuje da se, nakon rata stvoren, odnos etničkih manjina i većina ogleda u tome „da ‘većinac’ više i ne osjeća ništa neprilično ni nepravедno u uživanju većih prava kao bogomdanih, odnosno, ne osjeća ništa neprilično ni nepravедno u podređenosti ‘manjinaca’ u svojoj sredini. To ima i svoje naličje: obrnutu pojavu da ‘manjinac’ bez prevelikoga roptanja pristaje na asimilaciju i podređenost kao na *modus vivendi*, kao na jedini raspoloživi oblik socijalizacije.“³⁰¹

Sasvim naročit poslijeratni bosanskohercegovački fenomen, proizveden kao zakonomjerna posljedica vrste rata i načina na koji je (ne)završen, naglašava Lovrenović, jest pojava umnogostručene sheme dominacija-potlačenost. „Evo grube skice: u Republici Srpskoj nacionalna dominacija srpske nacije nad bošnjačkom i hrvatskom, u Federaciji BiH na razini entiteta dominacija Bošnjaka i Hrvata nad Srbima, i Bošnjaka nad Hrvatima, u pojedinim kantonima dominacija većinske nacije nad manjinskom, već prema konkretnim brojčanim i političkim odnosima Hrvata i Bošnjaka, a na razini države – slika u kojoj se nadbijaju dva podjednako formatirana nacionalna bloka, bošnjački i srpski, uz Hrvate kao statiste, kojima političku ulogu ‘trećega’, konstitutivnoga, omogućuje tek slovo Dejtonskoga sporazuma.“³⁰²

²⁹⁹ Oslobođenje, *Pravo na vjerska osjećanja*, 3.februar 2010.

³⁰⁰ Isajia Berlin, *Savijena grana O rađanju nacionalizma*, (prevela Slavica Miletić) 13.jul 2011. dostupno <http://pescanik.net/content/view/7190/1430/>

³⁰¹ Ivan Lovrenović, Miljenko Jergović, *Bosna i Hercegovina Budućnost nezavršenog rata*, Novi liber, Zagreb, (2010), 180.

³⁰² n.d. 174.

U stalnim napetostima i odmeravanjima snaga između konstitutivnih naroda koji su monopolizovali celokupnu državu, „ostali“ neće biti niti vidljivi niti čujni, baš kako i sam naziv ukazuje, oni su, da se poslužim terminima Džudit Batler, „prezreni ostaci“, „odbačena bića“.

11. Kult heroizma i herojska smrt

U takvoj perspektivi svakoga se obrazuje da postane heroj. U svakoj mitologiji heroj je iznimno biće, a ur-fašizam herojstvo postavlja kao normu. Ovaj kult heroizma tijesno je povezan s kultom smrti (...) Ur-fašistički heroj nestrpljivo čeka smrt. U svojoj nestrpljivosti često druge ljude šalje u smrt.

Kult heroizma u Bosni i Hercegovini najočigledniji je kroz veličanje osoba osumnjičenih, optuženih ili osuđenih za ratne zločine.

Srpska demokratska stranka (SDS) na svečanosti povodom obeležavanja 20. godišnjice stranke dodelila je Petrovdanske povelje Radovanu Karadžiću i Momčilu Krajišniku. Predsjednik SDS Mladen Bosić tom prilikom je istakao da su u toku pokušaji prekrajanja istorije i stvaranja slike o Srbima kao ratnim zločincima, da lažiranje istine koje se dešava u sudovima ima za cilj stvaranja uslova da se Republika Srpska proglasi genocidnom tvorevinom i dodao:

Nećemo dozvoliti da Republiku Srpsku jednog dana proglašemo genocidnom i zločinačkom tvorevinom, i da se naša djeca jednog dana stide onih koji su stvarali RS.³⁰³

Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, Momčila Krajišnika osudio je na dvadesetogodišnju kaznu zatvora, a tužilaštvo ovog suda Radovana Karadžića tereti za genocid, etničko čišćenje i druge zločine protiv čovečnosti počinjene na teritoriji BiH od 1992. do 1995. godine.

Potrebno je ukazati da Srpska demokratska stranka predstavlja opozicionu stranku u Republici Srpskoj. Kako sam već istakla, kada se bavljenje politikom izjednači sa nacionalnim pokretom gubi se smisao opozicije, jer i pozicija i opozicija na gotovo istovetan način razumevaju „nacionalne interese“. U tom smislu, prethodne rečenice Mladena Bosića bez problema je mogao izgovoriti Milorad Dodik ili neki drugi predstavnik vladajuće stranke.

Tokom predizbornog skupa HDZ BiH u Busovači, lider ove stranke Dragan Čović istakao je da ga osobno veseli što je dobio priliku da prenese poruke “sina busovačkog kraja” Darija Kordića:

Zamolio nas je da vam prenesemo, kako se svaki dan moli za svoj hrvatski narod. Poručio nam je da okupimo sve političke stranke pod stožernu kapu HDZ BiH, pokušajte zajedno ostvariti sveti cilj: apsolutnu jednakopravnost hrvatskog naroda s druga dva naroda i u njegovoj rodnoj Busovači, ali i diljem BiH.³⁰⁴

Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, Darija Kordića osudio je na dvadestpetogodišnju kaznu zatvora zbog masovnih ubistava bošnjačkoga civilnog stanovništva, počinjenih između 1993. i 1994. godine.

Na sahrani generala Armije BiH Rasima Delića, tadašnji bošnjački član Predsjedništva BiH Haris Silajdžić izjavio je:

³⁰³ RTRS Dnevnik 2, 10.jul 2010.

³⁰⁴ San, Čović prenio poruku ratnog zločinca Daria Kordića, 18.septembar

*General Delić je bio prisiljen da nastavi borbu i nakon završetka agresije na BiH. Nije se borio samo za svoju nevinost, borio se i za pravdu. Borio se da se ne prekroji istorija agresije na BiH. Prema tome, mi koji smo ostali moramo govoriti istinu i ne smijemo dozvoliti da se povuče linija jednakosti između agresora i žrtve.*³⁰⁵

Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju osudio je Rasima Delića na tri godine zatvora na osnovu krivične odgovornosti nadređenog za okrutno postupanje u vezi sa događajima u Livadama i logoru Kamenica u julu i avgustu 1995. godine. U vreme smrti Rasima Delića u toku je bio žalbeni postupak koji je Žalbeno veće tada obustavilo i objavilo da presudu Pretresnog veća treba smatrati pravosnažnom.³⁰⁶

Kao prilog navedenom kultu heroizma u Bosni i Hercegovini može se navesti i podatak da ni posle 15 godina od završetka rata nije donet zakon o pravima žrtava torture i civilnih žrtava rata na državnom nivou, iako je na neophodnost donošenja ovog zakona ukazivao Komitet protiv torture Ujedinjenih nacija, zadužen za praćenje i poštivanje Konvencije protiv torture i drugih surovih, neljudskih ili ponižavajućih postupaka i kažnjavanja. Članovi udruženja civilnih žrtava rata ukazuju da ostvaruju 70 odsto prava u odnosu na boračku populaciju.³⁰⁷

12. Machizam

Kako su i permanentni rat i heroizam teške igre, ur-fašista svoju volju za moć prenosi na seksualni nivo. Ovo je izvor machizma, koji podrazumijeva i prezir prema ženama i osudu neuobičajenih seksualnih navika, od čednosti do homoseksualnosti.

Procenjuje se da u gradskim sredinama u Bosni i Hercegovini ima više od 22 posto nepismenih žena, a u ruralnim sredinama i više od 47 posto.³⁰⁸ Uočen je i porast izostanka slanja devojčica u školu, naročito u ruralnim područjima.³⁰⁹ Agencija za ravnopravnost spolova BiH u saopštenju za javnost izrazila je „protivljenje pokušajima uvođenja prakse sklapanja brakova između punoljetnih muškaraca i maloljetnih djevojaka, odnosno djevojčica“ i uputila apel verskim zajednicama „da osude korištenje religije radi pravdanja ovakvih pojava“, dok feministička teoretičarka Nada Ler Sofronić ukazuje na sve češću praksu poligamije u BiH kojoj „kumuju najveći vjerski autoriteti“.³¹⁰ Ovo su samo neki od mnogobrojnih primera marginalizacije, ali i različitih vidova nasilja nad ženama (nasilje u porodici, trgovina ženama) prisutnih u Bosni i Hercegovini, što je apostrofirano naslovom teksta u dnevnom listu *San - Ženama u BiH ne daju u školu, a kamoli u politiku!* U prošlom sazivu Vijeća ministara BiH, koji trenutno ima tehnički mandat jer nakon izbora u oktobru 2010. nije formirana nova vlada, nijedna žena nije imala ministarsku funkciju. Centar za pravnu pomoć ženama u Zenici

³⁰⁵ Radio Slobodna Evropa, Selma Boračić, *Sahranjen Rasim Delić*, 19.april 2010. dostupno http://www.slobodnaevropa.org/content/rasim_delic_komemoracija/2018013.html

³⁰⁶ Podaci o sudskim procesima protiv prethodno navedenih osoba dostupni su na internet stranici Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju <http://www.icty.org/cases/party/679/4>

³⁰⁷ Radio Slobodna Evropa, Maja Bjelajac, *Civilne žrtve rata u BiH i nakon 15 godina obespravljene*, 12. septembar 2010. dostupno http://www.slobodnaevropa.org/content/plp_civilne_zrtve_rata_obespravljene_i_nakon_15_godina/2155444.html

³⁰⁸ Dnevni avaz, E.G, *Tanović: Žene u BiH su nestale s političke scene*, 9.mart 2010.

³⁰⁹ *San*, *Ženama u BiH ne daju u školu, a kamoli u politiku*, 23.januar 2010.

³¹⁰ Nada Ler Sofronić, „*Fašizam danas: Žene između vjerskog i tržišnog fundamentalizma*“, Časopis za društvenu menomenologiju i kulturnu dijagnostiku „Zeničke sveske“, br.07/08 (jun 2008), 135-150.

ukazuje da su žene u BiH još uvek na granici siromaštva, lišene uticaja u artikulisanju i implementaciji državne politike i da je njihova diskriminacija, naročito u ekonomskoj sferi, okarakterisana razlikama između zakonodavnog okvira i implementacije usvojenih zakona.³¹¹ U Četvrtom i petom periodičnom UN CEDAW izvještaju Bosne i Hercegovine (maj 2011.) koji je Agencija za ravnopravnost spolova BiH dostavila Sekretarijatu CEDAW, navodi se da žene čine 51,7 odsto od ukupno procenjenog radno sposobnog stanovništva u Bosni i Hercegovini, da samo 35,6 zaposlenih čine žene i da je to najniži procenat učešća žena u jugoistočnoj Evropi.³¹²

Na forumima u BiH povodom Parade ponosa u Beogradu mogle su se pročitati poruke poput: "Bravo za Srbe koji su pederima u Srbiji pokazali gdje im je mjesto", "Ovako kao BG treba sutra da reaguje i Sarajevo, Zagreb, Skoplje ...", "Ovo više nije pitanje Srba, muslimana itd. Upravo je došao trenutak da imamo *zajedničkog neprijatelja* i da se ujedinito protiv njega. *Da ga neutrališemo na zdrav način.*"³¹³

Nasilje iskazano prema učesnicima Queer Sarajevo Festivala 2008. godine i nedopustiv govor mržnje prema LGBT populaciji zaslužuje pažnju kao samostalna tema, koju nije moguće obraditi u okviru ovog rada. Uvid u medijsko izveštavanje o pomenutom festivalu omogućuje istraživanje analitičarki Mediacentra iz Sarajeva *Strategije isključivanja - Govor mržnje u BH javnosti* u kojem se, između ostalog, naglašava da je religijska perspektiva, oslonjena na argumentaciju kojom se napada festival iz pozicije navodno ugroženog identiteta muslimanskih vernika (održavanje festivala se poklopilo sa zadnjom trećinom ramazanskog posta), predstavljala „dominantni kontekstualni okvir unutar koga se gradila medijska hajka na Queer Sarajevo Festival“.³¹⁴

U prošlogodišnjoj bajramskoj poruci sarajevski muftija Husejin ef. Smajić, između ostalog, naglašava da su muslimani tokom ramazana bili obasipani vrijeđanjem islama i Muhammeda, a. s., zatvaranjem džamija, najavama javnog paljenja Kur'ana i dodaje:

*Da su muslimani suprotnost prozivateljima, pokazuje to da nijedna muslimanska zajednica nije legalizirala prostituciju i istospolne brakove, a da su istodobno sačuvali porodicu i brakove. Pored toga, alkohol i droga vrlo malo su ili nimalo prisutni u muslimanskim zajednicama.*³¹⁵

Religijska pripadnost nije samo prepreka fašizmu, kako je to ukazao akademik Muhamed Filipović, već i prostituciji, homoseksualizmu, alkoholizmu, narkomaniji.

³¹¹ Centar za pravnu pomoć ženama Zenica, Satus žena na tržištu rada u BiH, dostupno http://www.cenppz.org.ba/index.php?option=com_content&task=view&id=18&Itemid=1; pogledati i izveštaj *Ekonomski položaj žena* koji su pripremile članice udruženja Vidra iz Banja Luke, Forma F iz Mostara, Žene za žene International iz Sarajeva i Savez sindikata – Forum žena iz Sarajeva, dostupno http://www.globalrights.org/site/DocServer/BiH_cedaw_ekonomija.pdf?docID=147; Preporuke Komiteta UN CEDAW vezane za realizaciju obaveza iz Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena u BiH predstavili su Jasna Bakšić Muftić i Edin Hodžić, *BiH i UN Komitet za diskriminaciju*, 3.jul 2007. dostupno <http://www.pulsdemokratije.ba/index.php?id=329&l=bs>

³¹² Agencija za ravnopravnost spolova BiH, *Četvrti i Peti periodični UN CEDAW izvještaj Bosne i Hercegovine* (maj 2011.), dostupno http://www.arsbih.gov.ba/images/documents/cedaw_4_5_bhs.pdf

³¹³ Dani, Radojica Bunčić, *Krv je lila, parada je bila*, 15.oktobar 2010.

³¹⁴ Mediacentar Sarajevo, Tijana Cvjetičanin, Sevima Sali-Terzić, Slobodanka Dekić, *Strategije isključivanja - Govor mržnje u BH javnosti*, juli 2010. dostupno <http://www.media.ba/mcsonline/bs/tekst/strategije-iskljucivanja-govor-mrznje-u-bih>

³¹⁵ Dnevni avaz, S.Muhić, *Ponosni smo što čuvamo svoje, a poštujemo tuđe*, 10.septembar 2010.

Povodom ukazivanja organizacije Transparency International BiH na slučajeve korupcije u Vladi RS, na pitanje novinara kako komentariše optužbe koje iznosi direktor ove organizacije Boris Divjak, Milorad Dodik je odgovorio: “*Ja naprosto ne dopuštam da razni pederi ulaze u moj kabinet*” (izjava za BHT, 13.septembar 2008.) Oslanjajući se na prezir prema homoseksualnosti koji smatra dominantnim u javnosti, Dodik optužbe za korupciju i proneveru budžetskog novca, novca te javnosti kojoj se obraća, jednostavno diskreditira ukazujući na to ko iznosi optužbe, svodeći osobu samo na njenu seksualnu orijentaciju, uz zanemarivanje njenoga profesionalnog kredibiliteta da takve optužbe iznosi.

13. Selektivni/kvalitativni populizam

Ur-fašizam je zasnovan na selektivnom populizmu, na jednom, takoreći, kvalitativnom populizmu. U demokratiji građani imaju individualna prava, ali građani u cjelini imaju politički utjecaj samo s količinskog aspekta, jer pojedinac se mora povinovati odlukama većine. Za ur-fašizam individue kao individue nemaju prava, a Narod se poima kao kvalitet, kao monolitni entitet koji izražava Zajedničku Volju. Kako niti jedna velika količina ljudskih bića ne može imati zajedničku volju, Vođa se nadaje kao njihov tumač. Izgubivši moć demokratskoga delegiranja, građani ne djeluju nego se od njih traži da igraju ulogu Naroda. Upravo zbog toga narod nije ništa drugo do teatralna izmišljotina (...) Gdje god političar iskazuje sumnju u legitimnost parlamenta jer, tobože, više ne predstavlja glas Naroda, tu se može namirisati ur-fašizam.

Prethodno Ekovo određenje vrlo je blisko pojmu etnokratije koju Tarik Haverić određuje kao politički poredak, u kojemu status pojedinca i njegova osnovna prava zavise od njegove pripadnosti određenoj skupini. “U nekom društvu, ili svi članovi imaju jednaka politička prava, i tada se radi o demokratiji, ili samo neki članovi imaju jednaka politička prava, i tada se radi o etnokratiji.”³¹⁶ Koncept suverenosti naroda u etnokratijama, zahvaljujući dvoznačnosti reči “narod”, se interpretira na način da je nosilac suverenosti narod kao ethnos, nacija, a ne narod kao demos, stanovništvo, puk. Jedini narod koji je važan za demokratiju jeste demos.³¹⁷ Političke stranke u Bosni i Hercegovini, ukazuje Haverić, prihvatajući reč narod isključivo u značenju grčkoga ethnos (a na štetu grčkoga demos), “narodnoj suverenosti” su dale znečenje “vrhovne vlasti etnije” a ne značenje “demokratije”, dok političku volju etnija “predstavljaju” nacionalne stranke, koje su se nametnule kao jedini legitimni tumači interesa naroda.³¹⁸ Temelji etnokratije u BiH položeni su znatno pre izbivanja rata, formiranjem nacionalnih stranaka (SDA, SDS, HDZ), čiji su prvi koraci nakon izbora u novembru 1990. godine bili usmereni ka “ukidanju glasanja poslanika u skupštini kao načina odlučivanja, i uvođenju konsenzusa etnija.”³¹⁹ U bosanskohercegovačkoj etnokratiji, etnije su se uspostavile kao jedini politički subjekti, odnosno etnička pripadnost postala je izvor opštih političkih prava i osnov političkog predstavljanja.³²⁰ Odredbe Dejtonskog sporazuma dodatno su potvrdile etničku pripadnost kao izvor opštih političkih prava, a etničke grupe kao glavne političke subjekte koje reprezentuju nacionalne stranke.³²¹

³¹⁶ Tarik Haverić, *I vrapci na grani*, Rabić, Sarajevo (2009), 370-371.

³¹⁷ n.d. 101-107.

³¹⁸ n.d. 346, 352

³¹⁹ n.d. 347.

³²⁰ n.d. 329

³²¹ n.d. 364-370.

Ukazujući da preduslov ostvarivanja građanskih prava i sloboda jeste narodni suverenitet, a ne suverenitet bilo kojeg kolektiva, pa ni ethnosa, Haverić je naglasio sledeće pravilo:

*U složenim političkim zajednicama, prilikom prelaska na demokratiju, ne smije se pristupiti ostvarivanju niti jednoga kolektivnog prava prije nego što se osigura trajna, djelotvorna i neopoziva zaštita individualnih prava.*³²²

Tokom 2010. godine u BiH, a bila je izborna godina, aktuelizovan je koncept “autentičnih predstavnika naroda” kojim se nastoje osporiti izborni rezultati “neautentičnih predstavnika naroda”. Povodom sporazuma o međusobnoj podršci stranačkih kandidata za dužnost člana Predsjedništva BiH na oktobarskim izborima, lideri HDZ BiH i SNSD, Dragan Čović i Milorad Dodik istakli su: “S obzirom na *maksimalističke zahtjeve bošnjačke strane*, treba osigurati da se *istinski Hrvati* nađu u Predsjedništvu BiH, a ne *kamuflaža* kao što je to Željko Komšić.”³²³ Željku Komšiću se osporava da je „autentični Hrvat“ jer je član Socijaldemokratske partije BiH (SDP BiH), za njega glasaju Bošnjaci, ne govori hrvatskim jezikom (nego bosanskim). Da bi se neko označio kao neautentični Hrvat gotovo je dovoljno da je izabrao živeti u Sarajevu, jer kako to ističe Dragan Čović u Sarajevu su ostali samo oni Hrvati “koji nemaju gdje i koji ništa ne razmišljaju”.³²⁴

Nakon izbora, tokom pregovora o formiranju vlasti na nivou BiH, pre svega Vijeća ministara BiH, i dalje se iznose zahtevi da određene ministarske pozicije moraju dobiti članovi HDZ BiH i HDZ 1990 kao autentični Hrvati, nasuprot članovima SDP koji su „klonirani Hrvati“.³²⁵

Slični „argumenti“ pratili su i konstituisanje Vijeća naroda Narodne skupštine Republike Srpske. Klub Bošnjaka za predsjedavajućeg Vijeća naroda predložio je kandidata SDP Mirsada Đapu, ali ovaj predlog nije uvažen, jer su delegati SNSD istakli da predsjedavajući Vijeća naroda može biti samo autentični predstavnik bošnjačkog naroda, a nikako neko ko je iz SDP-a. U nastavku sednice, bez prisustva bošnjačkih delegata, doneta je odluka po kojoj šef Kluba Bošnjaka Mujo Hadžiomerović (delegat SDA) može „konzumirati i funkciju potpredsjedavajućeg Vijeća“, a za predsjedavajućeg Vijeća naroda izabran je delegat iz reda srpskog naroda Momir Malić (delegat SNSD).³²⁶

Kada etnokonfesionalna pripadnost postane politički program, a stranačke vođe tumači volje naroda, pa time i merodavni da, prema samo njima znanoj sklali, autentičnog načina pripadanja kolektivitetu procenjuju ko može, a ko ne može da bude politički predstavnik, jasno je da tada ni izbori, niti druge demokratske procedure nemaju nikakvog smisla, već samo količina moći da autoritativno nametnete svoju interpretaciju autentičnosti što nedvosmisleno potvrđuje navedni primer konstituisanja Vijeća naroda Narodne skupštine Republike Srpske.

³²² n.d.374.

³²³ Nezavisne novine, Rade Šegrt, *SNSD i HDZ BiH dogovorili podršku članova Predsjedništva*, 25.mart 2010.

³²⁴ Dnevni list, D. Stešević, *Dragan Čović uvrijedio sarajevske Hrvate*, 21. decembar 2010.

³²⁵ San, *Slavko Jovičić – gubitnik dana*, 28.decembar 2010.

³²⁶ Oslobođenje, Gordana Katana, *Nigdje Bošnjaka*, 28. decembar 2010.

14. Ur-fašizam govori novogovorom

Novogovor u BiH se ogleda kroz (tragi)komičnu praksu po kojoj se sva zvanična dokumenta prevode i štampaju na tri jezika – bosanski, hrvatski i srpski, i dva pisma - ćirilicom i latinicom. Taj novogovor uzrokuje i jedan fenomen koji se u Bosni i Hercegovini zove „dvije škole pod istim krovom“ u kojima se deca razdvajaju po nacionalnoj i verskoj osnovi. Postoji oko 50 ovakvih osnovnih i srednjih škola u BiH, a najviše ih ima u Srednjobosanskom i Hercegovačko–neretvanskom kantonu. Iako pohađaju istu zgradu, učenici hrvatske i bošnjačke nacionalnosti se ne susreću (nastava se organizuje u različito vreme), a često postoje i zasebni ulazi u školu, predaju im različiti nastavnici/ce i pored veronauke, uče različite istorije, geografije i maternji jezik. U Republici Srpskoj ne postoje ovakve škole, nastava se izvodi po jedinstvenom planu i programu u kojem dominiraju srpsko-pravoslavni elementi, a mnoge škole, osim što nose imena pravoslavnih svetitelja, proslavljaju krsne slave kao dan škole.

Nakon ilustracije Ekovih elemenata ur-fašizma primerima iz bosanskohercegovačke svakodnevnice, poslužiću se rečima Dubravke Ugrešić:

*Problem je u tome da svi ti konobari fašizma - kakav je i Karadžić - ne nadmašuju sebe u veličini zla koje proizvode, nego u nevidljivoj stvari, u sjemenu koje ostavljaju za sobom, u svojoj budućoj djeci.*³²⁷

Slobodan Beljanski naglasio je dva procesa u rađanju „zla organske kulture“: onaj u kome se odgovornost pojedinca prenosi na opšti plan i onaj u komu se lične frustracije i fantazije prikazuju kao opšti interes.³²⁸ Najveći broj primera koje sam prikazala upravo se mogu podvesti pod ova dva procesa. Moralna superiornost, biološka čistoća i samodovoljnost vlastite etno-konfesionalne grupe koja je predmet obožavanja, uz stalnu samoviktimizaciju osnova su „kulture solidarnosti sa počinocima zločina“ koja je nespremna da osudi zločine proistekle iz vlastite etničke zajednice.³²⁹ Apsolutizacija pozitivnih vrednosti pripisanih sopstvenoj zajednici uvezanoj „kroz krv i tradiciju“ predstavlja se kao dovoljan argument da „mi“ nismo skloni činjenju zločina (niti smo skloni fašizmu, narkomaniji, alkoholizmu, homoseksualizmu), zločini pripisani „nama“ mogu biti samo navodni, farsa, naknadna izmišljotina u cilju umanjivanja razmera zločina nad „nama“. Ukoliko se zločini i priznaju, onda su isprovocirani, rezultat su „naše“ naivnosti zahvaljujući kojoj smo upali u postavljenu (međunarodnu) zamku ili su bili nužni u odbrani „naše“ nejači. Tada se odgovornost počinilaca ratnih zločina zasenjuje pričama o zavereničkim nastojanjima da se „našem“ narodu utisne pečat genocidnosti, što nije ništa drugo do prenošenje odgovornost pojedinca na opšti plan, kolektivitet.

Lične frustracije i fantazije u vidu propagiranja mržnje i straha prema svemu što nije „naše“ nisu ništa drugo do mehanizmi sticanja i održavanja dominantnih pozicija i ostvarivanja ličnih interesa koji se poopštavaju kroz tvrdnje da je kolektivitet garancija sigurnosti i opstanka u okruženju vekovnih progonitelja, da nam omogućuje kolektivni kod prepoznavanja u opasnim situacijama, da se konstantom proglašava permanentna ljubav prema kolektivu, bez kojeg

³²⁷ Dubravka Ugrešić, *Konobari fašizma*, 27.jul 2008. dostupno <http://www.pescanik.net/content/view/1776/145/>

³²⁸ Slobodan Beljanski, *Druga obala Ogledi o zlu kulture i kulturi iskupljenja*, Peščanik, Beograd (2011), 72.

³²⁹ n.d. 58

nema ni porodičnog života ili da nas „naš“ osuđeni ratni zločinac poziva da se okupimo pod stožernu kapu „naše“ nacionalne stranke i zajedno ostvarimo „naš“ sveti cilj.

Koncept „autentičnih predstavnika naroda“, ali i drugi prikazani opisi etno-konfesionalnih identiteta ukazuju da postoje utvrđene osobine čije *imanje* omogućuje *bivanje* (autentičnim) Bošnjakom/Hrvatom/Srbinom, što nužno ima jedan totalizujući naboj, na koji ukazuje i Džudit Batler. „Ukoliko su identiteti osobeniji, utoliko je identitet više totalizovan upravo na osnovu te osobenosti“. ³³⁰ Totalizovan identitet neodvojiv je od totalizovane, organski shvaćene zajednice koja, nasuprot pojedinca kojem se poriče individualitet i autonomija, osobenost uopšte, „personifikuje apstraktni idealitet i stiče mogućnost da u isto vreme bude i supstancija i predikat u sudu, i da, primajući antropogena svojstva, raspolaže sposobnošću da shvata, pamti, sudi, bude odgovorna, da ima ponos i osećaj časti.“ ³³¹ Svaki otpor svođenju čoveka na etnokonfesionalni identitet odbacuje se kao protivprirodan, pa ukoliko želite da budete protivprirodni, elite vam omogućavaju obespravljenu zonu odbačenih, prezrenih bića, jer se njima „krv leđi“ od nejedinstva i ojkofobije.

Kako „zlo organske kulture“ ne bi popustilo, u svakodnevnoj naraciji, dopustivo je da se ceo bošnjački narod dovodi u vezu sa svetskom terorističkom organizacijom Al-Qaida, da se ceo srpski narod nazove Karadžićevim Srbima ili Dodikovim sunarodnjacima, čijim su ušima ugodne njegove reči, da se naizmenično upotrebljavaju nazivi Hrvati i ustaše, čime bi trebalo da se naglasi da su to sinonimni pojmovi, da se celi narodi imenuju kao akteri višestoljetne prakse zločina, progona, zulumćarenja, da advokat za ubijenog u nasilnom činu kaže „tako mu i treba kada je branio baliju“, da sugrađani zahtevaju da osumnjičeni za ubistvo bude oslobođen svake odgovornosti jer je samo branio svoj grad, da se u pravosudnim institucijama Velike Britanije vidi antimuslimanska logika i srbofilija, da se predlaže formiranje kršćanske koalicije koja će se suprotstaviti islamizaciji, da u Sarajevu postoje vampiri, uvek gladni srpske krvi, da su ugledni Bošnjaci izloženi karikaturnoj mržnji i ponižavanju od nebošnjačke većine, da bi Hrvati mogli biti živi pokopani, da samo Srbe optužuju, osuđuju i love kao divlje zveri ...

Sve navedeno gotovo neometano se odvija u zemlji koja je pod međunarodnim protektoratom u vidu mandata Ureda viskog predstavnika (OHR). Prema aneksu X Dejtonskog mirovnog ugovora, visoki predstavnik je konačni autoritet u pogledu tumačenja ovog sporazuma i prati implementaciju njegovih civilnih aspekata, ima ovlašćenja da nametne ključne zakone, ukoliko ih ne usvoje zakonodavna tela Bosne i Hercegovine, da smeni sa dužnosti javne zvaničnike koji krše zakonski preuzete obaveze i Dejtonski mirovni sporazum (tzv. „bonske ovlasti“). Protektorat bi se mogao nazvati i „briselskim“ u vidu mandata specijalnog predstavnika Evropske unije (EUSR) čije ovlasti, između ostalog, uključuju saradnju sa političkim strankama i u skladu s evropskim integracijama pomaže u procesu ustavnih promjena, nadgledanje aktivnosti u oblasti vladavine prava i da doprinosi razvoju i konsolidaciji poštivanja ljudskih prava i osnovnih sloboda. ³³² Ukoliko pod nadzorom međunarodne zajednice, komemorativne etnonacionalističke ideologije, kako je ukazao Enver

³³⁰ Džudit Batler, „Potčinjavanje, otpor i promena značenja“ između Frojda i Fukoa, Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja „Reč“, br. 56.2, decembar 1999. 163-175.

³³¹ Slobodan Beljanski, n.d. 64

³³² Detaljnije o nadležnostima navedenih institucija na internet stranicama <http://www.ohr.int/> i <http://www.eusrbih.org>

Kazaz, čine rat nezavršenim jer nastoje ostvariti ratne ciljeve u miru i tako neprestano obnavljaju rat, da li je realno očekivati okončanje tog rata i demokratsku transformaciju države, u kojoj bi imalo smisla govoriti o vladavini prava i poštovanju ljudskih prava i osnovnih sloboda?

Rodžers Brubejker i Frederik Kuper istakli su, kako nas tendencija da se „identitet“ učini objektivnim, lišava analitičke moći i otežava nam da „grupnost“ i „celovitost“ razmatramo kao *nastajuća svojstva* posebnih strukturalnih ili složenih okruženja, a ne kao nešto što je u ovom ili onom obliku već oduvek tu. „Ovo danas treba da naglasimo više nego ikad, jer nerefleksivni grupistički jezik koji preovlađuje u svakodnevnom životu, novinarstvu, politici i mnogim društvenim istraživanjima – navika da se izgovori bez dodatnih objašnjenja 'Albanci' ili 'Srbi' [ili „Bošnjaci“ ili „Hrvati“], na primer, kao da su posredi oštro ograničene, iznutra homogene 'grupe' – ne samo što slabi društvenu analizu nego sputava političke mogućnosti u regionu.“³³³

Primeri koji ilustruju šta sve može biti označeno kao nacionalne izdaja i silina napada na prokazane izdajnike nagoveštavaju angažovanost elita u regulisanju etnički čiste reprodukcije kolektiva i diskreditaciji „mešovitih brakova“ koja podrazumeva i upotrebu neskriveno rasističke, eugenetičke argumentacije, koju ću predstaviti u narednom poglavlju.

³³³ Rodžers Brubejker i Frederik Kuper, „*S onu stranu identiteta*“, Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja Reč no. 69/15, mart 2003. 441.

IV 4. "MJEŠOVITI BRAKOVI" – OD POŽELJNOG DO PREZRENOG

Jedino zajedničko Hrvatima i Muslimanima [i Srbima] jest da mrze miješane brakove, jer ih i jedni i drugi [i treći] smatraju izdajnicima. Nisu izabrali stranu, a sve i svi vas u ovom gradu tjeraju da se opredijelite (...) Ne želim za 40 godina još uvijek razgovarati o tome tko je Hrvat a tko Bošnjak. Imam potrebu za normalnijim životom, a ovdje ga ne vidim ni u budućnosti.

Nino Zelenika, dvadesetpetogodišnji Mostarac³³⁴

Put koji smo odabrali nije bio jednostavan. Morali smo tražiti alternativna zaposlenja i stvarati alternativna mjesta na kojima ćemo se družiti.

Bračni par Oručević, Tanja i Husein³³⁵

Suživot u BiH su održali mješoviti brakovi. Ovi brakovi mogu gradit Bosnu, jer sve su nam mogli uzet, ali brak nisu.

Bračni par Dobrijević, Fatima i Slobodan³³⁶

Posledice ukidanja primata individualnih ljudskih prava i uspostavljanja primata kolektivnih prava, čime kolektiviteti zadobijaju politički subjektivitet, a politički poredak zadobija formu ne demokratije nego etnokratije, u kojoj se prava pojedinca ne zasnivaju na tome što je čovek, već zavise od njegove/njene nacionalne i religijske pripadnosti, naročito su izražene u odnosu na osobe iz „mešovitih brakova“. Redukovanje ljudi na pripadnike etnokonfesionalnih grupa, pri čemu su sva druga određenja gotovo potpuno irelevantna u javnoj, političkoj sferi, a odnosi između grupa posmatraju se samo kroz prizmu višestoljetne mržnje, zločina i nepromostivih razlika uz imperativ kolektivne „čistoće“ i jedinstva kao garancije opstanka, predstavljaju procese koji su konstitutivni za bosanskohercegovačke elite i omogućavaju im o(p)stanak na dominantnim političkim i društvenim pozicijama, ali su istovremeno „mešovite brakove“ načinili *mestom* unakrsnih napada sa sve tri strane – bošnjačke, hrvatske, srpske. Supružnici iz „mešovitih brakova“ postaju otpadnici naroda kome su pripadali njihovi roditelji, dok njihova deca postaju predmet prezira jer „ne znaju ni ko su, ni šta su, niti kome pripadaju“. Uticaj društvenih i političkih promena na transformaciju kulturnih predstava, vrednosti i značenja koja se pridaju „mešovitim brakovima“ nije teško uočljiv i, krajnje uprošteno, mogao bi se predstaviti na sledeći način: od poželjne prakse u bivšoj Jugoslaviji, preko prezrene prakse tokom rata u Bosni i Hercegovini, do današnjeg prešućivanja i marginalizovanja. Na početku procesa razdvajanja naroda i uspona etno-konfesionalnih elita, odnosno tokom rata, na sve tri strane ulagani su znatni napori i nisu birana sredstava u napadima na ovakve brakove. Kada je Zemlja podeljena na tri, u većoj ili manjoj meri, homogene etničke teritorije, a politički deo etno-konfesionalne elite postao legitiman i od međunarodne zajednice prihvaćen nosilac političke vlasti u Državi, vlasti koja se u potpunosti raspodeljuje između njihovih kolektiviteta, napadi na „mešovite brakove“ su izgubili na učestalosti i intenzitetu. Više nisu predstavljali

³³⁴ Jutarnji list, Barbara Matejčić, „U našem braku vide bratstvo i jedinstvo pa nemamo mira“, 6.novembar 2009. dostupno <http://www.jutarnji.hr/template/article/article-print.jsp?id=337392>

³³⁵ isto

³³⁶ Vreme, Jovana Gligorijević, Anita Stošić, *Kćeri moja, dal Jašaru da te dam?*, 27.april 2006. dostupno <http://nwbih.com/news.cgi?refi=433>

značajnu pretnju nacionalističkim projektima, čiji lideri sada imaju političku i svaku drugu moć da ljude iz „mešovitih brakova“ učine potpuno nevidljivim, kao da ne postoje. Besim Spahić naglasio je da "djeca miješanih brakova u BiH nisu marginalizirana nego su prešućena i uopće kao da ne postoje - zato što miješanih brakova mnogi bi htjeli da i nema."³³⁷ Pjer Burdije kao jednu od glavnih funkcija braka navodi reprodukciju društvenih odnosa čiji je brak proizvod, usled čega jedan brak može imati različita, pa čak i oprečna značenja i funkcije, zavisno od uslova koji ga određuju.³³⁸ Kulturna konceptualizacija „mešovitih brakova“ kao poželjne i prihvatljive prakse u bivšoj Jugoslaviji, sledeći Burdijeovu argumentaciju, bila bi povezana sa doprinosom ovih brakova reprodukciji tadašnjih političkih i društvenih odnosa zasnovanih, između ostalog, na konceptu „bratstva i jedinstva naroda i narodnosti“ koji je simbolički bio predstavljen i na samom grbu SFRJ u vidu šest baklji (kao šest republika) koje gore zajedno i jačanju državljanjskog identiteta – jugoslovenstva. Sa ideološkom promenom oličenom u negiranju sličnosti i apsolutizaciji etno-konfesionalnih razlika kao važnom mehanizmu sticanja i održavanja političke i društvene moći, ujedno dolazi i do rekonceptualizacije „mešovitih brakova,“ u koje se upisuju negativne vrednosti i značenja, postajući tako bračna veza koja gubi društvenu priznatost i prihvaćenost, jer legitimaciji i reprodukciji današnjih političkih i društvenih odnosa doprinose „etnički čisti brakovi“. Ovim su skicirani odgovori na pitanja koja, prema Burdijeu, moraju pratiti ukazivanje na određenu funkciju braka, u ovom slučaju političku funkciju „etnički čistog braka“ - *za koga?* (za nosioce političke i društvene moći), *zašto?* (da bi se legitimizirali i reprodukovali postojeći uslovi sticanja političke i društvene moći) i *pod kojim uslovima?* (u uslovima apsolutizacije kulturnih i etno-konfesionalnih razlika koje, pod nadzorom međunarodne zajednice, dovode do konstitucionalizacije kolektivnih prava, čime nacionalističke elite doživljavaju legitimnu profesionalizaciju u smislu da postaju – etnokrate opskrbljene vlašću koja nije ograničena pravom- kako to implicira princip vladavine prava).³³⁹

Identitet osoba – ljudi ili grupa ili nacija – nije činjenica, kako je to istakao Sreten Ugrčić, nego funkcija dominantnog poretka – socijalnoga, ekonomskog, političkog i simboličkog, tako da sa promenom poretka dolazi i do promene identiteta. “Tu lekciju je lako dokazati. Na primer, u bivšem SSSR i u bivšoj SFRJ i u bivšoj socijalističkoj Rumuniji i u bivšoj socijalističkoj Bugarskoj i u bivšoj socijalističkoj Albaniji i u bivšoj socijalističkoj DDR i u bivšoj itd. – devedeset odsto populacije izjašnjavalo se da su ateisti. Samo dvadeset godina kasnije, devedeset odsto populacije u svim tim zemljama izjašnjavaju se da su vernici. Isti ljudi, spremni da daju život i uzmu tuđi u ime odbrane identiteta u koji se kunu kao u nešto najsvetije i najrođenije i najdragocenije – samo koju godinu kasnije spremni su da daju život i uzmu tuđi u ime odbrane potpuno suprotnog identiteta – potpuno opozitnog, potpuno nepomirljivog sa onim donedavnim – novog identiteta u koji se kunu kao u nešto najsvetije i najrođenije i najdragocenije. Kako je to moguće? Šta se desilo? Ništa naročito. Promenio se sociosimbolički poredak, stari je otišao u istorijski otpad, a novi ga je nasledio. *A novom poretku za njegovu*

³³⁷ Radio Slobodna Evropa, Marija Arnautović, *Djeca iz „mješovitih“ brakova: nevidljive žrtve rata*, 15.oktobar 2009. dostupno <http://www.slobodnaevropa.org/content/article/1852764.html>

³³⁸ Pjer Burdije, *Nacrt za jednu teroiju prakse*, Zavod za udžebenike i nastavna sredstva, Beograd, 1999., 90-96.

³³⁹ Pjer Burdije, n.d. 133.

reprodukciju potreban je novi identitet.”³⁴⁰ Rekonceptualizacija „mešovitih brakova“ pokazuje da je novom poretku, pored novog funkcionalno opravdanog identiteta, potreban i novi funkcionalno opravdan brak.

Rat u Bosni i Hercegovini karakterisala su „etnička čišćenja“ teritorija, genocid, koncentracioni logori, prisilna premeštanja stanovništva nazivana „humanim preseljenjem“ i nebrojeni drugi zločini protiv čovečnosti, što ne znači da su sve tri sukobljene strane u istoj meri praktikovale ove zločinačke aktivnosti. Zločini i uspostavljanje novih vrednosnih sistema u cilju opravdavanja planiranih i izvršenih zločina, ima odlučujuću ulogu u današnjem poimanju „mešovitih brakova“.

Osuđena ratna zločinka i bivša predsednica Republike Srpske- Biljana Plavšić , 1993. godine o Bošnjacima je izjavila sledeće:

*To je genetski deformiran materijal koji je prigrlio islam. I sad sa svakom nasljednom generacijom taj gen postaje izražajan i diktira njihov stil mišljenja i ponašanja, koji je ukorijenjen u njihovim genima.*³⁴¹

Iako direktno ne spominje „mešovite brakove“ poruka je više nego jasna – „njen nebeski narod“ ne treba da se „meša“ sa „genetski deformiranim materijalom“, što je istaknuto u prvom od šest strateških ciljeva koje je Radovan Karadžić predstavio na 16. sjednici Skupštine tadašnje Srpske Republike BiH 12. maja 1992. godine u Banja Luci: „Razdvajanje srpskog naroda od druge dvije nacionalne zajednice“.³⁴²

Na „genetske argumente“ 1994. godine pozivao se i profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli Vedad Spahić:

*Srpsko prokletstvo je genetskog porijekla. Glupost, primitivizam, smrad, zatucanost, zov tuđe krvi hereditarne su kategorije u biću srpskog naroda. Ovaj postulat mora biti temeljom buduće edukacije bosanske mladeži (...) Srbi moraju postati predmetom i lajt-motivom naše mentalne higijene.*³⁴³

Jasnu poruku „svom“ narodu uputio je tokom rata i bivši predsjednik Hrvatske Franjo Tuđman: „Srećan sam što mi žena nije ni Srpkinja ni Židovka“.

Rasističke naracije o postojanju zla u genima koje, kako je to naglasila ratna zločinka Biljana Plavšić, diktira stil mišljenja i ponašanja svih pripadnika datog kolektiva, nisu rezervisane samo za ratni period. Primer takve rasističke naracije zabeležen je i u julu 2011. godine. Profesor Fakulteta islamskih nauka, dr Rešid Hafizović u tekstu objavljenom u listu Oslobođenje, između ostalog navodi:

Genocidni pohod srpske vojske i srpskih paravojnih jedinica na Bosnu, Bosance i, posebice, Bošnjake osmišljen je, ko zna koliko puta, u duhu velikosrpske politike i ideje o velikoj Srbiji sa isključivo srpskim

³⁴⁰ Sreten Ugričić, *Kod kuće u inostranstvu*, dostupno <http://pescanik.net/2012/02/kod-kuce-u-inostranstvu/> (kurziv N.P.)

³⁴¹ Navedeno prema Vuk Bačanović, *Oslobađanje od genetski deformisanog materijala*, Dani, br. 641, 25. septembar 2009.

³⁴² Na pomenute strateške ciljeve ukazao je, prilikom svedočenja na suđenju Radovanu Karadžiću, američki historičar Roberta Donja, *Strateški ciljevi bosanskih Srba*, 1.jun 2010. dostupno [http://www.sense-agency.com/tribunal_\(mksj\)/strateski-ciljevi-bosanskih-srba.25.html?cat_id=1&news_id=8140](http://www.sense-agency.com/tribunal_(mksj)/strateski-ciljevi-bosanskih-srba.25.html?cat_id=1&news_id=8140)

³⁴³ Vedad Spahić, *Mentalna higijena*, Zmaj od Bosne 60, 1994., navedenom prema Enver Kazaz, *Tranzicijska etnokulturna pustinja*, Sarajevske sveske br.27/28 (2010), 83-102

etnosom u njoj. To je dobro znana stvar. No, ta politika nije glavni razlog onom ubilačkom nagonu i genocidnom impulsu srpskih zlotvora. Temeljni i iskonski razlog počiva u ubilačkom genu njihovih zlotvora, čiju svijest je teško razumjeti u dvadeset prvom stoljeću, genu koji u posljednjih stotinu i pedeset godina već po deseti put vitla kamom nad bošnjačkom glavom i proizvodi svijest koja uporno prvorazredne zlotvore u visokom populacijskom procentu srpskog naroda časti kao viteze i nacionalne heroje.³⁴⁴

U negativno konotiranim interpretacijama „mešoviti brakova“ često je prisutan odijum spram bivše Jugoslavije, najčešće u formi antikomunizma sa nacionalističkih pozicija, obuhvatajući ujedno i ateizam i antifašizam.³⁴⁵ Profesor Fakulteta islamskih nauka Džemaludin Latić istakao da su „mešoviti brakovi“ bili „politički projekat titoista u BiH“.

*Taj titoistički projekat identičan je projektu Vase Čubrilovića u kome se traži forsiranje mješovitih brakova kako bi se muslimani Balkana asimilirali i tako uništili.*³⁴⁶

Kao glavni urednik lista „Liljan“ koji je izlazio tokom rata, Džemaludin Latić u svojim tekstovima je isticao: "Mješoviti brakovi, neka vrsta zastave pogrešno shvaćenoga zajedničkog života, većinom su propali brakovi, u njima nastaju teški sukobi, djeca iz takvih brakova su frustrirana porijeklom i sa takvim degutantnim preporukama valjalo bi jednom prestati".³⁴⁷ Pripisuje mu se da je decu iz „mešoviti brakova“ nazivao „isfrustriranom kopiladi koju je opsjeo šejtan“, što danas Latić negira („Što se kopiladi tiče, nikada takvo nešto nisam napisao i rekao za djecu iz mješovitih brakova“).

Navođenje silovanja žena tokom rata kao argumenta protiv „mešoviti brakova“ takođe je prisutno u Latićevim tekstovima: "Četnici i fašisti silovali su 30.000 muslimanki i ne znam ko ima snage danas pozivati muslimanke BiH na mješovite brakove."³⁴⁸

U tekstu *Islam u BiH između nacionalista i vehabija*, Gyorgy Lederer navodi: "Govoreći o masovnom silovanju Muslimanki od strane Srba, jedan od prvih ljudi Islamske zajednice imam Mustafa Spahić, član uredništva *Muslimanskog glasa*, navodno je izjavio: 'Za nas su ova silovanja užasna, nezamisliva i neoprostiva, ali su ona manje bolna i lakše ih je prihvatiti nego sve one miješane brakove i djecu iz tih brakova'". Lederer ukazuje da su "bošnjačke duhovne vođe zaista (su) išle predaleko u napadima na mješovite brakove", ali da "ovaj citat iz izdanja *Le*

³⁴⁴ Citirano prema Radio Sarajevo, *Sporni tekst Rešida Hafizovića*, 20.jul 2011. dostupno <http://www.radiosarajevo.ba/novost/58998/sporni-tekst-resida-hafizovica>

³⁴⁵ Istoričar Slavko Goldstein istakao je da su od početka devedesetih godina postignuća i tragovi hrvatskog antifašizma sistematski zatirani, ilustrujući to podacima da su od 1990. do 2000. u Hrvatskoj razorena ili unakažena 2964 spomenika i spomen-obilježja poginulim antifašističkim borcima i civilnim žrtvama ustaškog i okupatorskog terora (Slavko Goldstein, *Zašto se ne želim pokloniti u Bleiburgu*, nedeljnik Globus, broj 1021. 2.jul.2010.) Iako ne postoje slični podaci za Bosnu i Hercegovinu, nevedenu tendenciju ilustruju i napadi na aktiviste udruženja građana prilikom akcija čišćenja antifašističkih spomenika od nacističkih i fašističkih simbola i grafita ispisanih na njima. Jedan od takvih napada desio u Mostaru, kada su aktivisti neformalne grupe građana "Kre(A)ktiva" prilikom čišćenja spomenika, povodom Dana oslobođenja Mostara u Drugom svjetskom ratu 14.februara, napadnuti kamenicama (*Mostar: Čišćenje grafita uz boce i kamenje*, BL!N magazin, 14.februar 2010.)

³⁴⁶ *Mješoviti brakovi politički projekat titoista u BiH*, nije naveden autor, 25. jun 2003. dostupno http://www.superbosna.com/vijesti/politika/mje%20oviti_brakovi_politi%20ki_projekat_titoista_u_bih/

³⁴⁷ Zoran Ilić, *Ubijanje Bosne – Mješoviti brakovi opet na meti*, 14.jul 1994. dostupno <http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/199407/40714-001-pubs-sar.htm>

³⁴⁸ *Miješani mrakovi*, autor nije naveden, Dani, br. 315. 27. jun 2003.

Monda od 28.09.1994. možda uopće nije autentičan, ili je izvučen iz konteksta”.³⁴⁹ Ova monstruoza rečenica možda nije autentična u ovom konkretnom slučaju, ali nije nezamisliva u naraciji etno-konfesionalnih vođa tokom i nakon rata u Bosni i Hercegovini koje, bez ikakve empatije, svetim nacionalnim ciljevima podređuju i sama iskustva žrtava – da li bi se same žrtve silovanja složile sa konstatacijom da su “mešoviti brakovi” i deca iz tih brakova bolnija i teže prihvatljiva od silovanja? Pomenutu izjavu Mustafe Spahića navodi i Ksavije Bugarel, ističući da bi se njen smisao mogao iskazati na ovaj način – “silovanje je privremeno kršenje komunitarističkih granica, a mešoviti brak je njihovo definitivno ukidanje”.³⁵⁰

Intelektualno i moralno mediokritetstvo dece iz “mešovitih brakova”, prema već pominjanom univerzitetskom profesoru Vedadu Spahiću, uzrokovano je samim funkcionisanjem jugoslovenske komunističke diktature:

*Prošli sistem mješance je tetošio, ukazivao im šansu za probitak eo ipso, samim faktom da su čeljad iz mješovitog braka. Jer, zaboga, njihovi roditelji nikako ne mogu biti sumnjivi, oni bratstvo-jedinstvo, tu zjenicu oka komunističke diktature učvršćuju u svojoj postelji. (...) Status predestiniranih favorita jamčen im u bivšem režimu od Triglava do Đevđelije učinio je i to da su mješanci u intelektualnom pogledu bivali poglavito tipični mediokriteti. Zašto? Pa ranom spoznajom da im bez plaho zahmeta u životu ide uglavnom ko po loju, mješanci se obrazovno, intelektualno, počesto i moralno zapuštaju i ostaju duduci i tokmaci cijelog života.*³⁵¹

Na ideološku pozadinu „mešovitih brakova“ ukazao je i predsjednik Veća evropskih biskupskih konferencija, kardinal Péter Erdő:

*U vrijeme Jugoslavije, posebice je među komunistima i drugim jako sekulariziranim osobama, bilo moderno sklopiti kršćansko-muslimanski brak, upravo kako bi se pokazalo da se nijedna strana ne zanima previše za religiju. Danas su, međutim, takvi brakovi postali vrlo rijetki.*³⁵²

„Mešovite brakove“ katolički i pravoslavni sveštenici često navode kao uzrok smanjenja broja Hrvata/Srba, označeni su kao vid asimilacije u kojoj smo „mi“ („naša strana“) većinom „gubitnici“. Za ilustraciju može poslužiti sledeća izjava bivšeg patrijarha SPC Pavla:

*Nevolja je u tome što smo rasejani po celom svetu. Naši ljudi žive daleko od matice, daleko od svoje zajednice, da ih ona direktno podrži. I oni su u većoj opasnosti da se izgube nacionalno i verski. Uzrok tome su i mešoviti brakovi u kojima smo mi uvek slabija strana bili, bilo muško bilo žensko.*³⁵³

Neodobravanja „mešovitih brakova“ praćena su tvrdnjama o postojanju velikih i nepremostivih razlika između naroda u Bosni i Hercegovini, usled čega su takvi brakovi neodrživi, zatim da „mešoviti brakovi“ nisu karakteristični za Bosnu i Hercegovinu, naročito ne u meri koju je isticao „komunistički diktatorski režim“ i današnji zagovarači „propalog programa bratstva i

³⁴⁹ Dr. Gyorgy Lederer, *Islam u BiH između nacionalista i vehabija*, (preveo Zijad Imamović), Dani, br.130. 26. novembar 1999.

³⁵⁰ Ksavije Bugarel, *Bosna anatomija rata*, Fabrika knjiga Beograd (2004), 139.

³⁵¹ Vedad Spahić, „Nejma više 'nina nana' ...“ Zmaj od Bosne 23, 1993., navedeno prema Enver Kazaz, *Tranzicijska etnokulturna pustinja ...*

³⁵² *Mješoviti brakovi i obitelji*, Radio Vatikan, 5.mart 2007. dostupno http://www.katolici.org/duh5.php?action=c_vidi&id=9029

³⁵³ R.Lončar, *Što želite sebi učinite drugome!*, VESTI nezavisni dnevni list dijaspore na srpskom jeziku za Evropu, Ameriku i Australiju 14.decembar 2002. dostupno http://www.manastir-lepavina.org/arhiva/novosti/index.php/weblog/detaljnije/patrijarh_srpski_gospodin_pavle/

jedinstva“. Novinar Vedran Obućina, primera radi, ističe: „Ne valja se zavaravati integrativnim pričama o nekadašnjoj slozi koja je postojala u vrijeme Titove Jugoslavije u toj, mnogo puta nazvanoj 'najjugoslavenskoj republici SFRJ'. Ništa nije dalje od istine, jer su tri etničke zajednice, bošnjačkomuslimanska, srpskopравoslavna i hrvatskokatolička, stoljećima živjele na istom ozemlju, ali bez međusobnih poveznica. BiH je bila predzadnja republika bivše države po broju mješovitih brakova (zadnje je bilo Kosovo)“.³⁵⁴

Jedan od autora istraživanja „*Nacionalne manjine u Hrvatskoj: primarne socijalne veze između aktualne zbilje i nacionalnomanjinskih projekcija*“, Dragutin Babić istakao je da je najtragičnija posljedica rata i raspada SFRJ to što je u znatnoj meri pokidao prijateljstvo, susjedstvo, generacijske veze, kumstvo, bračne i partnerske relacije, posebno u njihovoj etničkoj dimenziji. „U Jugoslaviji, uključujući Hrvatsku, kategorija mješovitih brakova imala je svoj socijalni značaj. U sustavu koji je na normativnoj razini koncipiran kao koegzistencija različitih nacija, vođen jednom i sveprisutnom partijom, *mješoviti brakovi* su predstavljali *poželjan socijalni konstrukt*. Kako se intenzivirao etnonacionalizam (...) mješoviti brakovi su u etnonacionalnom kolektivnom imaginariju prezentirani i 'objašnjeni' kao *nužno zlo i remetilački faktor koji narušava našu nacionalnu čistoću*. Ako se mješoviti brak zaista dogodi, tada u kolektivističkom sociokulturnom ambijentu kakav je hrvatski [srpski, bošnjački], to nije samo pitanje tih pojedinaca nego uže i šire rodbine, susjeda i prijatelja.“³⁵⁵

U okviru odobravanja „mješovitih brakova“ naglašavano je da su oni najopasniji protivnici svakog nacionalizma, mostovi koji vode u bolju budućnost, najdragocjeniji dio bosanskohercegovačkog društva, simbol multikulturalnosti, najviši stepen prihvatanja Drugog i odsustva predrasuda, jedan od kohezivnih faktora bosanskohercegovačkog društva, dokaz da se može živjeti zajedno...

Novinar Mile Stojić na pitanje „zar nisu danas baš nacionalno mješoviti brakovi posljednji, ako ne jedini dokaz da je Bosna moguća, da se može i u najvećim patnjama i iskušenjima ostati zajedno?, je odgovorio:

*Jer nacionalisti su uspjeli do sada srušiti gotovo sve institucije zemlje Bosne osim njezine najjače institucije - braka između njenih ljudi. Zbog toga im krv pada na oči kad vide da, i pored tolike propagande i mržnje, mladi Bosanci i Bosanke različitih vjera hrle u zagrljaj jedni drugima i međusobno se žene i udaju, odbijajući mogućnost da njihova srca kucaju u ritmu jedne retrogradne politike.*³⁵⁶

U društvu koje je podjeljeno na tri etnički „čiste“ zajednice, unutar kojih je „čist“ etnički identitet postao isključivo merilo nečije ličnosti i osnova njegove/njene ljudskosti, ljudskosti čije su granice ujedno i granice etničke zajednice, „mješoviti brakovi“ jesu nužno zlo i remetilački faktor, ne samo etničke čistoće, nego i „harmoničnog suživota“ tih zajednica koji se održava u neprestanoj produkciji međusobne mržnje - *suživota u mržnji* na kojem višestruko profitiraju današnje etno-elite Bosne i Hercegovine. U uslovima bosnaskohercegovačke atrofije

³⁵⁴ Vedran Obućina, Prema federalizaciji BiH, 3. januar 2011. dostupno <http://vedranobucina.blog.hr/2011/01/1628640509/prema-federalizaciji-bih.html>

³⁵⁵ Nenad Jovanović, *Mješoviti brakovi preživjeli unatoč ratu* (intervju sa dr. Dragutinom Babićem), Novosti, br.521, 11.decembar 2009. dostupno <http://www.snv.hr/tjednik-novosti/521/mjesoviti-brakovi-prezivjeli-unatoc-ratu/> (kurziv N.P.)

³⁵⁶ Dani, Mile Stojić, *Brak*, br. 315., 27.jun 2003.

ljudskosti posve je dopušteno, kako u tradicionalnim medijima (štampa i televizija), tako i na mnogobrojnim internet forumima i drugim on-line društvenim mrežama, izjavljivati da su deca iz „mešovitih brakova“ „frustrirana poreklom“, „genetski poremećene osobe“, „ljudi s krizom identiteta“, „bezglave individue bez korijena i identiteta“, „izgubljene ličnosti koje će u svakom trenutku opravdavajući svoje bolesno stanje svesti isticati kako dijele dvije kulture i da su zato bogatiji od drugih“... Uvrede na račun dece iz „mešovitih brakova“ samo su deo prisutne diskriminacije, marginalizovanosti, u konačnici i njihove obespravljenosti, jer se generišu iz istog izvora – političkog subjektiviziranja organskih kolektiviteta i esencijalizovanja kulturnih/identitetskih razlika na javnoj sceni – koji je izbrisao pojedinca, čoveka, kao vrednosti po sebi.

Govoreći o deci iz „mešovitih brakova“ Ivan Šijaković naglašava da je na delu „jedna vrsta potpune diskriminacije rođenjem samim“ iako bi trebalo „da bude baš jedna vrsta prednosti da ste u sebi spojili dvije različitosti koje se u BiH ne podnose“.³⁵⁷

Ovaj vid diskriminacije, diskriminacije rođenjem samim, bosnaskohercegovačkim etno-elitama ne predstavlja ni problem sekundarnog značaja, dakako ne stvara im ni nelagodu da se nazivaju elitama države u kojoj je ona moguća.

³⁵⁷ Marija Arnautović, *Djeca iz "mješovitih" brakova: nevidljive žrtve rata*, Radio Slobodna Evropa, 15.oktobar 2009.

IV 5. STAVOVI O MJEŠOVITIM BRAKOVIMA U SAVREMENOJ BIH – ANKETNO ISTRAŽIVANJE

Pre prikaza rezultata anketnog istraživanja o prihvatljivosti „mešovitih brakova“ u Bosni i Hercegovini (jun 2010. godine), predstaviću nekoliko istraživanja iz različitih vremenskih perioda koja su direktno ili posredno (u okviru ispitivanja etničke distance) obuhvatala i pitanje prihvatljivosti „mešovitih brakova“.

Tokom istraživanja „*Studenti Sarajevskog Univerziteta - Pitanje braka posmatrano iz aspekta nacionalne i religiozne pripadnosti te stepena obrazovanja bračnih drugova*“ 1957. Godine, Ante Fijamengo ispitivao je stavove grupe studenata Sarajevskog univerziteta o uticaju nacionalne i verske pripadnosti na ostvarenje srećnog braka. Prema rezultatima istraživanja, 6,8% ispitanika je smatralo da je ista nacionalnost nužna, 15,3% da je značajna, a 77,1 posto ispitanika smatralo je da je ista nacionalnost sporedna za srećan brak.³⁵⁸

Istraživanje Dragomira Pantića rađeno 1967. godine na prostoru čitave SFRJ na uzorku od 2600 ispitanika starijih od 18 godina imalo je, između ostalog, za predmet merenje distance prema osam nacionalnih grupa: Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci, Crnogorci, Albanci, Mađari. Istraživanje je pokazalo, računajući ukupan procenat distance (bez distance prema sopstvenom narodu), da ispitanika bez distance ima 71% u Vojvodini, 70,3% u Hrvatskoj, 63,9% u Bosni i Hercegovini, 59,6 u Crnoj Gori, 56,2 u užoj Srbiji, 51,7 na Kosovu, 42,2 u Sloveniji, 41,7% u Makedoniji. Ispitanika sa jakim distancom najmanje je bilo u Vojvodini 4,4%, zatim u Bosni i Hercegovini 6%, Makedoniji 8,5%, Hrvatskoj 11,1%, užoj Srbiji 11,4%, Crnoj Gori 12,9%, na Kosovu 17,2%, Sloveniji 39,9%.³⁵⁹ Nakon istraživanja 1990. Godine, tokom kojeg je ispitivana opšta distanciranost na uzorku od 4232 odrasla ispitanika sa područja čitave SFRJ, Dragomir Pantić ukazuje da grupe koje pokazuju najmanju distanciranost jesu Jugosloveni iz BiH (56%), Muslimani iz BiH (51%) i Srbi iz BiH (47%).³⁶⁰ Nažalost, iz današnje perspektive ovi rezultati izgledaju gotovo neverovatno.

U okviru istraživanja etničke distance građana Bosne i Hercegovine, Srđan Puhalo (2003. i 2009.³⁶¹) i Božo Skoko (2010.³⁶²) ukazuju da je međusobna percepcija Bošnjaka, Hrvata i Srba u Bosni i Hercegovini još uvek opterećena ratnim događajima, odnosno da se negativna stajališta donose na osnovu iskustva u proteklom ratu. Božo Skoko u zaključku svog istraživanja

³⁵⁸ Ante Fijamengo, *Studenti Sarajevskog Univerziteta - Pitanje braka posmatrano iz aspekta nacionalne i religiozne pripadnosti te stepena obrazovanja bračnih drugova*, *Sociologija* br. 2/1960., navedeno prema Srđan Puhalo, *Etnička distanca i (auto)stereotipi građana Bosne i Hercegovine*, Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo, 2009. 12.

³⁵⁹ Pantić, D. (1967) *Etnička distanca u SFRJ*, Beograd IDN, navedeno prema Srđan Puhalo, *Etnička distanca i (auto)stereotipi građana Bosne i Hercegovine*, Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo, 2009. 13.

³⁶⁰ Bačević, Lj. i drugi (1991) *Jugoslavija na kriznoj prekretnici*, Beograd IDN i Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, navedeno prema Srđan Puhalo, *Etnička distanca i (auto)stereotipi građana Bosne i Hercegovine*, Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo, 2009. 13-14.

³⁶¹ Srđan Puhalo, *Etnička distanca građana Republike Srpske i Federacije BiH prema narodima bivše SFRJ*, Friedrich Ebert Stiftung, Banja Luka, 2003; Srđan Puhalo, *Etnička distanca i (auto)stereotipi građana Bosne i Hercegovine*, Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo (2009)

³⁶² Božo Skoko, *Što Hrvati, Bošnjaci i Srbi misle jedni o drugima, a što o Bosni i Hercegovini?*, Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo (2011)

naglašava da su rat i ratne traume još snažno prisutne u svim aspektima života i najznačajnije opterećuju odnose među Bošnjacima, Hrvatima i Srbima.

Prema istraživanju Razvojnog programa Ujedinjenih nacija (UNDP BiH) za 2006. godinu, na području sa bošnjačkom većinom 26,2% ispitanika smatra da je u potpunosti prihvatljivo da član njihove obitelji stupi u brak sa osobom koja je iz reda hrvatskog naroda, odnosno 22,4% sa osobom koja je iz reda srpskog naroda. Na ovom području 54,9% ispitanika smatra da je brak sa osobom iz reda hrvatskog naroda uglavnom ili u potpunosti neprihvatljiv, odnosno 61,8% to isto smatra za brak sa osobom iz reda srpskog naroda. U Republici Srpskoj 51,9% ispitanika smatra da je brak sa osobom iz reda bošnjačkog naroda neprihvatljiv, a 47,3% smatra da je neprihvatljiv brak sa osobom iz reda hrvatskog naroda. Istraživaje spremnosti na brak sa osobom druge nacionalnosti pokazuje najmanji nivo prihvatanja na području sa hrvatskom većinom. Na tom području 68,9% smatra neprihvatljivim brak sa osobom iz reda bošnjačkog naroda, te 66,9% smatra neprihvatljivim brak sa osobom iz reda srpskog naroda.³⁶³ Prema rezultatima istraživanja za 2008. godinu, opada procenat ispitanika sa hrvatskog područja kojima je prihvatljivo da član njihove obitelji stupi u brak sa pripadnikom bošnjačke nacionalnosti sa 31,6% u novembru 2007. na 28,1 u novembru 2008. godine, dok raste procenat ispitanika kojima je prihvatljivo da član njihove obitelji stupi u brak sa pripadnikom srpske nacionalnosti sa 22% na 24,6%. Raste procenat ispitanika u Republici Srpskoj kojima je prihvatljivo da član njihove obitelji stupi u brak sa pripadnikom bošnjačke nacionalnosti, sa 26,5% u 2007. na 35,1% u 2008. godini. Procenat ispitanika na području sa bošnjačkom većinom kojima je prihvatljivo da član njihove obitelji stupi u brak sa nekim ko je hrvatske nacionalnosti opada sa 50,8% u 2007. na 33,2% u 2008.godini.³⁶⁴ U izveštaju za 2009. godinu samo se navodi da prihvatljivost opcije da članovi porodice stupe u brak s pripadnikom ili pripadnicom druge etnonacionalne grupe, ni kod jedne od pojedinačnih grupa (Bošnjaci, Hrvati, Srbi) ne prelazi prag od 50%.³⁶⁵

Tokom istraživanja „Što Hrvati, Bošnjaci i Srbi misle jedni o drugima, a što o Bosni i Hercegovini?“ (maj 2010.) koje je obuhvatilo 1.000 građana BiH, Božo Skoko dobio je sledeće rezultate, na pitanje o prihvatljivosti da neko iz njihove porodice stupi u brak sa pripadnikom ili pripadnicom druge etnonacionalne grupe: brak sa Bošnjakom/Bošnjakinjom prihvatljiv je 28,2% Hrvata i 27,4% Srba; brak sa Srbinom/Srpkinjom prihvatljiv je za 34,5% Bošnjaka i 25,8% Hrvata; brak sa Hrvatom/Hraticom prihvatljiv je za 36,1% Bošnjaka i 30,6% Srba.³⁶⁶

Znanstvena suradnica Instituta za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu, Renata Jambrešić ističe da je, prema podacima iz popisa stanovništva iz 1981. godine, u bivšoj Jugoslaviji bilo oko 13% „mešovitih brakova“, najviše u Hrvatskoj, zatim u Vojvodini i Bosni i Hercegovini.³⁶⁷ U tekstu

³⁶³ UNDP BiH, Sistem ranog upozoravanja, II Kvartalni izvještaj 2006, dostupno <http://www.undp.ba/upload/publications/SRU%20II%202006%20Bosanska%20-%20web%20izdanje.pdf>

³⁶⁴ UNDP BiH, Sistem ranog upozoravanja, Godišnji izvještaj 2008, dostupno http://www.undp.ba/upload/publications/SRU%20Godisnji%202008%20B_web%20izdanje.pdf

³⁶⁵ UNDP BiH, Sistem ranog upozoravanja, Godišnji izvještaj 2009, dostupno http://www.undp.ba/upload/publications/Sistem_ranog_upozoravanja_2009.pdf

³⁶⁶ Božo Skoko, *Što Hrvati, Bošnjaci i Srbi misle jedni o drugima, a što o Bosni i Hercegovini?*, Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo (2011), 40-41.

³⁶⁷ Transkript javne rasprave *Mješoviti brakovi u vremenu nacionalizma* u organizaciji Centra za ljudska prava Zagreb, 3.srpanj 2003. dostupno <http://www.human-rights.hr/knjiznica-ljudskih-prava/dokumenti/mjesoviti->

Konstitutivnost po glavi „mješanaca“ novinar Amir Telibečirović navodi: „Prije rata, u periodu od desetak godina, u BiH je skoro 40 posto brakova bilo sklopljeno a da budući supružnici nisu bili iste nacionalnosti. To je bio podatak kojim se bh. društvo hvalilo, na koji je bilo ponosno. Godine su prošle, rat je uništio što se moglo uništiti, pa se odnos prema ovoj pojavi iz temelja promijenio. Iako se i dalje sklapaju (nazvanične statistike kažu da u pojedinim sredinama dostižu prijeratne procenete), tzv. mješoviti brakovi više nisu na ponos i diku, štaviše, postali su predmet ismijavanja, poruga pa i nehumanih teorija o neprirodnom činu.”³⁶⁸ Autor ne navodi izvor za podatak da je u BiH pre rata bilo 40% „mešovutih brakova“, smatram da je ovaj procenat previsok za celu republiku, ali da je verovatan za pojedine delove (gradove ili regione) unutar BiH. Prema podacima Federalnog zavoda za statistiku, u 2006. godini od 13.012 sklopljenih brakova 608 je bilo „mešovutih“, 2007. godine 731 od ukupno 14.808 sklopljenih brakova, a 2008. godine 677 „mešovutih brakova“ od ukupno 14.808.³⁶⁹ Kada se ovi podaci posmatraju u procentima, proizilazi da „mešoviti brakovi“ ne prelaze 5% od ukupnog broja sklopljenih brakova tokom godine.

Za potrebe ovog rada sprovedeno je istraživanje javnog mnjenja u periodu od 15.06 do 23.06.2010 na uzorku od 995 građana i građanki Bosne i Hercegovine metodom usmenog anketiranja. Ispitanicima i ispitanicama su postavljena dva pitanja: „*Da li podržavate sklapanje brakova između pripadnika i pripadnica različitih konstitutivnih naroda u Bosni i Hrecegovini (Bošnjaka, Hrvata, Srba)?*“, uz molbu da kratko obrazlože svoj odgovor, i „*Da li 'mešovitim brakom' smatrate brak sklopljen između pripadnika i pripadnica različitih nacija, a iste veroispovesti?*“.

Potvrđan odgovor na prvo pitanje imalo je 412 ispitanika/ca, odnosno 41,4%, protivljenje sklapanju „mešovutih brakova“ iskazala su 482 ispitanika/ce, odnosno 48,4%, dok je 101 ispitanik/ca odgovorio da „ne zna“ ili je odbio da odgovori (10,2%). Iako podatak da 41,4 posto ispitanika i ispitanica podržava sklapanje brakova između pripadnika i pripadnica različitih konstitutivnih naroda u Bosni i Hrecegovini može da se tumači i kao razočaravajući, smatram ga afirmativnim s obzirom na prethodno predstavljenu stalnu produkciju etničkih strahova i mržnje u političkoj i uopšte javnoj sferi.

„Mešovitim brakom“ smatralo je brak sklopljen između pripadnika i pripadnica različitih nacija, a iste veroispovjesti 327 ispitanika/ca (32,9%), odričan odgovor dalo je 516 ispitanika/ca (51,9%), dok je 127 ispitanika/ca odgovorilo da „ne zna“ ili je odbilo da odgovori (12,8%). Ovim pitanjem nastojala sam proveriti da li u uslovima reklerikalizacije isto religijsko opredeljene može nivelisati različito etničko poreklo bračnih partnera i uticati da takav brak ne bude percipiran kao „mešovit“. Iz dobijenih rezultata proizilazi da može, jer 51,9% ispitanika/ca ne smatra „mešovitim brakom“ brak supružnika koji imaju isto religijsko, a različito nacionalno opredeljenje. Ovaj uticaj trebalo bi posmatrati i u odnosu na to da doimantne konfesije u BiH – islam, katoličanstvo i pravoslavlje imaju striktna i pisana pravila koja uređuju bračne

brakovi-u-vremenu-nacionalizma.html. Istovetne podatke iznosi i novinarka Marijana Milosavljević u tekstu *Opasne veze*, NIN 12.maj 2002.

³⁶⁸ Amir Telibečirović, *Konstitutivnost po glavi „mješanaca“*, Magazin Start, 11. januar 2010. dostupno <http://protest.ba/v2/konstitutivnost-po-glavi-mjesanaca/> Autor ne navodi izvor za podatak da je u BiH pre rata bilo 40% „mešovutih brakova“, smatram da je ovaj procenat previsok

³⁶⁹ San, M.Aščić, *Ljubav još može da pobijedi nacionalizam*, 25.1.2010.

odnose, pa tako i pravila i zabrane koja se odnose na brakove između supružnika različitih konfesija, što nije slučaj sa različitom etničkom pripadnošću (u smislu da ne postoje kodifikovana pravila i zabrane). S obzirom da se etnička i konfesionalna pripadnost u velikom omjeru preklapaju u Bosni i Hercegovini (Bošnjaci/islam, Hrvati/katoličanstvo, Srbi/pravoslavlje), odnosno nastoje se tako predstaviti, i da se verske razlike uzimaju kao jedan od ključnih argumenata u prilog nepremostivih razlika između konstitutivnih naroda, smatram da verski propisi u znatnoj meri utiču na neprihvatljivost „mešovitih brakova“.

Odgovori ispitanika i ispitanica na anketna pitanja biće predstavljeni u odnosu na to, u kojem entitetu žive (Federacija BiH ili Republika Srpska), kako se etnički izjašnjavaju, rodnu (gender) pripadnost, godine starosti, nivo obrazovanja, tip naselja u kojem žive (selo/grad) i ukupna mesečna primanja porodice.

1. pitanje - *Da li podržavate sklapanje brakova između pripadnika i pripadnica različitih konstitutivnih naroda u BiH (Bošnjaka, Hrvata, Srba)?*

	Republika Srpska	Federacija BiH
Da	196	216
	49.0%	36.3%
Ne	145	337
	36.3%	56.6%
Ne zna/odbija	59	42
	14.8%	7.1%

Chi-Square Tests

V	df	p
43.779	2	.000

	Hrvati	Bošnjaci	Srbi
Da	19	192	189
	18.3%	40.2%	47.6%
Ne	76	252	153
	73.1%	52.7%	38.5%
Ne zna/odbija	9	34	55
	8.7%	7.1%	13.9%

Chi-Square Tests

V	df	p
49.984	4	.000

Ispitanici koji su se izjasnili kao Hrvati/Hrvatice iskazali su znatno veće neprihvatanje „mešovitih brakova“ (73.1%) u odnosu na ispitanike koji su se izjasnili kao Bošnjaci/Bošnjakinje (52.7%) i kao Srbi/Srpkinje (38.5%).

	Muškarci	Žene
Da	215	197
	42.5%	40.3%
Ne	242	240
	47.8%	49.1%
Ne zna/odbija	49	52
	9.7%	10.6%

Chi-Square Tests

V	df	p
.594	2	.743

Odgovori između ispitanika/muškaraca i ispitanica/žena su prilično ujednačeni, odnosno ne pokazuju razliku koja bi bila statistički značajna.

	Od 18 do 29 godina	Od 30 do 44 godine	Od 45 do 59 godina	Preko 60 godina
Da	122	120	106	62
	50.8%	37.2%	39.1%	39.5%
Ne	91	171	136	84
	37.9%	52.9%	50.2%	53.5%
Ne zna/ odbija	27	32	29	11
	11.3%	9.9%	10.7%	7.0%

Chi-Square Tests

V	df	p
16.770	6	.010

Prihvatljivost „mešovitih brakova“ najizraženija je kod ispitanika/ca starosne dobi od 18 do 29 godina (50.8%), a najmanja kod ispitanika/ca starosne dobi od 30 do 44 godine (37.2%). Neprihvatanje „mešovitih brakova“ najizraženije je kod ispitanika/ca starijih od 60 godina (53.5%).

	Osnovna škola	Zanat	Srednja škola - četvrti stepen	Viša i visoka škola
Da	42	60	189	121
	34.4%	33.0%	42.8%	48.6%
Ne	71	106	204	101
	58.2%	58.2%	46.2%	40.6%
Ne zna/ odbija	9	16	49	27
	7.4%	8.8%	11.1%	10.8%

Chi-Square Tests

V	df	p
19.297	6	.004

Statistički značajne razlike u odgovorima ispitanika/ispitanica pojavile su se u odnosu na njihov nivo obrazovanja – porast nivoa obrazovanja praćen je porastom prihvatljivosti „mešovutih brakova“.

	Grad	Selo
Da	234	178
	41.0%	42.0%
Ne	285	197
	49.9%	46.5%
Ne zna/ odbija	52	49
	9.1%	11.6%

Chi-Square Tests

V	df	p
2.095	2	.351

U odgovorima ispitanika/ca, s obzirom da li žive u gradu ili selu, nisu zabeležene statistički značajne razlike, nešto veća prihvatljivost „mešovutih brakova“ (42.0%), odnosno manja neprihvatljivost (46.5%) zabeležena je kod ispitanika/ca koji žive na selu.

	Ukupna primanja u domaćinstvu			
	Do 500 KM	Od 501 do 1000 KM	Preko 1001 KM	Bez odgovora
Da	45,3%	40,8%	38,1%	42,3%
Ne	47,8%	51,0%	48,7%	42,9%
Ne zna/ odbija	6,9%	8,2%	13,1%	14,7%

Chi-Square Tests

V	df	p
12,067	6	.060

U odnosu na ukupna primanja domaćinstva, u odgovorima ispitanika/ca nisu se pojavile statistički značajne razlike, veća prihvatljivost „mešovitih brakova“ (45.3%), odnosno manja neprihvatljivost (47.8%) zabeležena je kod ispitanika/ca sa mesečnim primanjima do 500 KM. Prema neprihvatljivosti „mešovitih brakova“ slede ispitanici/ce sa mesečnim primanjima do 1000 KM (51.0%) i preko 1000 KM (48.7%)

U odgovorima ispitanika koji podržavaju sklapanje „mešovitih brakova“ naglašavano je pravo na lični izbor bračnog partnera i partnerice i traženje sopstvene sreće (*pravo čovjeka da bira s kim će stupiti u brak; svako bira svoj životni put; svako svoju sreću traži*), zatim naglašavana je ljubav između partnera i njihovo međusobno poštovanje i uvažavanje, a ne ista nacionalnost ili pripadnost istoj religiji (*u ljubavi ne postoji podjela na konstitutivne narode; ako je prava ljubav vjera nije bitna; ako su ljudi razumni, nacionalnost ne treba da utiče na brak; ako se djeca vole neka se žene; ljubav je jača od svega i ne treba je gušiti ničim, ljubav ne zna za granice; pažnja, ljubav, sloga i dogovor pobjeđuju sve; za brak je važna tolerancija, a ne nacionalana pripadnost; ista nacija nije garant za uspješan brak; pripadnost nekoj religiji ne može biti garancija za dobar i uspješan brak*). Protivljenje postojećim etno-konfesionalnim podelama u Bosni i Hercegovini iskazivali su kroz ukazivanje na jednakost među ljudima (*ljudi su ljudi; ljude treba cijeniti po kvalitetima, a ne po nacionalnosti; nema razlike među ljudima; svi smo jednaki; nisu svi ljudi nacionalisti*). Ukazivano je da su „mješoviti brakovi“ bogatstvo i da su potrebni u zemlji poput Bosne i Hercegovine (*za mene je to posebno bogatstvo kada imate takav brak, prijatelji su svih nacija, i imate pozitivno mišljenje i družite se sa svima bez predrasuda; što da ne ako hoćemo cjelovitu i jedinstvenu državu ravnopravnu za sve, jer živimo u multinacionalnoj državi; bilo bi više razumjevanja među ljudima; moje mišljenje je da je bolje za sve narode da se žene između sebe*).

Jedini grad koji je spomenut u odgovorima bio je Mostar koji je ujedno i grad u kojem su današnje podele u Bosni i Hercegovini najočiglednije, s obzirom da reka Neretva doslovce deli grad na bošnjački i hrvatski deo. Ukazujući da u potpunosti podržavaju sklapanje „mešovitih brakova“, jedan od ispitanika je istakao: *“Dok Mostar ne bude imao puno mješanih brakova od toga grada nema ništa. Moramo živjeti kao prije i sklapati takve brakove“*, a drugi ispitanik je

ukazao da je „većina takvih brakova u Mostaru, bilo ih je i biti će, ali mislim da nisu predodređeni za uspjeh, razlog tomu je društvo u kojem živimo.“

U pojedinim odgovorima ispitanika „mešoviti brakovi“ dovođeni su u vezu sa bivšom Jugoslavijom, kroz ukazivanje da *društvo više ne funkcioniše na bratstvu i jedinstvu*, da se kroz sklapanje „mešovitih brakova“ *najbolje sticalo bratstvo*, da su *prije rata svi bili srećni i nije se znalo ko je ko, bilo nam je lijepo - bratstvo i jedinstvo*, da smo *živjeli zajedno i živjećemo*, dok je jedan od ispitanika u obrazloženju zašto podržava sklapanje „mešovitih brakova“ naveo sledeće: „*Vrati se vrati, dragi naš Tito*“.

Kao najčešći razlog zašto se protive sklapanju „mešovitih brakova“, ispitanici su navodili rat i stradanja tokom sukoba (*teško je živjeti posle ovog rata zajedno; zbog loših iskustava u prošlosti; svako svojoj vjeri jer je rat učinio svoje; rat nije zaboravljen; zbog genocida nad muslimanima; zbog stradanja Bošnjaka*). U pojedinim odgovorima „mešoviti brakovi“ su predstavljeni i kao uzrok sukoba (*mješanje nas je dovelo do rata 1992. godine; to je i dovelo do ovoga do čega je i došlo; svako treba da se ženi iz svoje religije da se rat ne bi ponovio*), dok odgovori poput *neka se ne mješaju, za šta smo se borili u ratu* ilustruju da današnje podele u Bosni i Hercegovini ispitanici mogu tretirati i kao pozitivne tekovina rata. Neprihvatljivost ovakvih brakova u Bosni i Hercegovini obrazlagana je tvrdnjama: *mješoviti brakovi nisu kod nas društveno prihvatljivi; ne živimo u tom vremenu da mješoviti brakovi uspevaju; izloženi su kritikama okoline i takav brak je nemoguć u našem kraju; osuđeni su od strane zajednice, takvi brakovi su osuđeni na propast; ko misli da takav brak uspeva, gadno se vara; u sadašnjem trenutku to nije pametno; još nije vrijeme za takve brakove*. Protivljenje „mešovitim brakovima“ zbog očuvanja nacionalnog identiteta (*poštuj svakog, svoje ne daj, ali znaj kojem jatu pripadaš*) opravdavano je ili kroz ukazivanje da osobe u takvim brakovima i njihova deca gube nacionalni i religijski identitet (*djeca tih brakova gube nacionalni identitet; djeca tih brakova nemaju vjeru; poznajem dosta osoba iz mješanog braka koji i dan danas ne znaju gdje pripadaju*) ili kroz ukazivanje na probleme u takvim brakovima (*iskustvo je pokazalo da ti brakovi imaju više problema; mješoviti brakovi se razvode zbog razlika u naciji i veroispovesti; u kriznim vremenima ti su se brakovi uvijek raspadali; vidjeli smo u ratu da su se ljudi razvodili zbog nacionalnosti*). Za razliku od ispitanika koji podržavaju sklapanje „mešovitih brakova“, ispitanici koji se protive ovakvim brakovima ukazivali su da oni nisu uobičajeni u Bosni i Hercegovini i naglašavali su razlike među ljudima (*zato što to u BiH nije uobičajeno; takvi brakovi nisu u tradiciji; u BiH je to nemoguće; u BiH su nacije odvojene; nismo isti; podjeljeni smo i različiti; zbog vjerskih razlika; imamo različite običaje; najbolje je kada je ista vjera, ne treba se mješati; druženje ok-brak ne, svako se treba ženiti sa svojim*).

2. pitanje - *Da li „mešovitim brakom“ smatrate brak sklopljen između pripadnika i pripadnica različitih nacija, a iste veroispovesti?*

	Republika Srpska	Federacija BiH
Da	167	160
	41.8%	26.9%
Ne	163	353
	40.8%	59.3%
Ne zna/ odbija	56	71
	14.0%	11.9%
Bez odgovora	14	11
	3.5%	1.8%

Chi-Square Tests

V	df	p
35.386	3	.000

	Hrvati	Bošnjaci	Srbi
Da	44	113	163
	42.3%	23.6%	41.1%
Ne	53	287	169
	51.0%	60.0%	42.6%
Ne zna/ odbija	6	68	52
	5.8%	14.2%	13.1%
Bez odgovora	1	10	13
	1.0%	2.1%	3.3%

Chi-Square Tests

V	df	p
43.247	6	.000

„Mešovitim brakom“ ne smatra brak između supružnika iste veroispovesti, a različite nacionalnosti 60% ispitanika koji su se izjasnili kao Bošnjaci/Bošnjakinje, 51% ispitanika koji su se izjasnili kao Hrvati/Hrvatice i 42.6% ispitanika koji su se izjasnili kao Srbi/Srpkinje. Odgovori između ispitanika koji su se izjasnili kao Hrvati/Hrvatice i Srbi/Srpkinje i koji ovakve brakove smatraju „mešovitim“ prilično su ujednačeni (42.3% i 41.1%), dok je 23.6% ispitanika koji su se izjasnili kao Bošnjaci/Bošnjakinje dalo potvrđan odgovor.

Iako se odredbe Katoličke i Srpske pravoslavne crkve razlikuju, postoje izvesne sličnosti kada je reč o odredbama koje dopuštaju „mešovite brakove“. Razlikuju se brakovi katolika/pravoslavaca sa nekrštenim osobama (*disparitas cultus* – različita vera) i brak katolika/pravoslavaca sa krštenim nekatolicima/nepravoslavicima (*mixta religio* – mešovita vera). Katolički propisi naglašavaju da je brak u slučaju *mixta religio* zabranjen bez izričite dozvole merodavnih vlasti, dok se u slučaju *disparitas cultus* takav brak smatra nevaljanom ženidbom, s tim da je u Katoličkoj crkvi moguće dobiti oprost i od jedne i od druge smetnje, ukoliko su ispunjeni predviđeni uslovi. Tomo Vukšić navodi da „katolička strana mora izjaviti da je spremna otkloniti pogibelj otpada od vjere i dati obećanje da će učiniti sve što je u njezinoj moći kako bi sva djeca bila krštena i odgojena u Katoličkoj crkvi“. ³⁷⁰

Srpska pravoslavna crkva neuklonjivom bračnom smetnjom smatra *disparitas cultus*, što znači da pravoslavac/ka ni u kojem slučaju ne može sklopiti valjan brak sa nekrštenom osobom, dok bračna smetnja *mixta religio* pripada ukлонjivim smetnjama uz uslove kako i kod Katoličke crkve, ali prošireni obavezom bračnog partnera koji nije pravoslavac/ka da javno obeća da supružnika/cu neće odvracati od ispovedanja pravoslavne vere, niti ga/ju navoditi da pređe u drugu veru, dok je bračni partner pravoslavac/ka obavezan/a svečano obećati da će stalno, lepim načinom, nastojati da svog supružnika/cu privoli pravoslavnoj veri. ³⁷¹

Prema šerijatskom bračnom pravu apsolutno zabranjenim se smatra brak između muslimanke i nemuslimana i ovakav brak se ni pod kojim uslovima ne može dopustiti. Muslimanima je dopuštena ženidba sa hrišćankama i Jevrejka, dok je zabranjen brak sa pripadnicama drugih religija. U braku između muslimana i hrišćanke ili Jevrejke, kako navodi Vukšić, „djeca moraju biti odgajana u vjeri oca, tj. kao muslimani, jer se žena nemuslimanka prilikom vjenčanja odriče prava na odgoj djece u svojoj vjeri“. ³⁷² Profesor fakulteta islamskih nauka u Sarajevu Mustafa Hasani ukazuje da je 1937. godine Širi savjet reisu-l-uleme, najviše telo za autoritativno tumačenje šerijata u tadašnjoj strukturi IVZ Kraljevine Jugoslavije, donelo odluku o zabrani sklapanja „mešovitih brakova“ na teritoriji Bosne i Hercegovine pred nadležnim islamskim autoritetom. Hasani navodi da je ovakvu odluku Širi savjet reisu-l-uleme doneo „sagledavajući pojavu sklapanja mješovitih brakova kao društveni trend, sagledavajući negativne posljedice kojima su rezultirali mješoviti brakovi, pogotovo glede odgoja djece u braku ali i nakon rastave ili smrti muža, narušavanje 'interkonfesionalnog mira'“. Obnoviteljski sabor Islamske zajednice početkom devedesetih godina XX veka sa ciljem donošenja stava Islamske zajednice o pitanju sklapanja „mešovitih brakova“ formirao je Komisiju eksperata koja je zaključila da je „i dalje na snazi zaključak Šireg savjeta iz 1938. Godine, jer nisu nestali razlozi zbog kojih je zaključak donesen“. ³⁷³

Tomo Vukšić u tekstu *Mješovite ženidbe u katoličanstvu, pravoslavlju i islamu*, ističe da nijedna konfesija ne preporučuje „mešovite brakove“, dozvoljeni su samo pod određenim uslovima, ali

³⁷⁰ Tomo Vukšić, „Mješovite ženidbe u katoličanstvu, pravoslavlju i islamu“, u Zbornik radova okruglog stola o braku i bračnoj zajednici iz perspektive vjerskih zajednica i civilnog zakonodavstva „Dvoje njih bit će jedno tijelo“ (ur. Pavao Jurišić), Caritas Biskupske konferencije BiH, Sarajevo (2007), 55-82.

³⁷¹ Tomo Vukšić, n.d.

³⁷² Tomo Vukšić, n.d.

³⁷³ Slobodna Bosna, Nađa Begović, *Vjerske slobode i bračne obaveze* (intervju sa Mustafom Hasanijem), br.743, 10.februar 2011.

da bi umesto dozvoljeni ispravnije bilo reći da su trpljeni.³⁷⁴ S obzirom na jačanje uloge verskih zajednica i značaja koji se pripisuje religijskoj pripadnosti od osamdesetih godina XX veka do danas, smatram da navedena pravila bitno utiču, ne samo na prihvatljivost „mešovitih brakova“, već i na samo njihovo određenje, odnosno šta se smatra „mešovitim brakom“.³⁷⁵

	Muškarci	Žene
Da	164	163
	32.4%	33.3%
Ne	262	254
	51.8%	51.9%
Ne zna/ odbija	66	61
	13.0%	12.5%
Bez odgovora	14	11
	2.8%	2.2%

Chi-Square Tests

V	df	p
.394	3	.942

	Od 18 do 29 godina	Od 30 do 44 godine	Od 45 do 59 godina	Preko 60 godina
Da	83	117	86	39
	34.6%	36.2%	31.7%	24.8%
Ne	127	164	129	94
	52.9%	50.8%	47.6%	59.9%
Ne zna/ odbija	26	34	46	21
	10.8%	10.5%	17.0%	13.4%
Bez odgovora	4	8	10	3
	1.7%	2.5%	3.7%	1.9%

Chi-Square Tests

V	df	p
15.678	9	.074

Statistički značajne razlike u odgovorima ispitanika/ca nisu se pojavile u odnosu na njihovu rodnu pripadnost, niti u odnosu na njihovu starosnu dob.

³⁷⁴ isto

³⁷⁵ Na obeleženost osamdesetih godina novim vrednovanjem nacionalnih, a naročito veroispovednih identiteta na području bivše Jugoslavije ukazuje i Ksavije Bugarel, *Bosna anatomija rata*, Fabrika knjiga, Beograd (2004), 68.

	Osnovna škola	Zanat	Srednja škola-četvrti stepen	Viša i visoka škola
Da	45	46	159	77
	36.9%	25.3%	36.0%	30.9%
Ne	61	107	221	127
	50.0%	58.8%	50.0%	51.0%
Ne zna/ odbija	15	26	47	39
	12.3%	14.3%	10.6%	15.7%
Bez odgovora	1	3	15	6
	.8%	1.6%	3.4%	2.4%

Chi-Square Tests

V	df	p
14.343	9	.111

Za razliku od odgovora na prvo pitanje, nije se pojavila statistički značajna razlika u odgovorima ispitanika/ca na drugo pitanje u odnosu na njihov nivo obrazovanja.

	Grad	Selo
Da	178	149
	31.2%	35.1%
Ne	316	200
	55.3%	47.2%
Ne zna/ odbija	59	68
	10.3%	16.0%
Bez odgovora	18	7
	3.2%	1.7%

Chi-Square Tests

V	df	p
12.686	3	.005

„Mešovitim brakom“ ne smatra brak između supružnika iste veroipovesti, a različite nacionalnosti 55.3% ispitanika/ca koji žive u gradu, dok je isti odgovor dalo 47.2% ispitanika/ca koji žive u selu.

	Ukupna primanja u domaćinstvu			
	Do 500 KM	Od 501 do 1000 KM	Preko 1001 KM	Bez odgovora
Da	23,6%	25,3%	45,8%	44,2%
Ne	57,6%	59,7%	43,2%	38,0%
Ne zna/ odbija	18,7%	15,0%	11,0%	17,8%

Chi-Square Tests

V	df	p
50,853	6	.000

Statistički značajna razlika u odgovorima ispitanika/ca pojavila se u odnosu na ukupna mesečna primanja u domaćinstvu. „Mešovitim brakom“ ne smatra brak između supružnika iste veroipovesti, a različite nacionalnosti 59.7% ispitanika/ca sa primanjima od 500 do 1000 KM, zatim 57.6 ispitanika/ca sa primanjima do 500 KM i 38% ispitanika/ca sa primanjima iznad 1000 KM.

Kada se sumiraju rezultati, proizilazi da su se satatistički značajne razlike pojavile u odgovorima na oba pitanja kada se posmatra etničko opredeljenje ispitanika i ispitanica i da li im je mesto prebivališta u Federaciji BiH ili u Republici Srpskoj. U odgovorima na prvo pitanje statistički značajna razlika se pojavljuje u odnosu na starosnu dob i obrazovanje ispitanika i ispitanica, dok se u odgovoru na drugo pitanje statistički značajna razlika pojavljuje, u odnosu da li ispitanici i ispitanice žive u selu ili gradu i u odnosu na visinu ukupnih mesečnih primanja porodice. Statistički značajna razlika nije se pojavila u odgovorima na oba pitanja, u odnosu na to da li je reč o ispitanicima (muškarcima) ili ispitanicama (ženama).

Istraživanja etničke distance iz preratnog i poratnog perioda, koje sam predstavila na početku ovog poglavlja, ilustruju oscilacije u iskazivanju distanciranosti ispitanika/ca prema drugim etničkim grupama u zavisnosti od političkih, društvenih, ekonomskih, kulturnih promena, tako da postojeću razinu etno-konfesionalnih podela u Bosni i Hercegovini ne posmatram kao ireverzibilno stanje. S obzirom da su građani i građanke Bosne i Hercegovine svakodnevno izloženi retorici mržnje koja zahteva etno-konfesionalno razvrstavanje i osnaživanje granica etno-konfesionalnih kolektiviteta, podatak da 41,4% ispitanika/ca prihvata sklapanje „mešoviti brakova“ smatram veoma značajnim, kao i podatke koji ukazuju da je prihvatljivost „mešoviti brakova“ najizraženija kod najmlađe kategorije ispitanika/ca i da raste sa porastom obrazovanosti ispitanika/ca.

V DJECA IZ MJEŠOVITIH BRAKOVA – DUBINSKI INTERVJUI

S obzirom da sam razgovore sa decom iz „mešoviti brakova“ vodila u Sarajevu i Banja Luci i da nisam imala mogućnosti da razgovore obavim i u Mostaru, za uvid u mostarske prilike poslužiću se istraživačkim člankom Barbare Matejčić, „*U našem braku vide bratstvo i jedinstvo pa nemamo mira*“, koji je posvećen osobama iz „mešoviti brakova“ u Mostaru i Vukovaru.³⁷⁶

„Mostarski klub Abrašević izgleda kao bilo koje alternativno okupljalište mladih u Europi - opuštena atmosfera, cool glazba i jeftino pivo. A ipak, u Abrašević ulazite kao u obilježeni prostor, gotovo kao da idete na sastanak neke omražene sekte pa treba dobro promotriti je li vas tko vidio prije nego što šmugnete unutra.

Posjetitelj neupućen u mostarske prilike rekao bi vam da se klub nalazi u centru grada i da se tamo može naletjeti na dobar koncert te upoznati koga zanimljivoga, a domaći ljudi da je Abrašević na granici između muslimanskog i hrvatskog dijela grada, da tamo izlaze djeca iz mješoviti brakova i općenito sumnjivi tipovi koji žele oživjeti 'bratstvo i jedinstvo'."

Mostar se danas najčešće naziva podjeljenim gradom, naime tokom rata grad je podjeljen na istočni deo u kojem uglavnom žive Bošnjaci i na zapadni deo u kojem uglavnom žive Hrvati. Barbara Matejčić ukazuje da je jugoslavenski „melting pot“ koji se desetljećima gradio u Mostaru i Vukovaru brutalno uništen ratovima u bivšoj Jugoslaviji i naglašava:

„Danas su ti gradovi bejruti Balkana. Međutim, na podijeljenim stranama odrastaju djeca koja niti ne znaju kako izgleda cijeli grad u kojemu žive, a kamoli da bi se međusobno zabavljali. Oni idu u odvojene škole, na različita sveučilišta - bošnjačko ili hrvatsko - pa čak i u odvojene vrtiće. Mostarski vrtić otvoren za sve, financira se inozemnim sredstvima i namijenjen je ponajprije djeci s posebnim potrebama, s kojima se integriraju i djeca iz mješoviti brakova (...) Što su ljudi više integrirani, više je nasilja potrebno za njihovo odvajanje, objašnjava američki antropolog Robert Hayden na predavanju "War and Peace in Bosnia", održanom na Sveučilištu u Missouriju. Vukovar i Mostar tragično potvrđuju tu tezu: tisuće mrtvih, deseci tisuća raseljenih, stotine do danas nestalih.“

Pojedina iskustva Mostaraca i Mostarki iz „mešoviti brakova“ predstavljenih u ovom tekstu, već sam navodila na početku poglavlja „Mešoviti brakovi“ – od poželjnog do prezrenog, tako da ću ovde navesti nekoliko rečenica Alenke Ban, tridesetčetverogodišnje Bošnjakinje iz Mostara koja se tokom rata udala za mostarskog Hrvata:

³⁷⁶ Barbara Matejčić, „*U našem braku vide bratstvo i jedinstvo pa nemamo mira*“, Jutarnji list, 6. novembar 2009. dostupno <http://www.jutarnji.hr/-ne-daju-nam-mira-jer-u-nasem-braku-vide-bratstvo-i-jedinstvo-/337392/> Tekst je rezultat programa Balkanske stipendije za novinarsku izuzetnost, inicijative fondacija Robert Bosch i ERSTE, u suradnji s Balkanskom istraživačkom mrežom, BIRN. Autorica navodi da je prema popisu stanovništva iz 1991. godine, od ukupnog broja brakova u Mostaru „mešoviti brakova“ bilo 10 posto. „Godine 2000., pet godina nakon završetka rata između Hrvata i Bošnjaka, u Mostaru je ukupno sklopljeno 176 brakova. Među njima nema ni jednog jedinog bošnjačko-hrvatskog para. S godinama je ipak zabilježen skroman rast pa je tako 2004. godine sklopljeno 0,7 posto brakova između Bošnjaka i Hrvata, a 2008. godine 1,6 posto.“

"Bezbroj puta sam zažalila zbog toga. Iako se dobro slažemo, mi nikamo ne pripadamo. Na zapadnoj strani ne vrijedim onoliko koliko vrijedi Hrvatica. Uzalud mi je i da se pokrstim i promijenim ime. A na istočnoj bi moj muž trpio."

Mostar je verovatno jedan od radikalnijih primera etničkih podela u današnjoj Bosni i Hercegovini, ali i kada granice između etnički različitih svetova nisu tako fizički vidljive, one postoje i nameću osećanje „nikamo ne pripadamo“- osobama i deci iz „mešovitih brakova“, jer je imperativni uslov „pripadanja nečemu“ imati etnokonfesionalni identitet u čistoj, nedvosmislenoj i dovoljnoj meri. Odbijanje nacionalnog i konfesionalnog izjašnjavanja, svakako ne bi trebalo posmatrati kao specifičnu karakteristiku dece iz „mešovitih brakova“, niti ovakvo odbijanje vezivati samo na njih. Svi ispitanici i ispitanice sa kojima sam obavila razgovore izjašnjavaju se kao državljani/ke Bosne i Hercegovine (Bosanci i Hercegovci), odbijaju nacionalno izjašnjavanje, dvoje ih se konfesionalno izjasnilo, jedan ispitanik je za sebe rekao: „nisam neki vjernik, da moram, izabrao bih očevu vjeru“ obrazlažući takvu odluku dobrim poznavanjem islamskog učenja usled višegodišnjeg boravka u Libiji, gde je pohađao školu na arapskom jeziku, dok se ostali 7 ispitanika i ispitanica ne izjašnjava konfesionalno.

Usled izostanka etnokonfesionalnog određenja, proizlazi da svi ispitanici i ispitanice pripadaju ustavnoj kategoriji imenovanoj kao „ostali“. Pojedini ispitanici ukazivali su da im je termin „ostali“ pežorativan: „*pežorativno je, ali radije ću biti ostali nego da budem nešto što nisam*“, dok su drugi isticali: „*nije mi pežorativno, dobro se osjećam kao ostali*“, „*u inat stavljam ostali da ne bi bilo sve svedeno na naciju, neću da budem ni jedno, ni drugo, ni treće*“, „*ostali je kao ništa, ali namerno sam ništa, iz inata sam ništa, to je moj otpor ludilu nacionalnih podjela*“. Jedna od ispitanica je izjavila da se najčešće izjašnjava kao nacionalno neopredeljena, ali da ponekad navede češku narodnost „*iako znam samo jednu češku riječ, a mogu staviti šta god hoće, naprimjer Mađarica, samo nemoj staviti Srpkinja/Hrvatica/Bošnjakinja, te etničke grupe su se trajno kompromitovale u ratu i ne želim nikakvu identifikaciju sa njma*“.³⁷⁷

S obzirom da sam već predstavila ustavno i političko uređenje Bosne i Hercegovine koje uzrokuje diskriminaciju „ostalih,“ što je potvrđeno i presudom Evropskog suda za ljudska prava u slučaju „Sejdić i Finci protiv BiH“, ne iznenađuje ukazivanje ispitanika i ispitanica da nemaju jednaka prava kao tri konstitutivna naroda: „*obespravljani smo, zakon jednostavno kaže da nemamo ista prava*“, „*iz Ustava se jasno vidi ko je prvi*“, „*diskriminacija je već i samo izjašnjavanje i pri tom mi ne daju da se izjasnim kako ja hoću*“, „*zar treba da biram između mame i tate da bih imala jednaka prava*“, „*nema pravnog lijeka da se izboriš za svoja prava*“...

Iz razgovora o političkom uređenju Bosne i Hercegovine, etničkim podelama i uskraćivanju prava „ostalima“, izdvojila sam nekoliko rečenica koje ujedno ilustruju i

³⁷⁷ Iako je otac ispitanice Čeh, od početka rata drugi su ga označavali kao Hrvata, uglavnom zato što je katolik, usled čega je već na samom početku rata izgubio posao u banjalučkoj firmi za koju je radio znatan broj godina.

kako ispitanici i ispitanice doživljavaju sopstvenu poziciju u društvu i državi čiji organizacioni princip predstavlja etnokonfesionalna pripadnost:

Problem je reći da ti je otac Muharem u Banja Luci, a mama Stojanka u Sarajevu.

Ne pripadam ovoj državi, osećam se umorno, obeshrabreno. Otišao bih iz Bosne, prijatelji mi kažu da bih u inostranstvu bio građanin trećeg reda, da, bih bio građanin trećeg reda, ali bih bar bio građanin.

Ponekad se osjećam kao stranac u svojoj državi, nigdje nisi prispio. U drugoj državi bih bar znala zašto sam stranac, ali neću otići jer bi to bila potvrda etničkog čišćenja, priznanje da su oni u pravu. Imam pravo da živim ovdje.

Frustrira me ova isključivost, ogorčena sam, moraš da se odrediš, ali ja to ne želim. Svaki dan vidim taj nacionalizam, voljela bih otići iz BiH, ne bih se morala stalno opredeljavati. Ja sam iz Rumunije, tako sam jednom odgovorila.

Ovdje se ljudima ne dozvoljava da budu ljudska bića, oni moraju biti samo Hrvati, Bošnjaci i Srbi.

Nema ovdje demokratije, demokratiju imaju samo ovi na vlasti i koji imaju pare, obični građani nemaju ništa. Političari forisraju nacionalne podjele, jer to njima odgovara, naprimjer imamo tri predsjednika države. Previše se forisra rat, ne dobijaju na značaju socijalni problemi, a ljudi su gladni.

Ovo je zemlja zavađenih naroda, političari podstiču da se mrze narodi u cjelini, to njima odgovara da bi vladali kao spasioci svojih naroda.

Ukazivanje na Bosnu i Hercegovinu kao na duboko nacionalno i religijski podeljeno društvo, čemu doprinose kako političari čije „*prijeteće i uvrijedljive izjave spram drugih naroda u večernjim vijestima izazivaju sutradan buru na poslu među kolegama*“, tako i obični građani koji su „*sa markom u džepu ponosni Srbi, Bošnjaci i Hrvati u stalnom strahu da će izgubiti svoj nacionalni i vjerski identitet, iako su izgubili sve ostalo, prije svega ljudsko dostojanstvo*“ prisutno je u razgovorima sa svim ispitanicima. Nedovoljno distanciranje od rata i parola pod kojima je vođen, izostanak suočavanja sa prošlošću, ispolitiziran govor pojedinih žrtava i članova porodica žrtava ratnih zločina, sporost u procesuiranju osumnjičenih za ratne zločine, njihovo veličanje, retradicionalizacija, klerikalizacija, korumpiranost i kriminal političkih elita, propagiranje etnokonfesionalne pripadnosti kao jedine relevantne odrednice čoveka, samo su neke od karakteristika koje su ispitanici izdvojili kao glavne prepreke normalizaciji i demokratizaciji bosnanskohercegovačkog društva. Ukazivali su da je onemogućen građanski aktivizam, jer „*etničke i entitetske podjele prepreka su ukрупnjavanju pokreta, građanskih, studentskih, sindikalnih, neovisno od toga koji problem žele da artikuliraju i riješe*“. Političke partije bi svojim programom i vrednostima koje zastupaju mogle biti alternativa vladajućim nacionalističkim partijama, ali ne dobijaju dovoljnu podršku građana i medija, „*ne čuju se dalje od komšije*“. Izvorištem dominantnih društvenih vrednosti, oličenih u nacionalnoj isključivosti, mržnji, veličanju sopstvene

etnokonfesionalne pripadnosti, ispitanici smatraju ratne sukobe, dok forsiranje sećanja na rat doprinosi opstajanju takvih vrednosti.

„Fašističke vrijednosti dominiraju. Oduzeti drugom čovjeku život zbog njegove nacionalne pripadnosti – to je fašizam. Kako su ljudi mogli prihvatiti ubijanje ljudi kao rješenje problema? Ako se sve to moglo desiti devedesetih, šta nas sprečava da se to ponovi, naročito uz ovakav svakodnevni govor mržnje?“

„Ne vjerujem u mlađe, nove ljude, mladi ljudi po strankama podržavaju ratnu tezu, busanje nacionalnim identitetom, forsiraju sjećanja na rat i mržnju. Kako mladi ljudi na taj način razmišljaju, kako uspiju da utiču na njih, kako se možeš povezati za tim? Ako građani daju takvim političarima podršku, da li to znači da bi bili spremni ponovo ići u rat? Ja želim da se distanciram od rata, osetila sam zlo, zar treba to da prigrlim i živim sa tim? To nije u redu, nemoj me vezati sa tim, to je zvjerski.“

„Ko su ti ljudi koji su mogli ubijati druge ljude, da li ih danas srećem na ulici, da li su i dalje ogrezli u mržnji, da li bi i danas mogli biti nasilni prema meni, samo zato jer mi je majka muslimanka?“

Izbjegavam razgovor o nacionalnoj i religijskoj pripadnosti, kada bih stvarno postala svjesna stavova većine ljudi, tada bih se prepala. Napravio si svoj svijet, okružio se ljudima kojima to nije bitno, ali mi smo u manjini“

Ispitanici iz Banja Luke, grada koji je obeležen ubistvima i proterivanjem nesrpskog stanovništva i uništavanjem njihove imovine, rušenjem džamija i protivljenjem njihovoj obnovi nakon rata, optužbama za opstrukciju povratka Hrvata i Bošnjaka ..., ukazivali su da je „Banja Luka grad i džamija i crkava“, ali da to nasleđe grada ne poštuju „došljaci koji su došli odnekud i donijeli taj primitivizam i srbovanje“.

„Sada je problem ako ti se stambena zgrada gradi blizu džamije i pitaju se 'Kako ćeš slušati ezan?', a ja ezan slušam cijelog života. Ne prihvataju došljaci to nasleđe Banja Luke!“

Na vrednostima uspostavljenim tokom rata, zasnivaju se i uvredljive izjave o deci iz „mešovitim brakova“ koje sam predstavila u prethodnom delu rada. Ispitanici su isticali da ih ne dotiču takve izjave jer one mnogo više govore o ljudima koji ih iznose. Ukazivali su da se često susreću sa pitanjem „A šta si ti?“, zatim da „drugi određuju šta ste vi, najčešće na osnovu imena“ ili ti govore „ti ne pripadaš nikome, nemaš nacionalni i religijski identitet“, „da ne znamo ko smo, šta smo, ni gdje pripadamo“, „da nemamo svoje (vjerske) praznike i običaje“. Na takve tvrdnje „kao da si jadan i trebaš pomoć“ isticali su: „jako dobro znam i ko sam i kome pripadam, imam roditelje, porodicu, prijatelje, savršeno se dobro osećam“, „meni je sasvim dobro i fino se osjećam u svojoj koži, nacionalna pripadnost nije ono sto određuje identitet čovjeka“, „na pitanje šta sam, odgovaram - ja sam biolog“, „svaki praznik može biti moj, zar je toliko problem ne slaviti Božić, Bajram, Uskrs, slave, pa to je tek nekoliko dana u godini“, „ne biti religiozan nije nikakav hendikep, ne znači da sam lošiji čovjek, kako to žele da predstave“, „ako se ne klanjate 'svetinjama' kakve su nacionalna i religijska pripadnost onda vas nazivaju

agresivnim, militantnim ateistima, a zapravo su oni agresivni u nametanju tih svetinja“, „nisam repa bez korena, a prema grupnim pripadnostima bilo kakve vrste, pa i nacionalnim i religijskim, imam samo odbojnost“, „izabrala sam da budem dobar čovjek, prijatelj“.

Nasuprot osobinama koje im pripisuju drugi, sami ispitanicu su kao osobine dece iz „mešovitih brakova“ najčešće navodili otvorenost, prihvatanje Drugih, tolerantnost, odsustvo nacionalne isključivosti, poštovanje razlika - „isključivost manja, a osjetljivost veća“, „odgajaju te da poštuješ različitosti i bivaš senzitivniji“, „mi nikad ne pravimo problem“.

Pored rata, sa kojim „počinje razmišljanje o imenima, nacijama, podjelama“, škola je najčešće navođena kao mesto „spoznaje da si različit od drugih“, naročito nastava veronauke jer se „izdvajaš od druge djece“ uz pitanje „zašto ja neću ići kad idu sva djeca?“. Izostanak sa nastave veronauke uglavnom je bila odluka roditelja, naročito u nižim razredima osnovne škole, a izdvajanje od druge dece ilustruju sledeće rečenice: „Nisam išla na vjeronauku, bila sam jedina u razredu iz mješovitog braka“, „Naša ćerka i još dvoje-troje romske djece nisu išli na vjeronauku“. Isticali su da obrazovni sistem u Bosni i Hercegovini doprinosi etničkim i konfesionalnim podelama jer „obrazovanje ne podstiče da budemo dobri i obrazovani ljudi, već dobri Bošnjaci, Srbi i Hrvati“.

Dvoje ispitanika koji su ujedno i bračni par, kao roditelji su isticali da na decu veći uticaj imaju sredina i škola, nego porodica. „Sredina ih tjera da se nacionalno opredjele, tjera ih na apriornu mržnu i isključivost kao vrijednost, to je najstrašnije kao roditelju.“ Iako su oboje deca iz „mešovitih brakova“, njihova ćerka tokom jednog perioda osnovne škole izjašnjavala kao Srpkinja, redovno je odlazila u crkvu, prilikom posete Mostaru odbila je da uđe u džamiju jer je to „izdaja srpstva“, a povodom smrti rođaka molila je da se na kuću ne stavlja zelena osmrtnicu („nemojte mi to raditi“). Osmrtnicom sa zelenim okvirom obaveštavaju se rođaci, prijatelji i sugrađani o smrti muslimanskih vernika, tako da bi se i postavljanje osmrtnice na kuću moglo posmatrati kao „izdaja srpstva“ ili kao javno priznanje da to „srpstvo“ nema „čistu“ sadržinu. Ukazali su i na problematične sadržaje samih udžbenika u kojima se, primera radi, ističe da su ustaše dobile zasluženu kaznu za zločine nad Srbima, čime se podstiče mržnja prema Hrvatima koje ne odvajaju od ustaškog pokreta, već se predstavljaju kao sinonimi. Tako je i njihova ćerka „došla kući sa pričom da mrzi Hrvate, a tetak moje žene, Hrvat, othranio je moju djecu tokom rata, jer je kod njih u Hrvatskoj Gordana sa djecom provela jedan period rata u Bosni.“ Danas su ćerkina interesovanja znatno drugačija, a kao veoma efikasan način suzbijanja apriorne mržnje prema drugima naveli su putovanja u inostranstvo koja omogućuju uvid u „drugačije organizovane svetove“ u kojima kulturne, etničke, rasne i druge razlike ne predstavljaju nužnost za suživot u mržnji.

Jedna od ispitanica, pohađala je nastavu na hrvatskom jeziku u okviru „dviye škole pod jednim krovom“ u Bugojnu. Povodom odluke da upiše fakultet u Sarajevu, profesorica hrvatskog jezika upitala ju je: „Zašto ne ideš u Mostar gdje pravi Hrvati idu?“. Nasuprot profesorice koja joj je pripisala hrvatstvo, u Sarajevu ju je dočekao profesor Enver Kazaz

koji je pohvalio odluku da studira u ovom gradu, jer je i to oblik otpora vladajućem nacionalizmu i dodao: „*To što jesi, jeste bogatstvo, čuvaj to.*“ Za profesora Kazaza ispitanica ističe da je „*odigrao važnu ulogu u mom životu*“, bitno je uticao na odnose među kolegama, studentima, „*kolege su mi sve mahom bili muslimani, Bošnjaci, neki su se deklarirali kao i ja – Bosanci, ali jako smo se lijepo slagali i nikada se nijedna provokacija nije desila*“, a često je bio i duhovit: „*Kazaz kaže da u rubriku 'narodnost' na formularima mogu da stavim neku formulu iz šale ili da popišem neke lude brojeve... da se zezam*“. „*Na moju tvrdnju da sam i jedno i drugo, i Hrvatica i Srpkinja, Kazaz mi je u šali odgovarao: 'Daj Vedrana, ne možeš sve biti ti, neće te bona popovi tako po pola'*“.

Druženje sa ljudima sličnih razmišljanja i interesovanja i neopterećenih nacionalnom pripadnošću najčešće je navođeno kao razlog izostanka problema sa prijateljima, partnerima i partnericama. Ispitanici koji su se susretali sa ponašanjem prijatelja koje su doživeli kao uvredljivo, navodili su da su pred njima čak i dugogodišnji prijatelji izjavljivali da se nikada ne bi venčali sa dečkom/devojkom različite vere uz obrazloženje: „*ne želim da moje dijete bude kao ti i tebi slični, ne znate ni ko ste, ni čemu pripadate*“, „*rekao mi je 'zamisli da su svi kao ti', nakon toga nismo razgovarali dvije godine i više nikada nismo bili bliski*“.

Kada je reč o ljubavnim vezama, ispitanici i ispitanice navodili su da su njihovi partneri često pred roditeljima skrivali vezu sa njima ili je došlo do otvorenog protivljenja roditelja - „*biraj ili on ili mi*“ - uz ukazivanje i na neodobravanje rođaka i komšija - „*šta će reći rođaci, komšije*“. Na pitanje ispitanice zašto vezu krije od roditelja, partner joj je odgovorio: „*Lakše je tebi, ti to već imaš u porodici, a ja nemam to, moji ne bi prihvatili djevojku druge vjere*“. Preobražaj prijateljstva u emotivnu vezu takođe može biti praćen neodobravanjem roditelja: „*Dok sam bila drugarica sve je bilo ok, sve se promjenilo kada smo počeli vezu, iako nama to ne pravi problem baš sam povrijeđena, ne idem kod njega kući.*“

Navedeni primeri ilustruju dominaciju ideala „čistog“ etno-konfesionalnog kolektiviteta, za čije su očuvanje zaduženi svi njegovi članovi, usled čega uspostavljanje intimne veze ne može da bude samo rezultat autonomne odluke dvoje pojedinaca, već zavisi od odobravanja roditelja i ostalih srodnika, uz uvažavanje mišljenja („šta će reći?“) komšija i postojećih prijatelja. U ovakvom sociokulturnom ambijentu uspostavljanje partnerske veze koja ukršta bosanskohercegovačke etnokonfesionalnosti praćena je strahom od njenog prerastanja u brak, „mešovit brak“ koji trajno narušava granice između „čistih“ kolektiviteta kao normativnog ideala i dovodi u pitanje njihovu biološku i kulturnu reprodukciju u skladu sa proklamovanim idealom.

Na probleme sa nemogućnošću da se izjasne kao građani i građanke Bosne i Hercegovine (Bosanci i Hercegovci), odnosno sa nametanjem izjašnjavanja u skladu sa postojećim ustavnim kategorijama - Bošnjak, Hrvat, Srbin i ostali - ispitanici i ispitanice su najčešće nailazili prilikom popunjavanja obrazaca na fakultetima i zavodima za zapošljavanje. Prilikom popunjavanja studentskih obrazaca, fakultetsko administrativno osoblje jednom od ispitanika je naglasilo: „*Moraš se izjasniti, ne možeš biti Bosanac*“. Ukoliko ne odreaguje odmah, fakultetska administracija može to učiniti i

naknadno: „Iako sam se prilikom popunjavanja obrasca izjasnila kao Bosanka, na objavljenoj listi sam vidjela da su pored mog imena stavili Bošnjakinja, samo na osnovu imena i prezimena mog oca“.

Tokom popunjavanja obrazaca zavoda za zapošljavanje ukazivano im je da Bosanac/Bosanka nije među ponuđenim opcijama. Tako je jedna od službenica Zavoda za zapošljavanje u Sarajevu istakla: „Bošnjak, Hrvat, Srbin i ostali to može, Bosanac – ta opcija ne postoji.“

Teže dolaženje do posla, naročito ako je reč o javnim poslovima, u odnosu na konstitutivne narode, ilustruje sledeće pitanje jednog od ispitanika: „Gdje bih ja radio da nema Ujedinjenih nacija?“.

Već sam ukazala da je država najveći poslodavac i vlasnik velikog dela bosnaskohercegovačke privrede, a državu reprezentuju etničke stranke na vlasti, tako da građani i građanke mogu postati državni službenici, kako je naglasio Tarik Haverić, samo sa pristankom jedne od stranaka koje imaju monopol imenovanja svaka za svoju etniju.³⁷⁸ Na ovaj način pristup zaposlenjima u javnom sektoru direktno zavisi od pripadnosti konstitutivnim narodima (naravno, i odgovarajućim partijama). Takođe, među najprofitabilnijim kompanijama u Bosni i Hercegovini nalaze se i kompanije koje još uvek nisu privatizovane, tako da etničke stranke na vlasti upravljaju njihovim poslovanjem. Prema istraživanju internet portala za zapošljavanje Posao.ba, upravo ove kompanije se nalaze među najpoželjnijim poslodavcima u Bosni i Hercegovini, koje su učesnici istraživanja odabrali zbog sigurnosti i redovne plate (72%) i visine plate i beneficija (52%).³⁷⁹ Ilustrativni su i podaci Zavoda za statistiku Republike Srpske, prema kojima zaposleni u državnoj upravi u Republici Srpskoj zarađuju veće plate za 75 odsto u odnosu na radnike u većini delatnosti koje su u privatnom sektoru. Prosečna neto plata zaposlenih u državnoj upravi i odbrani iznosi 1.059 KM, dok se prosečna plata radnika u građevinarstvu, trgovini na veliko i malo, uslužnim i aktivnostima u vezi sa nekretninama, hotelima, restoranima i prerađivačkoj industriji kreće od 550 do 650 KM.³⁸⁰ Na osnovu navedenog proizilazi da država nije samo najveći poslodavac, već i poslodavac koji omogućuje redovnu i pristojnu zaradu. Pored države, ovakve mogućnosti pružaju pojedine uspešne privatne firme, multinacionalne kompanije kojih zbog nedovršenog procesa privatizacije, neatraktivnosti privrednih uslova i stalno prisutne političke krize nema u velikom broju, izuzev u sektoru bankarstva, kao i međunarodne organizacije, među kojima agencije Ujedinjenih nacija čine značajan deo.

S obzirom da se stanovnici Bosne i Hercegovine na svakodnevnom nivou susreću sa prognozama da će se država raspasti, da je pod pritiskom tako jakih etničkih tenzija neodrživa i da je izvesna njena podela, jedan deo razgovora sa ispitanicima i ispitanicama bio je posvećen mogućnostima opstanka Bosne i Hercegovine. Odgovori

³⁷⁸ Tarik Haverić, *Ethnos i demokratija*, Rabic, Sarajevo, 2006, 61. Pogledati i Nermina Mujagić, *Tihi govor Bosne*, 37-38.

³⁷⁹ Posao.ba, *Najpoželjniji poslodavac 2011*, dostupno

http://www.posao.ba/downloads/Istrazivanje_Najpozelniji_poslodavac_2011.pdf

³⁸⁰ Glas Srpske, Tanja Šikanjić, *Plate u javnom sektoru veće za 75 odsto nego u privatnom*, 8.april.2011.

dve ispitanice iz Banja Luke u značajnoj meri su se razlikovali od odgovora ostalih ispitanika. One su naglašavale da Bosna i Hercegovina već ne postoji, ona se ustvari raspala sa raspadom SFRJ i početkom rata - „sve smo to već preživjeli i otugovali poslije Jugoslavije“.

„Obožavala sam tu ideju zajedništva, jugoslovenstvo, a BiH je bila srce Jugoslavije. Bila sam jako ponosna, pobedili smo fašiste, prevladali strahote Drugoga svjetskog rata, izgradili porušenu zemlju... Nakon rata pitala sam se – ako su ljudi na pragu 21. vijeka bili spremni za ratovanje i učestvovali u njemu, a bili smo savremeno napredno društvo u srcu Evrope, i ovakav kaos i čist primitivizam uspio to sve da zasjeni, onda strahuješ da se to može ponoviti. I danas se o tome stalno priča – 'ako treba idemo ponovo na nož'. Rat je pokazao da su ljudi koji su mislili poput mene, ipak, u Jugoslaviji bili manjina, većina su bili nacionalisti i rekli su svoje 'da' ludilu devedesetih. Ukoliko dođe do konačnog raspada, strah me je od radikalizacije nacionalističkih strasti koje mogu dovesti do toga da kao građani opet budemo ugroženi.“

Druga ispitanica je istakla: „Ime zemlje mi ne znači ništa, raspad BiH mi ne znači ništa ako ću moći da se izjasnim i budem ono što osjećam i jesam, ako ću imati pravo na rad, pravo na sigurnost, da ne budeš fizički ugrožen.“

Zabrinutost za fizičku sigurnost i minimalne životne uslove ilustruje višegodišnje odsustvo države kao instrumenta zakona, vrhovnog zaštitnika zakona koji garantuju čoveku njegova prava kao čoveka, kako je to naglasila Hana Arent. Usled toga izostaje i sama identifikacija sa državom i zainteresovanost za javna pitanja, a život se odvija u sferi krajnje privatnosti, porodice i ličnih prijatelja, zahtevajući samo minimalan pravni okvir koji obezbeđuje izostanak fizičkog nasilja i mogućnost zaposlenja, da bi se uopšte živelo.

Potrebno je ukazati da su obeležja države minimalno prisutna kako u Banja Luci, tako i na nivou celog entiteta, odnosno Republike Srpske, što je praćeno i gotovo svakodnevnim obezvređivanjem Bosne i Hercegovine od političkih i drugih elita, naročito predsednika entiteta Milorada Dodika, ali i brojnih novinara i novinarki entitetskih medija u čijim tekstovima Bosna i Hercegovina može biti nazvana i „bizarnom tvorevinom, smještenom između Drine, Save, Une i Jadranskog mora“. ³⁸¹

Način prevazilaženja etničkih podela u Bosni i Hercegovini i njenog očuvanja, ostali ispitanici i ispitanice vide u doslednoj primeni principa demokratskoga političkog uređenja, konceptu građanstva, vladavine prava, jednakosti svih građana pred zakonom, poštivanju ljudskih prava i slobode pojedinca. Na pitanje da li je moguće očekivati takve promene i opstanak Bosne i Hercegovine, ispitanici su davali različite odgovore: „moramo doći do toga, ali da li će to biti pre smaka sveta?“, „naravno da sam za očuvanje BiH, ali nemam vjere da će biti bolje, ljudi su otrovani, možda će prestati smjenom generacija“, „vjerujem da će biti bolje, vjerujem da su ljudi siti od svega“, „BiH se može

³⁸¹ Reporter, Saša Bižić, *Statističke greške za kozmetičku upotrebu – Promoteri lažne multietničnosti u BiH*, 3.mart 2010.

samo ujediniti, nikako raspasti“, „raspad BiH se može očekivati, nijedna priča ne ide ka integraciji“.

Da bi se prevladalo postojeće stanje i došlo do promena, ispitanici su često isticali da je „nužno jačati građanski duh i aktivizam“ i da „moramo podizati glas“, što je veoma blisko stavovima Anne Philips, kada nasuprot ograničenjima i prisili grupe nad pojedincima afirmiše *pravo na ostanak i glas (right to stay and voice) i brobu za promene*, naglašavajući značaj ovog prava za intenziviranje procesa unutargrupne, u ovom slučaju unutardržavene, reforme i promene spornih političkih, društvenih, kulturnih praksi. U stalnom nastojanju prekoračivanja postojećih granica naše slobode (*push the limits!*), Džudit Batler vidi subverzivno dejstvo koje nezaustavljivo forsira univerzalnu slobodu.³⁸² Ukoliko heteroseksualnost kao normativni ideal ili regulativni ideal (M.Fuko) zamenimo etnokonfesionalnom pripadnošću, argumentacija Džudit Batler pruža još jednu subverzivu mogućnost koja dovodi u pitanje hegemonističku moć samoga tog ideala i proširuju područje kulturne inteligibilnosti. Naime, iako politički diskursi koji mobilišu kategorije identiteta teže da podstiču identifikacije u službi nekoga političkog cilja, ona ukazuje da je istrajavanje na *dezidentifikaciji* od regulativnih normi bitno za reartikulisanje polja demokratske borbe.³⁸³ Na taj način želi da ukaže na mogućnost politizovanja *dezidentifikacije*, odnosno preoblikovanja odbacivanja u političku energiju, što smatra strategijom koja ima suštinski značaj za stvaranje zajednice, u kojoj drugačiji životi postaju pojmljivi, dragoceni, vredni, koji nešto znače.³⁸⁴ Istrajavajući na *dezidentifikaciji* od regulativnih normi koje bivanjem Bošnjakom, Hrvatom i Srbinom uspostavljaju kao uslov političke i društvene relevantnosti i ljudskosti uopšte, uvažavajući mnogostruke identifikacije i identifikacijsku fluidnost i preoblikujući odbacivanje u političku energiju, odnosno političku mobilizaciju „ostalih“, pa tako i dece iz „mešovitih brakova“, upravo pomoću onih praksi koje ističu *dezidentifikaciju* od regulativnih normi, smatram mogućnošću za postizanjem prava na glas i borbu za pomeranje postojećih granica slobode, ili rečima Džudit Batler - iskoristiti mobilizatorsku moć nepravde kao kritičko sredstvo u borbi da se iznova artikulišu sami uslovi simboličke legitimnosti i inteligibilnosti.³⁸⁵ Ukazujući da društveno polje nikad ne može – a demokratije radi i ne sme – biti sažeto opisano nijednim datim opisom, potpunim i konačnim nabranjem osobina svake date kategorije identiteta, ona ukazuje da nejedinstvo i raspršenost koji su, iz ugla deskriptivističkog ideala, razlog za jadikovanje, iz antideskriptivističke perspektive *ocenjuju se kao prednost*, kao otvoren i demokratski potencijal, uslov političke delotvornosti pojma ili kategorije identiteta.³⁸⁶

³⁸² Judith Butler/Ernesto Laclau/Slavoj Žižek, *Contingency, Hegemony, Universality: Contemporary Dialogues on the Left*, London/New York, Verso, 2000., 41. Citirano prema Boris Buden, *Vavilonska jama O (ne)prevodivosti kulture*, Fabrika knjiga, Beograd, 2007. 227.

³⁸³ Džudit Batler, *Tela koja nešto znače O diskurzivnim granicama „pola“*, Samizdat B92, Beograd (2001), 16.

³⁸⁴ Džudit Batler, n.d. 39.

³⁸⁵ Džudit Batler, n.d. 160.

³⁸⁶ Džudit Batler, n.d. 271-272.

Ukoliko glasovi odbačenih/ostalih dobiju ikakvu relevantnost, mogli bi razotkriti da se aktuelni režimi moći zasnivaju na nasilju isključivanja jer bivanje čovekom/subjekom iziskuje identifikaciju sa normativnim kategorijama (jasno i konačno opisanim Bošnjacima, Hrvatima, Srbima) čime istovremeno proizvode odbačena bića koja potiskuju na margine društvene priznatosti i ljudskosti uopšte. Ukazivanjem na nasilnost, možda bi se mogla dovesti u pitanje postojeća legitimnost režima moći, ali i otrgnuti Bosnu i Hercegovinu od dominantnih tumačenja koja je vide samo kao zemlju zavađenih naroda i njihovih međusobnih sukoba i nasilja, što je nužan uslov daljeg reprodukovanja tih režima moći i glavna prepreka doslednoj demokratizaciji Bosne i Hercegovine.

Možda se kao značajno nametne i političo pitanje na koje ukazuje Džudit Batler:

Koliko košta artikulisanje jedne koherentne pozicije identiteta ako se koherentnost proizvodi isključivanjem i odbacivanjem prezrenih oblasti koje prete toj poziciji? (...) Naime, ono što se ne može priznati kao konstitutivna identifikacija bilo koje date pozicije subjekta, izlaže se opasnosti da postane ne samo ospoljeno u degradiranom obliku, već i neprestano poricano i podvrgavano politici nepriznavanja.³⁸⁷

Cena neprestanog poricanja i podvrgavanja politici nepriznavanja „prezrenih, odbačenih bića“, odnosno mnogobrojnih građana i građanki Bosne i Hercegovine, koji se ne uklapaju u propagirane koherentne identitete u proteklih dvadeset godina, je neizreciva. Smatram da politizacija odbačenosti ima obećavajuće mogućnosti upravo zbog količine nepravde koju proizvodi postojeći sistem, a koja je apostrofirana i presudom Evropskog suda za ljudska prava u slučaju „Sejdić i Finci protiv Bosne i Hercegovine“. Sama presuda pruža uverljive argumente u prilog promenama i njihovoj, bar delimičnoj, realizaciji u sklopu procesa približavanja Evropskoj uniji, što je naznačeno postavljanjem sprovođenja presude kao jednog od tri ključna uslova koje Bosna i Hercegovina mora ispuniti za podnošenje aplikacije za članstvo u Evropskoj uniji. Argumentaciju, u prilog političkoj afirmaciji „ostalih“, odnosno građanstva, pružaju i realizovani sporazumi između Bosne i Hercegovine i institucija Evropske unije koji naglašavaju nužnost prihvatanja principa vladavine prava i poštovanja ljudskih prava i sloboda. Takođe, ne treba zaboraviti da je anketno istraživanje pokazalo da je prihvatljivost sklapanja „mešovitih brakova“, koju interpretiram kao otpor postojećem krutom etničkom razvrstavanju, najizraženija kod najmlađih ispitanika i da raste sa porastom obrazovanosti ispitanika. Osim ove slabašne nade, ali ipak nade da će do ovakve politizacije i njene podrške doći, preostaje samo odlazak iz zemlje, jer će čoveka dostojan, slobodan i civilizovan život u Bosni i Hercegovini biti trajno onemogućen.

³⁸⁷ Džudit Batler, n.d. 149.

VI ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Problem je, općenitije, u činjenici da su svi režimi na ovom teritoriju uzgajali stado, krdo kao paradigmu društvenosti, pa individualiziranje stoga i dalje nije moguće drukčije do kao skandal (u obitelji, školi, klapi, politici, itd.). A skandale ljudi, dakako, najčešće ne vole (...) BiH je, na žalost, mixtum compositum, pučki rečeno: ni riba ni djevojka, malo država, malo skup držav(ic)a, malo protektorat, malo kondominij, itd. „Istočni grijeh“ daytonskoga sporazuma jest u tomu što je pokušao (ne baš konzekventno) institucijski civilizirati onu (nacionalističku) praksu koja je do rata i dovela. A ta se praksa – u mirnodopskim uvjetima (koji su bitna zasluga Daytonu) – i dalje neprestano prelijeva iz shematski zadanih institucija.

Žarko Puhovski³⁸⁸

Iz nastojanja da se civilizuje nacionalistička praksa putem korigovanja demokratije multikulturalizmom koji je lišava njenih bazičnih principa – *principa građanstva* koji pojedinca konstituiše kao politički subjekt i *principa vladavine prava* koji implicira vladavinu ograničenu pravom u kojoj slobode i prava čoveka predstavljaju ključni element demokratski utemeljenog legitimiteta političke vlasti, nije proizašlo ništa drugo do međunarodno priznat, pa time i osnažen, utrostručeni etno-konfesionalni nacionalizam, u kojemu demokratija biva izobličena do vlastite karikature ili pervertirana do vlastite negacije. Bosna i Hercegovina danas kao država nije ništa drugo do jedno demokratsko Potemkinovo selo, u kojemu tri etno-elite kao plemenske vođe vladaju neograničene nikakvim principom individualnih prava i sloboda, jer je procesom multikulturalizacije nacionalista postignuto da etno-konfesionalni kolektiviteti, čiji su oni jedini glasnogovornici, postanu jedini politički subjekti i jedini stvarni imaoci i nosioci (etno)prava. Tako su građani i građanke koji se ne uklapaju u ta etno-prava izgubili „pravo da imaju prava“ jer, kako je ukazala Hana Arent, nema države kao vrhovnog zaštitnika zakona koji garantuje čoveku njegova prava kao čoveka i građanina. Etno-konfesionalni nacionalizam koji je osvojio državu, ne lišava prava dobijenih rođenjem samo osobe koje mu se odupiru, već i svojim sledbenicima, koji kao žrtve čudovišnog sistema, kako je to ukazao Isajia Berlin, teže njegovim vrednostima koje im donose siromaštvo i propadanje.

Siromaštvo i život u visoko korumpiranoj državi u jednakoj meri pogađa najveći broj državljana i državljanke Bosne i Hercegovine, bez obzira da li se izjašnjavaju ili ne kao pripadnici i pripadnice konstitutivnih naroda. Izvršni direktor Transparency International BiH, Srđan Blagovčanin ističe da je prema istraživanjima ove organizacije Bosna i Hercegovina percipirana kao najkorumpiranija u regiji, posebno izražen problem jeste politička korupcija, jer za sve lidere političkih stranaka u BiH postoji sumnja ili se protiv njih vode postupci za korupciju, ali se otvaranje pitanja korumpiranosti pojedinih visokih činovnika i političara i dalje u velikoj meri tumači kao napad na nacionalni integritet i identitet neke etničke skupine.³⁸⁹ Ukazujući na spregu nacionalizma i korupcije, Ivan Lovrenović je istakao da je “upravo ključni momenat za razumijevanje permanentne krize i stagnacije u Bosni i Hercegovini – organička simbioza nacionalističkih struktura i korupcijsko-kriminalnog

³⁸⁸ Buka.ba, *BiH – ni riba ni djevojka* (intervju sa Žarkom Puhovskim), 27.jul 2011. dostupno <http://www.6yka.com/bihribadjevojka>

³⁸⁹ Dnevni list, Vanja Bjelica-Čabrilo, *Korupcija u najvišim razinama vlasti i politike*, 22.mart 2011.

sustava. Jedno o drugom vitalno ovisi, toliko presudno, da bi se, slobodnije govoreći, moglo reći: *nacionalizam i korupcija-kriminal u Bosni i Hercegovini su sinonimne pojave*".³⁹⁰

Prema podacima Svetske banke i Razvojnog programa Ujedinjenih nacija (UNDP) ispod generalne linije siromaštva u Bosni i Hercegovini živi oko milion građana, od oko 3,5 miliona stanovnika. Svi-čija su mesečna primanja niža od 238,10 konvertibilnih maraka su ispod generalne linije siromaštva. Građani, čija mesečna primanja ne prelaze 83,6 konvertibilnih maraka su u ekstremnom siromaštvu i ima ih oko 20.000. Oko 20 odsto stanovništva nije u mogućnosti da sebi svakodnevno obezbedi jedan obrok, odnosno preživljava zahvaljujući jednom obroku u narodnim kuhinjama. Svaki peti građanin živi sa jedan i po euro dnevno. Novinarica Marija Arnautović, komentarišući pomenute podatke, naglasila je da se sve to dešava u zemlji „u kojoj žive parlamentarci koji, i kada ne rade, imaju najveća primanja u regionu. Tako su novoimenovanim zastupnicima Parlamenta BiH početkom godine uredno isplaćene plate u prosjeku od 4.000 konvertibilnih maraka, iako u skupštinskim klupama nisu proveli nijedan dan“.³⁹¹ Stručnjaci Međunarodnoga monetarnog fonda (IMF) izračunali su da će ukupni rashodi administracije u BiH u 2011. godini iznositi 8,5 milijardi konvertibilnih maraka, odnosno da državni aparat u svakoj sekundi troši jednu minimalnu mesečnu mirovinu u Bosni i Hercegovini, zemlji koja ima 526.701 nezaposlenih, dok najveći broj zaposlenih ima platu između 500 i 600 konvertibilnih maraka, a prosečna mirovina iznosi oko 300 konvertibilnih marka.³⁹²

Korupcija i siromaštvo, praćeni su izrazitim padom intelektualnih i profesionalnih standarda, jer kako ukazuje Svetlana Slapšak, u osnovni konceptualni aparat nacionalizma spada minimiziranje znanja, školovanja, pameti. „Omiljena uzrečica nacionalista-loših đaka, kada hoće nešto da dokažu, jeste 'zna se', ili u pitoresknijim verzijama 'i vrapci znaju', 'svi znaju', 'u svetu nema', 'i slepac vidi', i slično, koje bi trebalo da pokažu kako znanje nije nikakvo posebno dostignuće, jer ga svi imamo u svom srpskom biću. Slika znanja na nivou krvi, urina, sperme, pljuvačke, znoja ili drugih telesnih izlučevina, karakteristična je za svaku ikonografiju nacionalizma, izvesno ne samo srpskog.“³⁹³ Međutim, tu se krije i jedan paradoks jer dokazivanje da postoji „znanje koje je u našem nacionalnom biću“, a zatim realizacija i opravdanje ciljeva koji navodno proizilaze iz tog znanja, zahteva da etno-elite ulažu priličan napor kako nacionalna mobilizacija i homogenizacija ne bi posustala, jer „za razliku od gluposti, koja zahteva veliko ulaganje, nasilje, žrtve, pamet ne zahteva skoro ništa, sem želje za pameću“.³⁹⁴

Insistiranje na prirodnom pripadništvu etno-konfesionalim kolektivitetima i uspostavljanje tog pripadništva kao bazičnog principa političkoga, društvenog i ličnog života, zatim politizacija razlika do apsolutne isključivosti, praćena često i neskriveno rasističkim argumentima i prepoznavanje etničke ugroženosti u svemu što je drugačije, što nije „naše“, odnosno stalna proizvodnja ugrožavajućih neprijatelja, predstavljaju osnove na kojima se utemeljuje

³⁹⁰ Ivan Lovrenović, *Aporije Daytonu Promjena kulturnog modela – uvjet svih promjena*, Magazin za (političku) kulturu i društvena pitanja Status, br. 5, studeni/prosinac 2004., 77-80. (kurziv N.P.)

³⁹¹ Radio Slobodna Evropa, Marija Arnautović, *Oko milion građana BiH na ivici siromaštva*, 31.mart 2011.

³⁹² Dnevni list, Predrag Bradavica, *Administracija će „progutati“ 8,5 milijardi maraka*, 2.april 2011.

³⁹³ Svetlana Slapšak, *Hronospore II*, Pešćanik, Beograd (2010), 50-51

³⁹⁴ Svetlana Slapšak, n.d., 161. (kurziv N.P.)

legitimitet etno-elita u Bosni i Hercegovini koje, za razliku od najvećeg broja njenih građana i građanki, žive veoma dobro. Tako se celokupna država svodi samo na Bošnjake, Hrvate i Srbe, odnosno na etničke stranke kao njihove reprezentere, i posmatra isključivo kroz prizmu sukoba tokom devedesetih godina, čime se celokupno poimanje Bosne i Hercegovine svodi na „historiju- u kojoj se mržnja vrednuje kao kultura“. Da hronika navodnih nepresušnih neprijateljstava, pokolja i mržnje ne bi bila prekinuta, a time doveden u pitanje i njihov opstanak, etno-elite neprestano obnavljaju rat ili, kako je istakao Željko Ivanković, „kod nas se mir vodi kao što se vodio rat!“

*Praksa mira: gradi crkvu veću nego ti treba (npr. katolici u Kupresu), gradi crkvu na svakih 7000 Srba (pa makar i u tuđem dvorištu), gradi džamiju i gdje je nikad nije bilo i gdje je ikad bila – postali su simboli „izgradnje nove BiH“, odnosno nastavka rata drugim sredstvima, čak i po cijenu nezaposlenosti i gladovanja većine stanovništva, po cijenu krajnje socijalne neosjetljivosti!*³⁹⁵

Mržnja, autarkija i nesloboda predstavljaju i sredstvo opstanka i smisao postojanja nacionalističkih elita koje se užasavaju i od same pomisli da država bude konstituisana na liberalno-demokratskom načelu, po kojemu je građanin jedini legitimni subjekt suvereniteta, što je, kako ističe Vuk Perišić, doktrinarno i funkcionalno nespojivo sa suštinom nacionalne države. Nacionalizmu pogoduje svako odsustvo slobode i razuma.³⁹⁶

Svoju „priču“ o građaninu, Milan Podunavac je započeo sledećim opisom: „Jedna stvar izgleda sasvim izvesna: nema dinamičnije figure u modernoj političkoj istoriji od građanina; možda nijedna ideja u ljudskoj istoriji nije tako snažno sažimala u sebi aspiracije ljudi za jednakošću i želju za slobodom kao što je ideja građanstva. U naoko krhkoj figuri građanina, da se poslužimo Monteskejevom sjajnom metaforom posvećenoj republici i republikanskoj vrlini, otkriva se dinamika socijalnih, političkih i ustavnih borbi, složeni procesi političke emancipacije („osvajanja prava“), konstitucionalizacije arbitrarne vlasti i osvajanja demokratije.“³⁹⁷ Da bi život u Bosni i Hercegovini bio uopšte podnošljiv, a zatim i evoluirao do oblika dostojnog čoveka, potrebno je diskreditovati isključujuću jednakost zasnovanu na navodnoj prirodnoj pripadnosti nečemu i afirmisati jednakost (ljudskih) prava, što zapravo znači afirmisati tu krhku figuru građanina. Mogućnost politizovanja dezidentifikacije od normativnih etno-konfesionalnih identiteta ujedno je i mogućnost za preoblikovanje građanina od objekta neprestanog poricanja i podvrgnutosti politici nepriznavanja ka subjektu osvajanja konstitucionalne demokratije čiji će govor biti relevantan, uverenja značajna, sudovi merodavni, a dela efikasna. Za osnaživanje čujnosti i relevantnosti građanstva kroz politizaciju dezidentifikacije može se kao kritičko sredstvo iskoristiti i članstvo Bosne i Hercegovine u evropskim institucijama i obaveze koje je preuzela tim članstvom i ratifikacijom evropskih sporazuma i konvencija koje princip vladavine prava i princip građanstva postavljaju kao vodeće vrednosti. Upravo ova dva principa su nužna da bi se okončala socijalna smrt građana

³⁹⁵ Željko Ivanković, „Simboli rata, simboli mira“, Magazin za (političku) kulturu i društvena pitanja Status -Međunarodna zajednica i BiH, broj 13, jesen/zima 2008., 66-71.

³⁹⁶ Vuk Perišić, *Jugoslovenski paradoks*, 23. januar 2011. dostupno <http://www.pescanik.net/content/view/full/6284/1368/>

³⁹⁷ Milan Podunavac, *Princip građanstva i poredak politike*, Princip Fakultet političkih nauka, Beograd (1998), 7.

Bosne i Hercegovine koji „svoj identitet i političko opredjeljenje ne žele izražavati putem etničkog razvrstavanja”.³⁹⁸

Doslednom primenom navedenih principa, etnički heterogena Bosna i Hercegovina umesto tragičnog izuzetka u odnosu na ostale mnogo više etnički homogenije jugoslovenske republike, mogla je, kako naglašava Tarik Haverić, da postane pravilo - država građana, a ne država naroda, u kojoj je nosilac suverenosti narod kao demos (stanovništvo), a ne narod kao ethnos. Ukazujući na transformacije kroz koje je Evropa prolazila - od Evrope kraljeva, preko Evrope naroda do Evrope građana, Haverić ističe da je suverenitet Bosne i Hercegovine mogao počivati na individui/građaninu kao političkom subjektu, a ne na kolektivitetu (tj. naciji).

*Time bi politička karta Jugoslavije, barem teorijski, bila korijenito promijenjena: umjesto pet nacionalnih država - pravila i jednog izuzetka, čije je postojanje lako dovesti u sumnju zbog nepostojanja odgovarajuće (bosanske) nacije, postojalo bi jedno pravilo, država građana, i pet izuzetaka, nacionalnih država kao čistih anahronizama... Bosanci usitinu ne postoje, no postoje bosanskohercegovački građani - a za jednu državu koja počiva na suverenitetu građana to je više nego dovoljno.*³⁹⁹

Kao jednu od karakteristika „naših trajno nervoznih nacija“ Miroslav Krleža je istakao da se definiraju na uzajamnoj negaciji - Srbin je onaj koji nije Hrvat, a Hrvat je onaj koji nije Srbin.⁴⁰⁰ Iz ovakvog procesa definiranja proizilaze totalizujući identiteti, precizni i konačni opisi šta jeste Srbin, Hrvat, Bošnjak, kao i „autentični“ načini pripadanja kolektivitetu, koji u današnjoj Bosni i Hercegovini čine regulativne norme, jedinu poziciju koja omogućava političku i svaku drugu relevantnost. Te regulativne norme se konstruišu i održavaju isključivanjem i odbacivanjem svega što im nije identično, pri tome ne treba da nas zavara aposlutizacija razlika između te tri regulativne norme jer one nisu ne-identične, naprotiv, zasnivaju se na identičnoj autoriranoj matrici političke kulture. Nasuprot toj isključivoj matrici, reartikulisanje polja demokratske borbe i reafirmacija građanina kroz politizaciju dezidentifikacije od postojećih regulativnih normi koja bi uvažavala mnogostruke identifikacije i identifikacijsku fluidnost, otvaralo bi mogućnosti za ostvarivanje pluralističke zajednice u kojoj se, kako to naglašava Ričard Rorti, proces samokreacije pojedinca odvija bez oštih normativnih ograničenja, u kojoj bi predmet stalnog nastojanja bilo stvaranje apsolutno inkluzivnog obrasca društvene komunikacije i proširivanje opsega „mi-grupe“, odnosno sposobnosti da ljude koji su veoma različiti od nas smatramo uključenim u ono „mi“, jer se moralni progres upravo postiže „kroz pojačavanje senzitivnosti i odgovornosti na raznovrsnost ljudi“.⁴⁰¹

Ako se krčenje prostora za pojavu bosanskohercegovačkoga građanina postiže kritikom dominantnih diskurzivnih obrazaca porobljavanja, kako je ukazao Asim Mujkić, jedina ambicija ovog rada jeste doprinos krčenju toga građanskoga prostora.

³⁹⁸ Tarik Haverić, *Zašto BiH (nažalost) ne može biti građanska demokratija*, 1.februar 2006. dostupno <http://www.sarajevo-x.com/forum/viewtopic.php?t=22893#p698587>

³⁹⁹ Tarik Haverić, *I vrapci na grani*, Rabic, Sarajevo (2009), 103-104.

⁴⁰⁰ Enes Čengiđ, *S Krležom iz dana u dan (1980-1981) U sjeni smrti*, Svjetlost Sarajevo, Mladost Zagreb (1990), 111.

⁴⁰¹ Richard Rorty, *Kontingencija, ironija i solidarnost*, Naprijed Zagreb (1995); Srđan Prodanović, *Rorti i savremena društvena teorija*, Filozofija i društvo (2/2010), 97-116.

I za kraj -opet Krleža. „Dvije-tri kutije štamparskih slova“ za njega su vredile mnogo više nego svi eskadroni smrti, prežive razne Komandanate i čine zapravo sve što čovek može imati na ovoj planeti:

Kutija olovnih slova, a to nije mnogo, kao što je rekao Kerinis, ali je jedino što je čovjek do danas izumio kao oružje u obranu svog ljudskog ponosa.

(...) i to je dobro da je tako, i to je mudro, jer ako je nešto čovjeka dostojno, to je njegov osjećaj ljudskog ponosa kao takvog, a taj je jači od gluposti čitavog svijeta ...⁴⁰²

⁴⁰² Miroslav Krleža, *Banket u Blitvi*, Svjetlost, Sarajevo (1991), 634, 645.

VII SPISAK KORIŠĆENE LITERATURE I IZVORA

LITERATURA

- ARENT Hana, Izvori totalitarizma, Feministička izdavačka kuća 94, Beograd (1998)
- ARSENIJEVIĆ Damir i JOVANOVIĆ Nebojša, "Bespuća politološke zbiljnosti", Časopis za književnost i kulturu i društvena pitanja „Reč“, no. 75/21 (2007), 173-189.
- ARSENIJEVIĆ Damir i JOVANOVIĆ Nebojša, "Druga smrt antifašizma: O cinizmu 'intelektualne elite' u BiH, Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja Reč, no. 75/21 (2007)., 191 – 212.
- BATLER Džudit, „Potčinjavanje, otpor i promena značenja“ između Frojda i Fukoa, Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja „Reč“, br. 56.2, decembar 1999. 163-175.
- BATLER Džudit, Tela koja nešto znače O diskurzivnim granicama „pola“, Samizdat B92, Beograd (2001)
- BELJANSKI Slobodan, Druga obala Ogledi o zlu kulture i kulturi iskupljenja, Peščanik, Beograd (2011)
- BILING Majkl, Banalni nacionalizam, XX vek, Beograd (2009)
- BRČIĆ Marita, "Kulturni pluralizam i pravednost u recepciji Willa Kymlicke", Filozofska istraživanja 109, God. 28 (2008), Sv. 1, 49-61.
- BRUBEJKER Rodžers i KUPER Frederik, "S onu stranu identiteta", Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja "Reč" no. 69/15, mart (2003), 405-451.
- BUDEN Boris, Vavilonska jama – O (ne)prevodivosti kulture, Fabrika knjiga, Beograd (2007)
- BUGAREL Ksavije, Bosna anatomija rata, Fabrika knjiga Beograd (2004)
- BURDIJE Pjer, Nacrt za jednu teroiju prakse, Zavod za udžebenike i nastavna sredstva, Beograd (1999)
- ČENGIĆ Enes, S Krležom iz dana u dan (1980-1981) U sjeni smrti, Svjetlost Sarajevo, Mladost Zagreb (1990)
- ČENGIĆ Enes, S Krležom iz dana u dan (1981-1988) Post mortem I, Svjetlost Sarajevo, Mladost Zagreb (1990)
- ČOLOVIĆ Ivan, "Čemu danas govor o fašizmu i nacizmu", Časopis za društvenu fenomenologiju i kulturnu dijalogiku „Zeničke sveske“ (juni 2008), 151-158.
- Divjak Slobodan, "Multikulturalizam – komunitarizam – liberalizam", Nova srpska politička misao, vol. VIII, no.1-4, (2001), 25-47.
- ERDEI Ildiko, „Oči zelene kao dolari“ – Antropologija potrošnje u Srbiji u tranziciji, Zbornik etnografskog instituta SANU 21, Beograd (2005), 173-186.
- FINKELKROT Alen, Poraz mišljenja, Plato, Beograd (1993)
- GAČANOVIĆ Ivana, "Kultura i identitet kao politički neizbežni koncepti", Časopis studenata filozofije, Godina IX, broj 18/19, 245-246
- HAVERIĆ Tarik, I vrapci na grani, Rabic, Sarajevo (2009)
- HAVERIĆ Tarik, Ethnos i demokratija, Rabic, Sarajevo (2006)
- ILIĆ Dejan, "Raseljavanje zone nenastanljivosti" u Džudit Batler, Tela koja nešto znače O diskurzivnim granicama „pola“, 319-347.
- IVANKOVIĆ Željko, "Simboli rata, simboli mira", Magazin za (političku) kulturu i društvena pitanja Status -Međunarodna zajednica i BiH, broj 13, jesen/zima 2008., 66-71.
- IVANOVIĆ Zorica, "Da li su postojala „na srodstvu zasnovana društva“? O (de)konstrukciji jednog

antropološkog koncepta”, *Etnoantropološki problemi*, no.3. (2010), 19-42.

IVANOVIĆ Zorica, “O izučavanju srodstva u poslednjim decenijama XX veka”, *Etnoantropološki problemi*, no.2. (2008), 107-138.

IVANOVIĆ Zorica, “Pogled na savremene transformacije antropološke teorije i prakse”, *Antropologija* no. 6 (2008), 88-116.

IVANOVIĆ Zorica, “Teren antropologije i terensko istraživanje pre i posle kritike reprezentacije”, u *Etnologija i antropologija: stanje i perspektive*, Zbornik etnografskog instituta SANU 21, Beograd (2005), 123-140.

JERGOVIĆ Miljenko, LOVRENOVIĆ Ivan, *Bosna i Hercegovina budućnost nezavršenog rata*, Novi liber, Zagreb (2010)

KANGRGA Milan, *Nacionalizam ili demokratija*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci (2002)

KAZAZ Enver, “Tranzicijska etnokulturna pustinja”, *Sarajevske sveske* br.27/28 (2010), 83-102.

KECMANOVIĆ Dušan, *Etnička vremena*, Biblioteka XX vek, Beograd (2001),

KORDIĆ Snježana, “Ideologija nacionalnog identiteta i nacionalne kulture”, *U čast Pera Jakobsena: zbornik radova*, Dejan Ajdačić & Persida Lazarević Di Đakomo (ur.), *Studia in honorem* 1, Beograd (2010) 225-239.

KRLEŽA Miroslav, *Banket u Blitvi*, Svjetlost, Sarajevo (1991)

KUKATHAS Chandran, *The Liberal Archipelago*, Oxford: Oxford University Press (2003)

KYMLICKA Will, *Multikulturalno građanstvo Liberalna teorija manjinskih prava*, Naklada Jasenski i Turk, Zagreb (2003),

LER SOFRONIĆ Nada, “Fašizam danas: Žene između vjerskog i tržišnog fundamentalizma”, *Časopis za društvenu menomenologiju i kulturnu dijagnostiku „Zeničke sveske“*, br.07/08 (jun 2008), 135-150.

LOHMANN Georg, „Kolektivna ljudska prava radi zaštite manjina?, *Politička misao*, Fakultet političkih znanosti Zagreb, Vol XXXVI, br. 4 (1999), 38-48.

LOVRENOVIĆ Ivan, „Aporije Daytonu Promjena kulturnog modela – uvjet svih promjena“, *Magazin za (političku) kulturu i društvena pitanja Status*, br. 5, studeni/prosinac 2004.

MATIĆ Milan, PODUNAVAC Milan (ur.), *Enciklopedija političke kulture*, Savremena administracija, Beograd (1993)

MATIĆ Milan, PODUNAVAC Milan, *Politički sistem – Teorije i principi*, Institut za političke studije, Beograd (1995)

MESIĆ Milan, *Multikulturalizam Društveni i teorijski izazovi*, Školaska knjiga, Zagreb (2006),

MESIĆ Milan, “Prijeponi oko kolektivnih (kulturnih) prava”, *Zbornik PFZ*, 57/3 (2007) 530-531.

MILENKOVIĆ Miloš, *Istorija postmoderne antropologije - Posle postmodernizma*, Etnološka biblioteka, Beograd (2007)

MILENKOVIĆ Miloš, “Paradoks postkulturene antropologije: postmoderna teorija etnografije kao teorija kulture”, *Antropologija* 3 (2007), 121-143.

MILENKOVIĆ Miloš, “Postkulturalna antropologija i multikulturalne politike”, u Kovač S. (ur.): *Problemi kulturnog identiteta stanovništva Srbije (Etnoantropološki problemi)*, Beograd, Odeljenje za etnologiju i antropologiju, Filozofski fakultet (2005), 61-74.

MILENKOVIĆ Miloš, “Problemi konstitucionalizacije multikulturalizma – pogled iz antropologije Deo prvi: o očuvanju identiteta”, *Etnoantropološki problemi* no. 2/3 (2008), 45-57.

- MOČNIK Rastko, *Koliko fašizma?*, Arkzin, Zagreb (1998/1999)
- MONTESKJE Šarl, *O duhu zakona*, Umetničko društvo Gradac, Čačak-Beograd, Feral Tribune, Split (2001)
- MRĐENOVIĆ Dušan (ur.), *Temelji moderne demokratije Izbor deklaracija i povelja o ljudskim pravima (1215-1989)* IRO Nova knjiga, Beograd 1989.
- MUJAGIĆ Nermina, "Sterilnost međunarodne zajednice u BiH", *Magazin za (političku) kulturu i društvena pitanja Status - Međunarodna zajednica i BiH*, broj 13, jesen/zima (2008), 25-28.
- MUJAGIĆ Nermina, *Tihi govor Bosne*, Heinrich Böll Stiftung BiH, Sarajevo (2010)
- MUJKIĆ Asim, *Pogovor*, u *Mujagić Nermina, Tigi govor Bosne*, 139-143.
- PHILLIPS Anne, *Multiculturalism without Culture*, Princeton University Press, Princeton and Oxford (2007),
- PODUNAVAC Milan, *Princip građanstva i poredak politike*, Princip Fakultet političkih nauka, Beograd (1998)
- POPOVIĆ Srđa, *One gorke suze posle*, Peščanik, Beograd (2010)
- PRATO B. Giuliana, *Anthropology at the Intersections Between the Local, the National and the Global, Introduction – Beyond Multiculturalism Views from Anthropology* (ed. Giuliana B.Prato), Ashgate (2009)
- PRODANOVIĆ Srđan, *Rorti i savremena društvena teorija, Filozofija i društvo 2/2010*.
- PUHALO Srđan, *Etnička distanca i (auto)stereotipi građana Bosne i Hercegovine*, Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo (2009)
- RORTY Richard, *Kontingencija, ironija i solidarnost*, Naprijed Zagreb (1995)
- SEMPRINI Andrea, *Multikulturalizam*, Clio, Beograd (1999)
- SIMEUNOVIĆ Dragan, "Nova nacionalna država", u *Osnovi političkih nauka* (ur. D.Simeunović), Izdavačko preduzeće „Ferko“, Beograd (1994), 92-100.
- SKOKO Božo, *Što Hrvati, Bošnjaci i Srbi misle jedni o drugima, a što o Bosni i Hercegovini?*, Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo (2011)
- SLAPŠAK Svetlana, *Hronospore II*, Peščanik, Beograd, 2010.,
- STOJKOVIĆ Branimir, *Multikulturalizam, Balkan i planetarna kultura*, Pogovor za Andrea Semprini, *Multikulturalizam*, Clio, Beograd (1999), 147-159
- SUNDER Madhavi, "Cultural Dissent", *Stanford Law Review*, December, (2001)
- TRKULJA Jovica, "Autoritarno negiranje pravne države", u *Osnovi političkih nauka* (ur. D.Simeunović), Izdavačko preduzeće „Ferko“, Beograd (1994), 81-86.
- VUKŠIĆ Tomo, "Mješovite ženidbe u katoličanstvu, pravoslavlju i islamu", u *Zbornik radova okruglog stola o braku i bračnoj zajednici iz perspektive vjerskih zajednica i civilnog zakonodavstva „Dvoje njih bit će jedno tijelo“* (ur. Pavao Jurišić), Caritas Biskupske konferencije BiH, Sarajevo (2007), 55-82.
- YUVAL DAVIS Nira, *Gender&Nation*, Sage Publications, London (1997)
- ŽIŽEK Slavoj, "Multikulturalizam, globalizacija i novi svetski poredak", *Nova srpska politička misao*, vol. VIII, no.1-4 (2001), 75-96.

IZVORI – ŠTAMPANI MEDIJI

- DANI, Dr. Gyorgy Lederer, *Islam u BiH između nacionalista i vehabija* (preveo Zijad Imamović), br.130. 26. novembar 1999.
- DANI, Dragan Stanojlović, *Kakav Ustav, takva i ljudska prava*, 6.maj 2011.

DANI, Enver Kazaz, *Politika demonizacije*, 15.juni 2010.

DANI, Faruk Borić, *Novinari su društveno-politički ratnici*, 21. januar 2011.

DANI, Lovrenović Ivan, *Tri slike za lošu budućnost*, 3.jul 2009.

DANI, *Miješani mrakovi*, 27. jun 2003.

DANI, Mile Stojić, *Brak*, 27.jun 2003.

DANI, Radojica Bunčić, *Krv je lila, parada je bila*, 15.oktobar 2010

DANI, rubrika *Bosanski barometar – Nebojša Radmanović*, 12. septembar 2010.

DANI, *Šizofrenija na djelu*, 30.jul 2010. (intervju sa M.Dodikom preuzet iz Večernjih novosti)

DANI, Vuk Bačanović, *Ličnost u fokusu – Vlastimir Golijanin*, 17. septembar 2010.;

DANI, Vuk Bačanović, *Oslobađanje od genetski deformisanog materijala*, 25. septembar 2009.

DNEVNI AVAZ, Almasa Hadžić, *Reis Cerić: Moramo se oduprijeti strašnom psihičkom teroru koji se provodi nad nama*, 16.maj 2010.

DNEVNI AVAZ, E.G., *Tanović: Žene u BiH su nestale s političke scene*, 9.mart 2010.

DNEVNI AVAZ, F.Karalić, *Upozorenja dr. Jusufa Mulića Zaboravlja se da je Srebrenica preživjela tri pokolja*, 18.septembar 2010.

DNEVNI AVAZ, Fadil Mandal, *Šta će sada reći Tihić*, 28.jul 2010.

DNEVNI AVAZ, Faruk Vele, *Akademik Filipović odbacuje historijske falsifikate: U bošnjačkoj politici nije bilo fašističke organizacije*, 16.januar 2011.

DNEVNI AVAZ, Faruk Vele, *Beograd pokušava prevariti svijet lažnim rijecima i gestama*, 17.april 2010.

DNEVNI AVAZ, Faruk Vele, *Monsinjur Petar Jukić o progonima vjeronauke: Zašto Suljagić smućuje narod*, 16.maj 2011.

DNEVNI AVAZ, Faruk Vele, *Odbrana Ganića bila je odbrana države BiH*, 28.jul 2010.

DNEVNI AVAZ, Faruk Vele, *Oktroirani lider SDA je tuđi čovjek!*, 6.mart 2010.

DNEVNI AVAZ, Faruk Vele, *Trebamo naći ljude koji hoće, umiju i mogu!* 8.septembar 2010.

DNEVNI AVAZ, *Kampanja diskreditacije islamskih vrijednosti*, 20.mart 2010.

DNEVNI AVAZ, M.Čabrić, *Ef.Spahić: nemojte glasati za one koji su rekli da je u Dobrovoljačkoj bio zločin*, 19. juli 2010.

DNEVNI AVAZ, Mirela Kukan, *“Na redu je nastavak specijalnog rata protiv BiH”*, 28.mart 2010.

DNEVNI AVAZ, Mirela Kukan, *Hasečić:Tihić svojim izjavama udovoljava RS*, 2.april 2010.

DNEVNI AVAZ, Mirela Kukan, *Sustegnite se od govora koji međusobnu saradnju*, 25.mart 2010.

DNEVNI AVAZ, Mirnes Ajanović, *Montiranje terorizma*, 9.januar 2010.

DNEVNI AVAZ, Muhamed Filipović, *Bošnjaci su jedan narod!*, 18.septembar 2010.

DNEVNI AVAZ, Muhamed Filipović, *Legitimiranje osвете u međunarodnoj politici*, 24.jul 2010.

DNEVNI AVAZ, Muhamed Filipović, *Tihić je prihvatio tvrdnju da smo mi krivi za rat*, 2.april 2010.

DNEVNI AVAZ, Muhamed Filipović, *Zašto je na meti Ganić*, 12.mart 2010.

DNEVNI AVAZ, Ruždija Adžović, *Nastaviti s prevarom sve dok BiH ne prestane postojati, a muslimani se ne rasele*, 20.mart 2010.

DNEVNI AVAZ, S.Muhić, *Ponosni smo što čuvamo svoje, a poštujemo tuđe*, 10.septembar 2010.

DNEVNI AVAZ, Sead Numanović, *Pobuna boraca protiv lopova*, 22. april 2010.

DNEVNI LIST, D. Stešević, *Dragan Čović uvrijedio sarajevske Hrvate*, 21. decembar 2010.

DNEVNI LIST, *Deložiranje kardinala Puljića potvrda i nastavak višestoljetne prakse*, 12.novembar 2010.

DNEVNI LIST, *Dodik demonstrira mrznju prema muslimanima*, 12. septembar 2010.

DNEVNI LIST, Dragan Bradavica, *Hrvati moraju dobiti entitet kako bi se oslobodili bošnjačkog ropstva*, 15.novembar 2010.

DNEVNI LIST, *Konstitutivni narodi diskriminirani gdje su manjina*, 20.novembar 2010.

DNEVNI LIST, Marija Medić, *5000 ljudi traži pravu istinu o neredima*, 7.oktobar 2009.

DNEVNI LIST, Pejo Gašparević, *Zaobilaženje Hrvata u BiH*, 20. februar 2010

DNEVNI LIST, Predrag Bradavica, *Administracija će „progutati“ 8,5 milijardi maraka*, 2.april 2011.

DNEVNI LIST, *Spriječiti islamizaciju i ponovni progon kršćana u BiH*, 12.januar 2011.

DNEVNI LIST, Vanja Bjelica-Čabrilo, *Korupcija u najvišim razinama vlasti i politike*, 22.mart 2011.

DNEVNI LIST, *Voditi računa o interesima Hrvata u BiH*, 11.februar 2010.

GLAS SRPSKE, Tanja Šikanjić, *Plate u javnom sektoru veće za 75 odsto nego u privatnom*, 8.april.2011.

GLOBUS, Slavko Goldstein, *Zašto se ne želim pokloniti u Bleiburgu*, broj 1021. 2.jul.2010.

JUTARNJI LIST, Barbara Matejčić, *„U našem braku vide bratstvo i jedinstvo pa nemamo mira“*, 6.novembar 2009.

NEZAVISNE NOVINE, *„Sarajevo progoni hrišćane iz BiH“*, 12.januar 2011.

NEZAVISNE NOVINE, agencija Srna, *Borci kritikuju film o Srđanu Aleksiću*, 10.mart 2011.

NEZAVISNE NOVINE, agencija Srna, *Iz Parlamenta BiH izbačena srpska salata*, 21.april 2011.

NEZAVISNE NOVINE, agencija Srna, *Nisu ni Bošnjaci zadovoljni BiH*, 2.avgust 2010.

NEZAVISNE NOVINE, Boris Dežulović, *Bolja smrt*, 29. septembar 2010.

NEZAVISNE NOVINE, D.S., *Špirić: Komšić vodi autističku politiku*, 18.avgust 2010.

NEZAVISNE NOVINE, Emil Vlajki, *Dosta je*, 14. decembar 2009.

NEZAVISNE NOVINE, Emil Vlajki, *Mentalni genocid nad Srbima*, 14.januar 2010.

NEZAVISNE NOVINE, Emil Vlajki, *Postmoderna demonizacija Srba*, 20. decembar 2009.

NEZAVISNE NOVINE, Ivanković Željko, *Kleronacionalizam*, 19.januar 2010

NEZAVISNE NOVINE, Ivanković Željko, *Strah od (samo)kritičkog mišljenja*, 5.januar 2010.

NEZAVISNE NOVINE, Kristina Ćirković, *Sjećanje na 3.267 srpskih žrtava*, 12.jul 2010.

NEZAVISNE NOVINE, Rade Šegrt, *Karolina Ravu: Slučaj Sejdić i Finci može skupo koštati BiH*, 22. maj 2010.

NEZAVISNE NOVINE, Rade Šegrt, *SNSD i HDZ BiH dogovorili podršku članova Predsjedništva*, 25.mart 2010.

NEZAVISNE NOVINE, Rade Šegrt, *Za zločine niko nije odgovarao*, 13.jul 2010.

NEZAVISNE NOVINE, S. Jeremić, *Punoljetstvo „Koridora života“*, 28.jun 2010.

NEZAVISNE NOVINE, *Srbi nisu genocidan narod*, 23.jul 2010.

NIN, Marijana Milosavljević, *Opasne veze*, 12.maj 2002.

NOVOSTI, Nenad Jovanović, *Mješoviti brakovi preživjeli unatoč ratu*, 11.decembar 2009.

OSLOBOĐENJE, agencija HINA, *Počela Biskupska konferencija: Nepravda nad Hrvatima*, 16.mart 2010

OSLOBOĐENJE, Anđelić Neven, *Prezir prema manjinama*, 28.avgust 2010.

OSLOBOĐENJE, Berić Gojko, *Kad vjernici ratuju*, 14.januar 2010.

OSLOBOĐENJE, Daniel Omeragić, *Radna grupa UN-a sačinila preporuke: Nestalim se još politizira*, 21.jun.2010.

OSLOBOĐENJE, Dragan Stanojlović, *Genocid i nad istinom*, 23.jul.2010

OSLOBOĐENJE, Faruk Borić, *Nećemo se dati za EU*, 16.septembar 2010.

OSLOBOĐENJE, Gordana Katana, *Nigdje Bošnjaka*, 28. decembar 2010.

OSLOBOĐENJE, *Hrvati su krivi jer su katolici*, 11. novembar 2010.

OSLOBOĐENJE, *Povreda dostojanstva muslimana*, 2.februar 2010.

OSLOBOĐENJE, *Pravo na vjerska osjećanja*, 3.februar 2010.

OSLOBOĐENJE, prof.dr.sc. Berislav Andrijević, *BiH i dalje nad ponorom*, 30.januar 2011.

PRESS, agencija Srna, *Josipović izrazio žaljenje zbog ustaških zločina u Jasenovcu*, 19.april 2010.

PRESS, Boris Knežević, *Muftija bez reči*, 13.april 2010.

PRESS, D.Momić, *Čamdžiću, dalje od Gradine*, 10.april 2010.

PRESS, E.P., *Pomen žrtvama genocida*, 11.aprila 2010.

PRESS, Ž.Marković, *Srbe niko neće više ubijati*, 12.april 2010

REPORTER, Emil Vlajki, *Izdaja*, 10.mart 2010.

REPORTER, Igor Gajić, *Ko je ovde Ejup Ganić*, 21.april 2010.

REPORTER, Igor Gajić, *Nobel na stolu*, 31. mart 2010.

REPORTER, Saša Bižić, *Statističke greške za kozmetičku upotrebu – Promoteri lažne multietničnosti u BiH*, 3.mart 2010.

SAN, Čović prenio poruku ratnog zločinca Daria Kordića, 18.septembar

SAN, M.Aščić, *Ljubav još može da pobijedi nacionalizam*, 25.1.2010.

SAN, S.I., *Traže od Suda BiH da poništi priznanje Golijanina o genocidu u Srebrenici*, 11. septembar 2010.

SAN, *Slavko Jovičić – gubitnik dana*, 28.decembar 2010.

SAN, *Usud Bošnjaka je da nemaju podršku države*, 28.jun 2010.

SAN, *Ženama u BiH ne daju u školu, a kamoli u politiku*, 23.januar 2010.

SLOBODNA BOSNA, Nađa Begović, *Vjerske slobode i bračne obaveze*, 10.februar 2011.

START, Amir Telibečirović, *Konstitutivnost po glavi „mješanaca“*, 11. januar 2010.

VREME, Jovana Gligorijević, Anita Stošić, *Kćeri moja, dal Jašaru da te dam?*, 27.april 2006.

VREME, Snježana Milivojević, *Isticanje razlika – Etničke manjine u štampi jugoistočne Evrope*, broj 604, 1.avgust 2002.

IZVORI – INTERNET PORTALI

- AGORA.BA, Podunavac Milan, *Politika priznanja i demokratsko građanstvo*, http://www.agora.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=57:politika-priznanja-i-demokratsko-graanstvo&catid=37:publikacije&Itemid=55
- BLIN MAGAZIN, Mostar: *Čišćenje grafita uz boce i kamenje*, <http://banjalukain.com/hronika/ciscenje-grafita-uz-boce-i-kamenje>
- BUKA.BA, *BiH - ni riba, ni djevojka*, <http://www.6yka.com/bihribadjevojka>
- BUKA.BA, *Ko se prvi izvine, magarac nije*, <http://www.buka.ba/ko-se-prvi-izvine-magarac-nije>
- MOST, časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, Berić Gojko, „Zvijeri na okupu“, broj 208, Mostar (2007), <http://www.most.ba/119/012.aspx>
- ČASOPIS ZA PO-ETIČKA ISTRAŽIVANJA I DJELOVANJA (SIC!), Efendić Kenan, *Multikulturalizam ili legitimacija etnokapitalizma*, <http://www.sic.ba/rubrike/temat/kenan-efendic-multikulturalizam-ili-legitimacija-etnokapitalizma/>
- CROPORTAL.BA, *JUDINI SINOVI: Popis IZDAJNIKA hrvatskog naroda u BiH*, http://croportal.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=2007:hrvatski-judini-sinovi-izdajnici-hrvatskog-naroda-u-bih&catid=39:bih&Itemid=324
- FRONTAL.BA, *Vasković za Fejs TV: Izvinjavam se Abdulahu Purkoviću*, <http://www.frontal.ba/cyrl/?page=2&kat=1&vijest=53659>
- H-ALTER, Blaž Mazi i Uroš Škerl Kramberger, *Prokletstvo individualne slobode*, <http://www.h-alter.org/vijesti/kultura/prokletstvo-individualne-slobode>
- H-ALTER, *Dan ustanka u BiH*, <http://www.h-alter.org/vijesti/europa-regija/dan-ustanka-u-bih>
- PEŠČANIK, Arent Hana, *Nacija* (preveo Branislav Dujmić), <http://www.pescanik.net/content/view/6919/1215/>;
- PEŠČANIK, Bajić Bojan, *Jevanđelje po Srđanu*, <http://www.pescanik.net/content/view/6297/94/>
- PEŠČANIK, Berlin Isajia, *Savijena grana O rađanju nacionalizma* (prevela Slavica Miletić), <http://pescanik.net/content/view/7190/1430/>
- PEŠČANIK, Eko Umberto, *Ur-fašizam* (preveo Kenan Efendić), <http://www.pescanik.net/content/view/5840/1372/>
- PEŠČANIK, Jens-Martin Eriksen i Frederik Stjernfelt, *Kulturalizam kultura kao ideologija* (preveo sa danskog Predrag Crnković), <http://www.pescanik.net/content/view/4855/1313/>
- PEŠČANIK, Kangrga Milan, *O nacionalizmu*, <http://pescanik.net/content/view/5195/1331/>
- PEŠČANIK, Perišić Vuk, *Jugoslovenski paradoks*, <http://pescanik.net/content/view/6284/1368/>
- PEŠČANIK, Perišić Vuk, *Kritika fašističkog uma Život je kabare*, <http://pescanik.net/content/view/6324/1368/>
- PEŠČANIK, Perišić Vuk, *Što je zapravo multikulturalizam*, <http://pescanik.net/content/view/6402/1368/>
- PEŠČANIK, Ugrišić Dubravka, *Konobari fašizma*, <http://www.pescanik.net/content/view/1776/145/>
- PEŠČANIK, Ugričić Sreten, *Kod kuće u inostranstvu*, <http://pescanik.net/2012/02/kod-kuce-u-inostranstvu/>
- POSAO.BA, *Najpoželjniji poslodavac 2011*, http://www.posao.ba/downloads/Istrazivanje_Najpozeljniji_poslodavac_2011.pdf
- PULS DEMOKRATIJE, Haverić Tarik, *Muke sa liberalizmom (III)*,

<http://www.pulsdemokratije.ba/index.php?id=1419&l=bs>

PULS DEMOKRATIJE, Jasna Bakšić Muftić i Edin Hodžić, *BiH i UN Komitet za diskriminaciju*,
<http://www.pulsdemokratije.ba/index.php?id=329&l=bs>

RADIO SARAJEVO, Bačanović Vuk, *Dodik: Bošnjaci su željni osvete zbog žrtava*,
<http://www.radiosarajevo.ba/novost/48929/dodik-bosnjaci-su-zeljni-osvete-zbog-zrtava>

RADIO SARAJEVO, *Sporni tekst Rešida Hafizovića*, <http://www.radiosarajevo.ba/novost/58998/sporni-tekst-resida-hafizovica>

RADIO SLOBODNA EVROPA, Arnautović Marija, *Djeca iz „mješovitih“ brakova: nevidljive žrtve rata*,
<http://www.slobodnaevropa.org/content/article/1852764.html>

RADIO SLOBODNA EVROPA, Arnautović Marija, *Forum građana za izbacivanje diskriminacije iz Ustava*,
http://www.slobodnaevropa.org/content/forum_grajdana_za_izbacivanje_diskriminacije_iz_ustava/2323556.html

RADIO SLOBODNA EVROPA, Arnautović Marija, *Oko milion građana BiH na ivici siromaštva*, 31.mart 2011.

RADIO SLOBODNA EVROPA, Bjelajac Maja, *Civilne žrtve rata u BiH i nakon 15 godina obespravljene*,
http://www.slobodnaevropa.org/content/plp_civilne_zrtve_rata_obespravljene_i_nakon_15_godina/215444.html

RADIO SLOBODNA EVROPA, Boračić Selma, *Sahranjen Rasim Delić*,
http://www.slobodnaevropa.org/content/rasim_delic_komemoracija/2018013.html

RADIO SLOBODNA EVROPA, Karabeg Omer, *Ko su građani drugog reda u BiH*,
http://www.slobodnaevropa.org/content/most_grajdani_drugog_reda_finci_sejdic/2270186.html

RADIO SLOBODNA EVROPA, Kazaz Enver, *Juli je najokrutniji mjesec*,
http://www.slobodnaevropa.org/content/dnevnik_enver_kazaz_knjizevnik/2101740.html

RADIO VATIKAN, *Mješoviti brakovi i obitelji*,
http://www.katolici.org/duh5.php?action=c_vidi&id=9029

REPUBLIKA, Karel Turza, *O multikulturalizmu*,
http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/2000/251/251_12.html

RTRS, 8.januar 2011. <http://www.rtrs.tv/av/player.php?id=10983&x=1>

SARAJEVO-X.COM, Haverić Tarik, *Zašto BiH (nažalost) ne može biti građanska demokratija*,
<http://www.sarajevo-x.com/forum/viewtopic.php?t=22893#p698587>

SUPERBOSNA.COM, *Mješoviti brakovi politički projekat titoista u BiH!*,
http://www.superbosna.com/vijesti/politika/mje%Bgoviti_brakovi_politi%E8ki_projekat_titoista_u_bih/

ZAREZ, Paić Žarko, *U žrvnju identiteta*, <http://www.zarez.hr/pages/249/zariste2.html>

ŽURNAL INFO, Mujkić Asim, *Bošnjačko sjelo 1*,
http://www.zurnal.info/home/index.php?option=com_content&view=article&id=1025:asim-mujki-bonjako-sijelo-1&catid=16:okuacija-u-sedam-slika&Itemid=33

ŽURNAL INFO, Mujkić Asim, *Bošnjačko sjelo 2*,
http://www.zurnal.info/home/index.php?option=com_content&view=article&id=1060:asim-mujki-bonjako-sijelo2&catid=17:posta-sa-okupirane-strane&Itemid=35

ŽURNAL INFO, Mujkić Asim, *Test na simptome fašizma u BiH*,
http://www.zurnal.info/home/index.php?option=com_content&view=article&id=1159:asim-mujki-test-na-simptome-faizma-u-bih&catid=70:asim-mujki&Itemid=141

IZVORI – INTERNET STRANICE INSTITUCIJA I ORGANIZACIJA

Agencija za ravnopravnost spolova BiH www.arsbih.gov.ba

Centar za pravnu pomoć ženama Zenica www.cenppz.org.ba

Kancelarija Savjeta Evrope u BiH www.coe.ba

Kancelarija visokog predstavnika www.ohr.int

Mediacentar Sarajevo www.media.ba

Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju u Hagu www.icty.org

Međunarodni tetatarski festivala MESS www.mess.ba

Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH www.mhrr.gov.ba

Parlamentarna skupštine BiH www.parlament.ba

Razvojni program Ujedinjenih nacija u BiH www.undp.ba

Specijani predstavnik EU u BiH www.eusrbih.org

Transparency International BiH www.ti-bih.org

Sve navedene internet adrese poslednji put su posećene tokom avgusta 2011. godine.

